GEORGES CORM

21. Yüzyılda Din Sorunu

iletişim

GEORGES CORM Ekonomist ve tarihçi, çeşitli uluslararası kuruluşlarda danışmanlık ve üniversite profesörlüğü yapmıştır. Arap dünyasını ve sorunlarını ele alan birçok eserin yazarıdır. Éditions La Découverte'ten yayınlanmış başlıca kitapları: *Le Proche-Orient éclaté* (1983) *L'Europe et l'Orient* (1989) *Le Nouvean Desordre economique mondial* (1993), *Orient-Occident, la fracture imaginaire* (2002) *Le Liban contemporain* 2003.

La Question Religieuse au XXIe Siècle:
Géopolitique et crise de la postmodernité

© 2006 Éditions La Découverte
Fransa Kültür Bakanlığı'nın katkılarıyla yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 1290 • Politika Dizisi 64
ISBN-13: 978-975-05-0567-6
© 2008 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2008, İstanbul (1000 adet)

EDİTÖR Ömer Laçiner
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FİLMİ Mat Yapım
UYGULAMA Hasan Deniz
DÜZELTİ Defne İpek
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

GEORGES CORM

21. Yüzyılda Din Sorunu

Jeopolitik ve Postmodernitenin Krizi

La Question Religieuse Au XXIe Siècle
Géopolitique et crise de la postmodernité

ÇEVİREN *Şule Sönmez*

iletişim

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
"DİN OLGUSU" DÜNYANIN AKLINI BAŞINDAN NASIL ALDI *9*

Daha otuz sene öncesine kadar dünya tanrısızdı *10*

Dünyanın yeni dekorları: Kimlikler, kökler, anılar *14*

Siyasetin sonu mu yoksa dinin siyasete el koyması mı? *18*

Yeni muhafazakârlık ve dinin geri dönüşü *23*

BİRİNCİ BÖLÜM
KİMLİK BUNALIMININ YARATILIŞI *29*

Fransız Devrimi yeniden sorgulanıyor *32*

Küreselleşen dünyada din geri mi dönüyor, dine mi başvuruluyor *40*

Irkçılık, özcülük ve sömürgecilik: Sapkın bir üçlü *46*

Avrupa milliyetçiliklerinin çöküşü ve "kökler" ihtiyacının doğması *52*

İKİNCİ BÖLÜM
ULUSUN ORTAYA ÇIKMASI VE KİMLİK OLUŞUM SİSTEMLERİNDEKİ DÖNÜŞÜMLER *55*

"Taşralı" ulustan egemen ve mistik ulusa *56*

Kimlik oluşumu: Atalara saygıdan modern ulusalcılığa *59*

Dinî bellek mekânlarının önemi *66*

Batı formasyonunda tektanrıcılığın çift yönlü rolü 69
Sömürgecilik ve Yakındoğu'da "milli azınlıklar"ın araçsallaştırılması 75
Avrupa ulusalcılığının Avrupa dışına yayılması 79
Sömürgecilikten Soğuk Savaş'a: Dinin araçsallaştırılması 83
Holokost belleği dine geri dönüşün kurucu eylemi midir? 88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MODERN ŞİDDETİN ARKEOLOJİSİ: AVRUPA DİN SAVAŞLARI 95
Din ihtiyacı, kurumsallaşan dinler ve iktidar biçimleri 96
Avrupa Hıristiyanlığındaki bölünmeler 100
Unutulan İngiliz şiddetleri (1534-1668) 104
Din savaşlarının uzun yüzyılı (1517-1648) 111
Hügnoların devrimci köktenciliği 113
16. yüzyıl Avrupası'nın dizginsiz şiddeti 117
Asırlar boyu süren Engizisyon (12. yüzyıldan 18. yüzyıla): Fikir suçunun kurumsallaştırılması 121
Dinî kurtuluş döneminin kapanması ve devrimci dönemin açılması 125

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KÜLTÜR VE OTORİTE BUNALIMI OLARAK MODERNİTE 131
Batı'nın yeniden kurulmasında bitmeyen bunalım 131
Tarih felsefeleri bunalımı 137
Avrupa "iç savaşı" ve evrensel izdüşümleri 142
Efsaneler ve karşı-efsaneler savaşı 147
Batılı dünya görüşünde Nazizmin ve Holokost'un yeri 151

BEŞİNCİ BÖLÜM
ÇAĞDAŞ TEKTANRILI TOPLUMLARDA DİN VE SİYASETİN İKİLİ BUNALIMI 159
Tektanrılı toplumlarda otorite bunalımının ifadesi olarak dinin siyasi istismarı 160
Üç tektanrılı din arasındaki ve her birinin kendi içindeki karmaşık tarihi dinamik 163
Toplum-üstü değil toplum-içi din ya da Protestanlık 168

İslâmın ve kurumsallaşma zafiyetinin bunalımı ... 171
İslâmcı fundamentalizm: Jeopolitiğin ve başarısız gelişmenin aynası ... 177
İslâmcılığın araçsallaştırılması ve saptırılması ... 181
Yahudi tektanrıcılığının özgüllüğü ... 187
Tektanrıcılık çatışmalarının bir bilançosu ... 190

ALTINCI BÖLÜM
21. YÜZYILDA SAVAŞ VE BARIŞ ... 193
Uluslararası düzende uygarlık ve kültür ... 194
21. yüzyılın uygarlaştırıcı modeli ... 198
Terörizm üstüne Amerikan söyleminin işlevleri ... 201
Uygarlıklarm ittifakı ya da savaşı ... 206

SONUÇ
ULUSLARARASI LAİK BİR ANTLAŞMAYA VARILACAK MI? ... 208
Dinin araçlaştırılmasına ve uygarlık milliyetçiliği üretimine direnmek ... 215
Uluslararası hukuk, kozmopolitlik ve çokkültürlülük ... 223
Cumhuriyetçi soluklanma için alan ... 226
Devleti iyileştirmek yurttaşlığın kaynağı ... 230
Bir "yeniden kurulan" dünya mı? ... 234

KAYNAKÇA ... 239

GİRİŞ

"DİN OLGUSU" DÜNYANIN AKLINI BAŞINDAN NASIL ALDI

Yirmi otuz yıldan beri din, zihnimizin derinlerine değilse bile yanıbaşımıza kadar sinsice sızdı. Paris'te, New York'ta, Beyrut'ta, İstanbul'da, Moskova'da, Yeni Delhi'de günlük veya haftalık yayın organlarımızda, televizyon ekranlarında, bize hep dinden söz ediliyor. Artık gerilerde kaldığını, yok olduğunu sandığımız yabancı ve endişe verici bir dünya keşfediyoruz – bazıları yeniden keşfediyor. Aşırı sağ, sağ, merkez, sosyal demokrat, Marksist, Moskovacı veya Çinci, üçüncü dünyacı etiketlerin tüm renklerini barındıran eski liberaller, sosyalistler, komünistler ve bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülkelerin ulusalcıları değiliz artık. Bundan böyle öncelikle "Fransız" tarzı laikler veya "Anglosakson" tarzı çokkültürcüler olarak demokrasi takipçisi ülkelerin vatandaşları ve tabii ki, Yahudi, Hıristiyan, Müslüman, Katolik, Protestan, Ortodoks, Sünni, Şii, Hindu veya Budistleriz.

Daha otuz sene öncesine kadar dünya tanrısızdı

Hepimiz tutkuyla İslâm rüzgarının yanında veya karşısında yer alıyoruz. Yine hırsla terörizmden, onun İslâm ve Kuran'la bağlantısından söz ediyoruz. Aynı zamanda İsrail devletinden, antisiyonizmden, antisemitizmden veya İsa'yı konu alan son filmden konuşuyoruz. Batı'da salon toplantılarında veya şık yemeklerde hangimiz yaşlı bir Yahudi veya Protestan yakaladığında, güncel olaylar hakkında kendi düşüncelerimizi ve dünya görüşümüzü açıklamak için bol bol gevezelik etmiyoruz ki? Doğu'da, aynı konular üzerine entelektüeller arası bir sohbette, sözün derin bir İslâm bilgisiyle, Kuran'ın şu veya bu ayetinin yorumuna, Bin Ladin'in son bildirisine, maddeyle ruhun ayrılması sorunlarına gelmesi nasıl önlenebilir? Daha tuhafı, işgal altındaki Irak ve Filistin topraklarındaki silahlı direnişin meşruluğundan, Bush ve Bin Ladin ikilisinin çifte deliliğinden, pembe veya turuncu devrimlerden hatta Beyrut "ilkbaharı"ndan[1] bile konuşacaklardır.

Hem Doğu'da hem Batı'da, 1950'li 1960'lı yılların gürültü ve öfkesiyle bilinçlenmiş insanlar için bu dünyanın tam anlamıyla altüst oldu!... Bu değişikliğin en olağandışı yanı, bize hiç fark ettirmeden, sinsice gerçekleşmiş olmasıdır. Daha dün, sadece otuz yıl önce, bu yeni dekorların hiçbirisi gözle görülebilir değildi. Bugün, her yerde varlıklarıyla çevrilmiş, çerçevelenmiş, sıkıştırılmış haldeyiz. Bu arada hâlâ nasıl ortaya çıktıklarını, kimlerin bu dekorları etrafımıza bu denli düzenli kondurduğunu bilemiyoruz.

Bu yeni ortama doğmuş genç neslin düşünceleri, yönelimleri hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Birçoğu,

---

1 2005 başlarında Ukrayna Kiev'de, Rus taraftarlığı ve diktatörlük suçlamasıyla cumhurbaşkanının yeniden seçilmesini önlemek için bir dizi gösteri yapıldı. Birkaç ay sonra Beyrut'ta Suriyeli grupların Lübnan'ı terk etmesini hızlandıran başbakanın katli üzerine yine gösteriler düzenlendi.

yetişkinlerin yeni fanatikliklerine kapılmak istemedikleri için etkilenmemeyi, ilgisiz kalmayı yeğliyor. Diğerleri, çeşitli ve farklı nedenlerle, Akdeniz'in iki yakasındaki manzaradan büyülenip ona göre davranıyor. Birkaç onyıl içinde oluşturulan yeni dünyanın keşmekeşinin onlara sunduğu dinî veya etnik kimliklere bürünüyorlar. 1960'larda uzmanlar etnik-ulusal hareketlerden söz ederlerdi. Bugün görüleceği üzere dinî kimlik her şeyin üzerine çıkmış durumda: Yahudi-Hıristiyan Batı, Müslüman veya Arap-Müslüman dünya, İsrail devletinin ezeli ve ebedi başkentine dönüşen Kudüs, Mekke, Roma; büyük kalabalıkların pasifist veya zorlu toplaşma merkezleri oldular. Ayrıca Moskova, Atina veya Belgrad, komünizmin yıkılmasından sonra yeniden canlanan Ortodoks kilisesinin kalbi haline geldi. Öte yandan, Protestan fundamentalizmi, yeni Evanjelistler ve yeniden doğan Hıristiyanlar da (*born again Christians*) bu *yeni dekora* coşkuyla katılıyorlar. Papa II. Jean Paul'ün tantanalı ziyaretleri, ardından ölümü ve 2005 Nisanı'nda düzenlenen cenaze töreni uluslararası bir medya gösterisine dönüştü.

Asya kıtası da geri kalmıyor: Gayet laik bir ülke olan Hindistan'da Hinduizm'in canlanması üzerine, özellikle Amritsar Tapınağı çevresinde, Hindularla Müslümanlar arasında yapılan karşılıklı katliamlar; Keşmir'de, bu bölünmüş yörenin Hint tarafında, Pakistan'ın desteklediği İslâmcı direniş; Filipinler'deki İslâmcı ayaklanmalar, Müslüman nüfusun en yoğun olduğu Endonezya'daki kanlı terör eylemleri hâlâ sürgünde olan Tibet'in ruhani lideri Dalay Lama'nın uluslararası medyatik bir şahsiyete dönüşmesi... İçinde yaşadığımız dekorun yoğunluğunu kavramak için çok-dinli yörelerin başlıcalarında şiddetin patladığını hatırlatmaya gerek var mı? Lübnan 1975'ten 1990'a kadar cemaatler-arası çatışmaların esiri oldu. Çok topluluklu Bosna, yok olan Yugoslavya'nın içinde darmadağın oldu. Ayrıca

Çeçenistan, daha eskilerden Sri Lanka, Afganistan ve Talibanlar, son olarak da Irak dramının dehşeti hatırlanabilir. Amerikan işgalinden sonra, sonu meçhul olan Irak'ta yüzlerce yıldır tamamen kaynaşarak bir arada yaşayan Sünni, Şii ve Kürtler; bugün mezhep çatışmalarının kurbanı oldular. Üzerinde din gölgesinin dolaştığı bu ölümcül ve kanlı dekora 1990'ların Cezayir katliamları ve varlığı her yerde hissedilen Bin Ladin figürü de eklendi.

Oysa bundan yarım asır önce, dünya dekoru ve renkleri dinî değildi. Çeşitli isimler altında Tanrı, manzaranın tanımlanmasına ve düzenlenmesine müdahale etmiyordu. Büyük olasılıkla, iki dünya savaşının ürkütücü kıyımına dehşetle bakıyor, sömürgeciliğe karşı verilen sayısız savaştaki gereksiz şiddete üzülüyor ve bu şiddetin kendi adına yaşanmadığına şükrediyordu. Hatta bazı Hıristiyan topluluklar, ezilenlerin ve sömürgeleştirilenlerin safında yer alarak kurtuluş ilahiyatını vazediyorlardı.[2] O tarihlerde papalar nadiren gezilere çıkar, Roma kilisesinin tozunu almakla uğraşır, diğer dinlere ve üçüncü dünya halklarına kapılarını açarlardı.

Doğu'nun bu döneme ait fotoğraf albümlerine bakanlar, İslâmî sakallı çok az erkek, bundan daha da az tesettürlü kadın görürdü. Ortadoğu'dan Uzakdoğu'ya geçildiğinde ise "Mao" ve Vietnam giysileri çarpıcı şekilde göze çarpardı. Avrupa ve ABD'deki Yahudilerin çok azının başında kippa (takke), Hıristiyanların göğsünde de nadiren haç olurdu. Rahipler cübbelerini işçi tulumuyla değiştirip işçi gibi çalışırlardı. Sinemacılar ise; İsa, Muhammed veya Holokost üzerine film yapmayı düşünmezler, buna karşın, incelmiş görenekler üzerine duygu ve mizah yüklü komediler çekerlerdi. Daha hoşu, şirin bir İtalyan kasabasında, cesur rahip

2 Leonardo Boff, *Qu'est-ce que la theologie de la liberation?* Cerf, Paris, 1987.

Don Camillo ile en az onun kadar cesur komünist belediye başkanı karşı karşıya getirilirdi. Ya da (kükreyen fare) *The Mouth that Roars* gibi vodvillerde, küçücük bir ülkenin koskoca Amerikan gücüne yaptığı şantajı, doktor Folamour ve onun atom silahı kullanma tutkusunu işlerlerdi.

Dünya sanki Allah'ın her yerde kaim olan varlığının dışında yaşıyordu. Sömürgeciliğin bitmesi ve dünyanın geniş bölgelerinin özgürleşmesi sayesinde, insancıl, laik ve yalın bir ahlak, o güne kadar erişemediği evrenselliğe ulaştı (halkların kendini yönetmesi, toplumsal ve siyasi rejimlerini seçme hakkı; ulusal egemenliğe saygı, dünya zenginliklerinin daha iyi dağılımı için işbirlikleri vs.). Bazılarının daha sonra savunacağı ve totaliter hatalarından pişman olup geri dönen Marksistlerin de dört elle sarılacağı yeni bir düzeni yaratarak ödeşeceği bir "rövanş"a, bu şartlar altında, Tanrı'nın ihtiyacı var mıydı? 1970'li yılların sonunda Fransız "yeni filozoflar"mdan bir kesim, Marksizmin ve Jean Paul Sartre'ın akidelerini terk ettiler. Böylece, dünyanın felaketine ve totalitarizme yol açan bu ideolojileri reddedip kefaretlerini ödediler. Dünya artık o kadar kötüye gidiyordu ki, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü izleyen on yıl içinde, Yugoslavya'da, Afganistan'da, Çeçenistan'da, Irak'ta ve hatta halen ırkçılığın, fanatizmin, idealizmin "aşırılık"ları içinde "20. yüzyılın dargörüşlülüğü"nün[3] dehşetiyle tüketilen Afrika'da yaşanan yeni "barbarlık"ları ve daha yeni zulümleri onaylatmak için Tanrı'yı yardıma çağırmaktan başka çare yoktu. İçinde yaşadığımız dünya sahnesinin bizi çevreleyen dekorları nasıl olup da bu kadar hızlı değişebilmişti? Daha dün, 1989'da, Berlin Duvarı yeni özgürlük alanları açarak yıkılmamış mıydı? Daha dün, 1991'de, Kuveyt, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri görülen en mükemmel askerî işbirliğiyle kurtarılmamış

3 Eric Hobsbawn, –*L'Age des extremes. Histoire du court XXe siecle*– Complexe, Brüksel, 1999.

ve ABD başkanı, güçlünün güçsüze haksız olarak saldırdığı durumda ciddi olarak cezalandırılacağını duyuran, özetle doğru ve adil uluslararası yeni düzenin bir bildirgesini açıklamamış mıydı? Daha dün, 1992'de, Amerikalı siyaset bilimcisi Francis Fukuyama, demokratik sistemin, günümüzdeki ve gelecekteki baskıcı ve zulmedici yönetimlere karşı kazandığı zaferin "Tarihin Sonu"[4] olduğunu duyuran eseriyle uluslararası bir başarı elde etmemiş miydi?

Dünyanın yeni dekorları: Kimlikler, kökler, anılar

Fukuyama'nın eserinin başarısından bir yıl sonra, bir başka Amerikalı siyaset bilimcisi, Samuel Huntington, bize "uygarlıklar çatışması"nın (kastedilen özellikle dinler çatışmasıdır)[5] kaçınılmazlığından söz ediyordu. Bu arada Fransa'daki bir İslâm uzmanı, Gilles Kepel, bize "Tanrı'nın Rövanşı"nı vaat ederken, aynı zamanda Avrupa'daki büyük kentlerin çevresinde kümelenen "İslâm banliyöleri"ne dikkat çekiyordu.[6] Avrupa'da olduğu gibi ABD'de de siyasal İs-

4 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* Penguin, Londra, 1992 (Fransızca çevirisi: *La Fin de l'Histoire et le dernier homme*, Paris, 1995).

5 Samuel Huntington, *"The clash of civilisations?"* Foreign Affairs 1993 yazı. (Fransızca çevirisi: *Le Choc des civilisations*, Odile Jacob, Paris, 1997) 21. yüzyıl başındaki dünya jeopolitiği ile ilgili entelektüel gündemin önemli bölümü bu rehber çalışmanın ileri sürdüğü tezler etrafında toparlandı ve Huntington artık yaşamak zorunda kaldığımız yeni dünyanın sunum mimarlarından biri oldu.

6 Gilles Kepel, *–La Revanche de Dieu. Chretiens, juifs et musulmans a la reconquete du monde–*, Seuil, Paris, 1992; *Les Banlieues de l'islam. Naissance d'une religion en France* Seuil, Paris, 1987. Pippa Norris ve Ronald Inglehart'ın aynı minvaldeki kitabı *–Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide–* Cambridge University Press, Cambridge, 2004 (özellikle 1. bölümün 3-33 sayfaları sekülerleşme mücadelesine aittir): Bu iki yazar çeşitli anket ve verilere dayanarak "dinin geri dönüşü" tezine karşı çıkıyorlar. Sanayileşme düzeyi yükseldikçe din duygusunun zayıfladığını ileri sürüyorlar. Amerikan istisnası ise Amerikan milliyetçiliğinin püriten köklerine ve Güney Amerika, Karayipler gibi fakir ülkelerden göç eden büyük ailelere bağlı (bu konuya ileride değinme fırsatımız olacak). Yine bu yazarlar birçok durumda, özellikle gelişmekte

lâm, İslâmîyet, İslâm fundamentalizmi, "mücahitler", ve[7] "küreselleşen İslâm"[8] üzerine bir literatür boy veriyordu. Aslında daha 1979'da, Soğuk Savaş'ın tam göbeğindeyken vuku bulan bir olay geleceğin habercisiydi: Eski, yaşlı, sömürücü bir monarşiyi yıkan, sözde laik ve yenilikçi bir dinî devrim gerçekleşti. Asya ve Akdeniz medeniyetlerinin ortasında, binlerce yıllık geçmişi olan İran, bu dinî devrimle hayret verici bir değişime uğradı. Bu devrim, yeniden manevi köklere kavuşmayı[9] vaat eden ve başta ABD olmak üzere modern dünyanın tüm sembollerini karşısına alan bir güce duyulan özlemi açığa çıkardı.

Aynı dönemde, 1979 Ocağı'nda, ABD'de Başkan Jimmy Carter'ın önderliğinde, bir devlet töreniyle "Avrupa Yahudilerinin yok edilmesi"[10] anısına, Washington'da Holokost müzesi açıldı. Medyanın büyük yer verdiği bu eylem, ABD ve Avrupa'da kurban edilmiş Yahudiliğin anısını yadetmeye merkezî yer veren bir duyarlılığın egemen olduğu gösterilerde gitgide daha fazla ifadesini bulan bir dönemi başlattı. Bunlar olurken, Avrupa tarihini bu iğrenç kıyım ortamına getiren karmaşık koşullar üzerine derinleşmiş bir düşünüş ortada yoktu.[11] Soykırımdan kurtulanların sığınağı olan İs-

---

olan bölgelerde, güvensizlik duygusunun artmasıyla Tanrı'ya daha yaklaşıldığını tespit ediyorlar. Bu tahlil yarım yüzyıldır iç ve dış savaşlarla paramparça edilmiş Arap dünyasına tam oturuyor.

7 Antoine Sfeir, *–Les Reseaux d'Allah–*, Plon, Paris 1997.

8 Olivier ROY, *–L'Islam mondialise–*, Seuil, Paris 2004.

9 Michel Foucault, *–"A quoi revent les Iraniens"–* Nouvelle Observateur, 16 Ekim 1978. (François Dosse, *–La Marche des idees. Histoire des intellectuels, histoire intellectuelle–*, La Découverte, Paris, 2003, isimli kitabında Foucault'nun bu yazısına atıfta bulundu.)

10 Raul Hilberg, *La Destruction des Juifs d'Europe–*, Fayard, Paris, 1988.

11 Hannah Arendt'in Kudüs'teki Eichmann davası hakkındaki eleştirel fikirlerinin yarattığı kasırgayı hatırlamak gerek. (Hannah Arendt, *– Eichmann in Jerusalem. A Report on the banality of Evil, The Viking Press, New York, 1963 – Fransızca çevirisi: Eichmann a Jerusalem. Rapport sur la banalite du mal, Galli-*

rail devleti, ordularının zaferinden ve fethettiği topraklardan daha etkileyici ve yepyeni bir anlam kazandı: Milyonlarca kurbanın mirasçılığı ve tarihin hiç de müşfik davranmadığı[12] bir dinin muhafızlığı. Bundan böyle Avrupalı ve Amerikalı medyatik siyaset çevrelerinde, İsrail-Arap çatışmasından bahsedebilmek için soy kütüğünde Yahudi ata keşfetmek, Yahudi dini üzerine denemeler yazmak, İncil ve Tevrat'ı yayımlamak, "İbrahim'in anısına"[13] hatta "İbrahim'in kanma"[14] atıfta bulunmak elverişli hale geldi.

Bu aynı zamanda, 1937 yılında Amerika'ya göç eden Alman filozof Leo Strauss'un (1899-1973) Aydınlanma hümanizmiyle dinî vahiyler arasındaki karşıtlığı incelediği eserinin birdenbire ün kazandığı dönemdir.[15] Yazar kuramını, altından kalkılması zor olan bu ikilemin verilerini, Yahudilerin durumunu ve Avrupalı Yahudilerin kurtuluşu sorununu incelerken geliştirdiğini belirtiyordu. Aydınlanma'nın liberalizmi bu sorunu çözmeyi başaramamıştı. Eflatun mantığı ve Sokrat'ın ölümü rezaleti (Atina) modelinin karşısına dinî vahiylerin, peygamberliğin ve kutsal yasanın (Kudüs) modelini koyuyordu.[16] Ona göre, birincisi ikinciye karşı üstünlüğünü asla ispat-

---

mard, Paris, 1991), aynı saldırılar Amerikalı tarihçi Arno Mayer'in *–La "Solution finale" dans l'histoire*, La Découverte, Paris, 1990– adlı eserine de yapıldı. Bu soruna tekrar döneceğiz.

12 *–Proche-Orient eclate* 1956-2003, adlı kitabımızda dünyayı kavrama düzlemindeki bu önemli değişimi etraflıca anlattık. Gallimard, "Folio/Histoire" coll., Paris 2003. (1983'te La Decouvert'ten çıkan ilk basımın 21. bölümü "İsrail dinamiğinin karmaşası ve yenilenen Yahudilik" idi).

13 Marek Halter, *La Memoire d'Abraham*, Laffont, Paris, 1983.

14 Tek bir eserle İsrail-Mısır arasındaki 1978-1979 savaşına son verip barış sağlayan eski Amerikan başkanı Jimmy Carter'ın yaptığı buydu (*The Blood of Abraham. Insights to the Middle East*, Hougton Mifflin, Boston, 1985).

15 Daniel Tanguay, *Leo Strauss, une biographie intellectuelle–*, Le Livre de poche, Paris, 2003.

16 Leo Strauss, *"Jerusalem and Athens. Some preliminary reflections" –The First Frank Cohen Public Lecture in Judaic Affairs, The City College Papers, no.6 1967* (Fransızca'ya *–Etudes de philosophie platonicienne*, olarak, Paris, 1992'de çev-

layamazken, Yahudi sorununa ancak liberal ve milliyetçi Avrupa'dan esinlenmiş siyasi siyonizm çözüm olabilir ve bu hedefe de Yahudi dininin geleneğine geri dönüşle ulaşılabilirdi.

1974 yılında, Roma'da düzenlenen bir basın konferansında Jacques Lacan, dinin psikanalizden daha üstün olduğunu coşkuyla beyan etti. "Din sadece psikanalize karşı değil, daha birçok şeye karşı zafer kazanacaktır. Dinin ne büyük bir gücü olduğunu tahmin bile edemezsiniz. .... Oysa din, özellikle gerçek olan din, kuşku duyulamaz kanıtlara sahiptir. Şu an nasıl fokurdadığına bir bakın. Kesinlikle büyüleyici. ... Başlangıçtan beri, din olan her şey, eskiden sadece doğal olan şeylere bir anlam vermeye dayanıyordu. Henüz, gerçek sayesinde şeyler daha az doğal hale gelmediler ki anlam üretmeyi bırakalım. Ve din, bilginlerin haklı olarak bir parça endişeyle başladıkları deneylere anlam verecektir. Bu deneylerde gözalıcı anlamlar bulacaktır. Bunu şimdi nasıl düzenleyeceğini, nasıl ifade edeceğini görmekten başka yapacak bir şeyimiz yok.[17] Lacan'a göre analist fazla uzun sürmeyecek ve

---

rildi) Strauss'un bu eseri büyük gürültü kopardı. Burada ünlü denemeci George Steiner'in Avrupa'nın geleceği hakkındaki parlak bir konferansının yankılarını da görüyoruz. Steiner şunları söylüyordu: "Avrupa'da geçmişin, madde ve düşün üzerindeki keskin ağırlığı, temelde bir düaliteye neden oluyor. Bir ikinci miras söz konusu. Kudüs ve Atina... Avrupalı olmak ahlaki, entelektüel ve varoluşçu bir tutumla, Sokrat'ın ülkesiyle İshak'ın ülkesinin *praksisini*, rakip ideallerini ve buyruklarını uzlaştırmayı denemek demektir." Strauss'un mecaz kullanımında biraz daha ileri giden Steiner şunları söylüyor: "Batılı varoluş ortamında, dünya bilincinde İsrail mirasından bir şeyler almayan hiçbir yaşam düğümü yoktur... Yahudilik ve onun iki temel artçısı Hıristiyanlık ile ütopik sosyalizm Sina'da doğdu. Kaldı ki orada bile Yahudiler nefret edilip saldırılan bir avuç insandılar." (George Steiner, *Une certaine idee de l'Europe*, Actes Sud, Arles, 2005 s. 36-37 ve 41-42).

17 Jacques Lacan, Seuil, Paris, 2005 s. 79-80; ona göre "Bir tek gerçek din vardır o da Hıristiyanlıktır." "Her şeyde anlam bulma" kapasitesi sayesinde Hıristiyanlık galip gelecektir. Steiner ise aksine şunları belirtiyor "Çarpıcı gerçek şu ki, Avrupa bugüne kadar tarihin karanlık döneminde Hıristiyanlığın oynadığı çoklu rolü tanımayı ve tahlil etmeyi reddettiği gibi bunu itiraf bile etmemiştir... Bugün Hıristiyanlık yok olma yoluna girmiş bir güçtür." (Georges Steiner Une certaine idee de l'Europe, s. 55).

geriye itilecek bir "semptom"u "anlamın elbette dinî anlamın içinde unutmanın gücüyle" tedavi eder ancak.[18]

Gerçekten de; ilerleyen bölümlerde, İkinci Dünya Savaşı sonrası nesli kuşatan görünüşte dayanıklı dekorun içten içe kemirildiğini ve onları oluşturan malzemedeki bir hatanın ceremesini çektiğini göreceğiz. Dolayısıyla o zamana dek kalıcı sandığımız dünya manzarasının, 1990'dan sonra nasıl bu kadar hızla değişebildiğini daha iyi anlayabilmek için uğraşacağız.

O halde, bugün siyasi toplantılarda, entelektüel uyuşma ve çatışmalarımızda, bizleri kimliklerden, köklerden ve dinden konuşmaya zorlayan koşullanmalar nelerdir? Dine inanmayanlar bile bu yeni manzarayı kavrayabilmek umuduyla ya da hayli arızalı dünya görüşlerini silmek için yeniden İncil'i, Tevrat'ı, Kuran'ı keşfetmeye ve ayetlerini yeniden yorumlamaya çağıracak bizi. Bu şartlandırıcı manzara, yaygın olarak ABD ve Avrupa'daki en saygın günlük, haftalık yayınların kapak ve manşetlerinden, televizyon tartışma programlarından oluşuyor. Hepsi bize ABD'deki yeni Evanjelistler ve Hindistan'daki dinî milliyetçiliğin patlaması gibi durumları duyuruyor ve açıklıyor.

Siyasetin sonu mu yoksa dinin siyasete el koyması mı?

Doğu'dan Batı'ya, kuzeyden güneye, dünyayı kaplayan dinî gevezeliğin dayanılmaz ağırlığı şaşırtıcı değil. Dinin kimlik ve hafızanın otoritesine başvuran fanatik ve köktenci yazılardan, güven verici sükunetleriyle gazeteci ve akademisyenlerin en küçük detayı atlamadan, basmakalıp klişeleri sergilediği söylevlere kadar her yerde din var. Bu dekorlar bazen sürekli ve yapışkan bir fon müziği olarak, bazen de

18 Jacques Lacan, *Dinin Zaferi*, s. 82.

şu veya bu kriz nedeniyle gerçekleri algılamamıza engel olacak kadar sersemletici bir gürültüyle her yere azgınca din ve dinseli yerleştiriyor. Bu yeni dekorun ve ürettiği öfkeli patırtının ötesinde, toplumların gerçek yaşamlarını, gerçek renklerini ve gerçek seslerini ne kadar fark edip algılayabiliriz ki? Eğer geçmiş ideolojiler bize at gözlükleri takıp gerçekleri çarpıtabilmişlerse; bugünün, Tanrı'ya, dinin geri dönüşüne, kıyıcı kimliklere kışkırtılmış belleklerimize veya dair söylevleri de bizleri körleştirmez mi?

Bu yeni dekorun işlevi nedir? Neyi gizlemeye, örtmeye, çarpıtmaya çalışıyor? Soylu anlamıyla "siyasetin sonu"na mı tanık oluyoruz, yoksa siyaset en fırsatçı, en soysuz ve ülküsüz haliyle dine ve kutsala bürünerek, kendini daha iyi gizleyebilmek, bilinçaltımıza terör ve dehşeti daha iyi ekebilmek için dinî dünyamıza ve kutsalımıza el mi koydu? Hal böyleyse, öldüğü ilan edilen ideolojiden çok daha tehlikeli ve sinsi bir ideolojiyle karşı karşıyayız. Çünkü kutsala çağrıda bulunarak ancak entelektüel teröre hizmet edilebilir.

Bazıları henüz bu denli vahim bir noktada olmadığımızı, dine geri dönüşün veya dinin hortlamasının, eski totaliter sistemlerin –ki bunlara Marksist veya liberal biçimlerde dünyayı yöneten ırkçı, laik diktatörlükler de dâhildir– çökmesiyle erişilen gerçek özgürlük ortamının belirtisi olduğunu söyleyebilir. Geleneğin ve otoritenin kaybolan değerlerini canlandıran 21. yüzyılın yeni muhafazakâr ideolojisi, Amerikan emperyalizminin gücünü ve yaygınlaşmasını yasallaştırmaya yarayan "yeni hümanizm" olacaktır.[19] İnsanoğlu, medeniyetin ona kaybettirdiği bir boyuta böylece yeniden kavuşacaktır. Yani köklerine, ilk kimliğine, şeceresine; kısacası dinî köküne kavuşacaktır. Bu yeniden keşifler, postmodern demokrasinin bir kazancıdır. Az gelişmiş İslâm

19 Yves Roucaute, *Le neoconservatisme est un humanisme*– PUF, Paris, 2005.

dünyasındaki yerleşik bazı şer güçleri, demokrasinin bu getirisini baltalamak isteyecektir. Ama, aralarında yöntem farklılıkları olsa bile, "müttefikler" bu şer güçlerine karşı amansız bir savaş vermiştir.

Bu denemede doğrudan bu savaşı ele almayacağız. Daha çok; günümüzün yenilenme veya kriz halindeki dünyasının düşünce sistemlerini, kavramlarını ve bilgilerini aydınlatmaya çalışacağız. Teşhiste, kriz olgusuyla yenilenme olgusu arasında yaptığımız seçim, bizim dünya olaylarına bakışımızın iyimser veya kötümser olmasına bağlıdır. Bu seçim, "eski" dünya değerlerine sadakate; ama aynı zamanda Avrupa Rönesansı'yla yükselen, fakat sonra iki "dünya" savaşının dehşetiyle yozlaşan, Soğuk Savaş'ın korkulu günlerinde de son bulan hümanizm ve modern evrensellik değerlerine duyduğumuz saygıya da bağlıdır.

Bu üç savaşın tahribatı, modern dünyanın felsefi kurumlarını çökertti ve tehlikeli bir boşluk yarattı. Bugün bu boşluğu yeni muhafazakârlar doldurmaya çalışıyor. İleride göreceğimiz gibi, "ilerici" görüşlerin yaşadığı derin hayalkırıklığı, birçok güncel felsefi ve siyasi akım tarafından en uç muhafazakârlığa yeniden can vermek için kullanıldı. Bu muhafazakârlık günümüzde, pazarların ekonomik olarak küreselleştirilmesi ve demokrasi için "terörizme karşı savaş" gerekçesiyle yeni bir soluk bulan Amerikan emperyal vizyonunun gelişimi içinde depreşiyor.

İnsanlık tarihindeki bütün emperyal sistemlerin üstüne çıkmayı hedefleyen Amerikan ekonomik, bilimsel ve askerî gücünün şahlanmasından büyülenmemek olanaksız. Entelektüeller "Prens"in teorisyeni olabilmek ve ona meşruiyet sağlamak için kapılara yığılıyor. Farklı oldukları için bize büyülü gözüken dekorlar içinde izlediğimiz "yeni" dünyanın malî, mesleki ve kişisel başarılarını bu yeni gücün refah düzeyinin kanıtları sanıyoruz. ABD'nin barındırdığı ekono-

mik küreselleşme ve teknik–bilimsel buluşların geri dönen din ile yapacağı evlilik, kabul etmeliyiz ki kelimenin "Weberyen" anlamıyla uzun zamandır görülmeyen bir "ihtişama sahip" olacaktır. Bu yeni düzene inatla karşı koyanlar; tepkisel, evhamlı, temizlenmesi veya hiç değilse susturulması gereken ıskartalardır. Çünkü onların yeni düzene karşı çıkışı, medeniyeti ve onun yararlarını istemeyen dış düşmanlara destek vermektedir.

Bu kitap, tanımladığımız bu çekişmeyi irdeleyecek. Özellikle yok olan eski görünümlerin hatalarını anlamaya ve eğer gelişimini tamamlayıp kalıcılaşmış ise, bu aşamada hiç tanımadığımız bu yeni manzaraların zaaflarını belirlemeye çalışacağız. Bunun için, bu manzaraları bilmezden gelme ve kör parmağım gözüne toplumsal bilinci örseleyen, egemen temsilcileri görmezden gelme eğilimimizi geride bırakmalıyız. Eğer gerçeğe baktığımız açıya bağlı olarak birçok doğru olduğunu biliyorsak, sadece gerçeğin çevresindeki dekorlara bakmakla yetindiğimizde, gelişen yeni sistemin analizinden uzaklaşmış oluruz. Ve o sistemleri Michel Foucault'nun gözde deyimiyle "gerçeğin yönetimleri"[20] veya Pierre Legendre'ın dediği gibi "modern Batı'nın, dogmatik belleği"[21] olarak ele aldığımızda, bu belleğin hem tarihsel zamanların hem de mitolojik zamanların eseri olduğunu bileceğiz. Pierre Chaunu buna kendi cephesinden "ortak bellek kudurganlığı" demekte tereddüt etmiyor.[22]

---

20 Michel Foucault, *Philosophie, Anthropologie*–, Gallimard, Paris, 2004.

21 Pierre Legendre, *Batının Batıda görmediği –Ce que l'Occident ne voit pas de l'Occident*, Mille et une nuits, Paris 2004, s. 47. Bu notların oldukça konformist ve naif bir açıklamasını Philippe Nemo yaptı: *Qu'est-ce que l'Occident?*– PUF, Paris, 2004.

22 Martin Luther'in *Les Grands Ecrits réformateurs* adlı kitabına yazdığı önemli önsözünde Pierre Chaunu şöyle diyor: "Toplumsal hafıza kaybı büyümenin bedelidir. Hatırlamayı hatırlayacağız. Augsbourg İtirafı'nın 450. yılını kutladık (1980), Luther'in doğuşunu kutladık (1983), Nantes Fermanı'nın yürürlükten

Bu denemede, kimlik, kültür ve medeniyet fikirleri çevresinde dolanan dil ve kavramları; din, tarih, felsefe ve siyasal alan örgütlenmesinin algı ve kavramlarıyla olan ilişkisi içinde aydınlatmaya çalışacağız. Bir zamanların "dürüst insan" tutumuyla (oldukça alçakgönüllüce) bu maceralı ama yararlı olacağını umduğumuz gezintinin ilk üç bölümünde yaşamaya zorunlu kaldığımız yeni dekorların malzemelerini inceleyeceğiz.

Daha sonraki bölümlerde, modernlik ve postmodernliğin dinle ve uluslararası krizle ürkütücü bağlantısını ele alabilecek ve nihayet gelecekteki evrim potansiyelini veya yönelimlerini çözümlemeyi deneyebileceğiz. Dolayısıyla da, birkaç asırdan beri dünyanın yakasına yapışan ve hem çekici hem de itici, karmaşık bir çokkültürlülüğe neden olan bu küreselleşme dalgasının içinde, ne ölçüde "cumhuriyetçi nefes" alanları; yani kimlik, din ve köken kaynaşmasından kurtulan siyasi ahlak ve yurttaşlık alanları yaratıp koruyabileceğimizi incelemeye çalışacağız.

Bu konu hâlâ çekiciliğini koruyorsa bunun nedeni, yeni "gerçeklikler" tarafından gitgide geride kalmış nostaljik bir düş addedilmesidir. Oysa çok iyi biliyoruz ki bu yetersiz anlaşılan ve kötü tanımlanan küreselleşme, terörizm, çokkültürlülük, dinin geri dönüşü gibi yeni gerçeklikler veya bunlara eşlik eden kişisel özgürlüklerin patlaması, yeni bir düşünüşü davet etmektedir. Ve bu düşünüş, akademik bilimsel çeşitliliğiyle post-endüstriyel demokrasinin ve küreselleşmiş dünyanın refahı üstüne iyimser bir hayranlığı yansıtmayacaktır; ne yeni düzene kötümser bir itiraz ne de

---

kaldırılmasının üç yüzüncü yıldönümünü kutladık (1985), Calvin in *L'institution chrétienne et de la Reforme*'nun 450. yılını kutladık (1986); Fransız Devrimi'nin 1989'daki 200'üncü yıl kutlaması –bunlara– Fransız usulü el kol hareketleri yapmanın bir vesilesi oldu ve gösterdi ki Descartes'ın onca cömertlikle vaat ettiği iyi niyet de tıpkı tutumluluk ve kendiyle dalga geçme anlayışı da geçip gitmiş. (s. 4)

tüm kıtalarda umut yeşerten laik hümanizmin, sömürgeciliği alt eden antiemparyalizmin, Avrupalı Otuz Muzaffer'in eski düzenine özlem olacaktır bu.

Yeni muhafazakârlık ve dinin geri dönüşü

Bundan sonraki; sayfalar, kırk yıl önce Sorbonne sıralarında, Akdeniz havzasındaki siyasi sistemlerde dinî çoğulculuğun etkisine dair doktora tezimle başlayan uzun bir entelektüel yürüyüşün devamıdır.[23] Bu konuyu seçmeme 17. yüzyıl sonunda modern dünyaya açıldıktan sonra, birçok siyasi, kültürel ve toplumsal sarsıntılar yaşayan, dinî çoğulculuğun "tarihî" toprağı olan ülkem Lübnan'ın geleceği için duyduğum endişe neden oldu. Dinlerin bir arada yaşama modellerini incelemek için tarihte geriye gittikçe, putperest toplumlarla tektanrılı toplumların siyasal alan örgütlenmeleri arasında ciddi bir fark saptadım. Klasik Paganizm üzerine yaptığım çalışma, bana bu teolojinin, farklı din ve kavimlerin bir arada barınabilmeleri için ideal olduğunu gösterdi. Fetheden topluluklar, panteonlarına fethedilen toplulukların Tanrılarını da ekleyerek temel mitolojilerini genişletiyorlardı.

Roma İmparatorluğu'nun en mükemmel biçimde uyguladığı bu bütünleştirici işleyiş önce Yahudi tektanrılılığına, sonra imparatora and içmeyi reddeden Hıristiyanların direnişine takıldı. Hıristiyanlığın imparatorlukta resmî din olmasıyla bu işleyiş yok oldu gitti. Daha az dayatmacı olan son tektanrılı din İslâm, din farklılığını kabul etti ve İslâm hukuku, Hıristiyanlar ve Yahudilerin kendi kurallarına göre yaşayacağı özerk bir yönetim geliştirdi. Osmanlı İmparator-

23 Georges Corm, *Histoire du pluralisme religieux dans le Bassin mediterraneen* Paul Geuthner, Paris, 1998.

luğu kurumsallaştırdığı bu yönetimi uzun yıllar sürdürdü. Fakat çöküşe geçtikten ve Fransız Devrimi'nin fikirlerine boyun eğdikten sonra, bizzat bu çoğulculuğun kışkırtılmasıyla kanlı bir felakete sürüklendi ve her yönden Avrupalı muhterisler tarafından kullanıldı.

Çok topluluklu Habsburg İmparatorluğu da fazla direnemedi. Balkanlar'da ve Yakındoğu'daki çoğulcu toplumların sorunlarını birlikte incelediğim *Avrupa ve Doğu*[24] isimli kitabımda, buralardaki kurumsallaşmış çoğulculuğun, Avrupa ülkelerinin taşıdığı yeni fikirler ve büyük oyunlarla getirdiği siyasal modernliğin etkisi ile yok olduğunu belirtmeye çalıştım. Ardından incelememi, Aydınlanma Avrupası'yla çelişik ve hassas bağlantılar içindeki Ortadoğu ve Arap dünyası hakkındaki çeşitli görüşlere yönlendirdim. Özellikle modern Arap milliyetçiliğinin İslâmcı mı laik mi olduğu tartışmalarına eğildim. Bu tartışma, dünyanın jeopolitik oyunlarının, esas olarak da Soğuk Savaş'ın ve Arap dünyasında bir İsrail devleti kurularak kışkırtılan kargaşanın esiri olan iki anlayışın amansız savaşıdır.[25]

ABD'deki 11 Eylül 2001 saldırısının birinci yıldönümü nedeniyle 2002 yılında basılan *"Orient-Occident, la fracture imaginaire (Doğu-Batı, Hayalî Çatlak)"* adlı kitabımda bu düşüncelerimin ilk dökümünü vermiştim. Şimdi İkiz Kuleler saldırısından bu yana dünyayı sarsıp dil ve dekorlardaki değişimi hızlandıran bu dramatik olayların dinamiğini açıklamaya çalışacağım. Bu yolculuk, siyasi görüşlerdeki gelişmelerin, güç olgusuna ve bu gücün ulusların hayatında ve dünyayı yöneten imparatorluklar içindeki dağılımına bağlı olduğu ilkesine sadıktır. Çünkü düşünce, ağırlıklı ola-

---

24 Georges Corm, *L'Europe et l'Orient. De la balkanisation a la libanisation, histoire d'une modernite inaccomplie*, La Découverte, Paris 1989 (edition de poche, 2002 ve 2005).

25 Georges Corm, *Le Proche-Orient eclate 1956-2003*.

rak "Prens"in iktidarını onaylatmaya ve teorize etmeye yarıyorsa, özde eleştirel olan siyasi düşüncenin işi daha zordur ve iktidarla daimi gerilim içindedir. Dolayısıyla daha enderdir ve mevcut düzenden çıkar sağlayan oportünistler tarafından sertçe yerilir.

Hıristiyanlığın başlangıcında, Avrupa din savaşlarında ve son ışıklarını İkinci Dünya Savaşı'nda gördüğümüz Aydınlanma çağında olduğu gibi; fikir hayatı ancak belli dönemlerde iktidar güçlerinden bağımsız kalabilmiş, kendini tekrarlayan entelektüel konformizmden kurtulabilmiştir. Bana öyle geliyor ki, bugün aksine, günün iktidar güçlerine özellikle de ekonomik güçlere bağımlı, tek yanlı bakışı dayatan, her tür eleştiriyi dışlayan, otoriter yapıda yeni bir entelektüel konformizmin egemenliğine girdik.

Günümüz siyasi görüşü, kaybolmuş değerleri, özellikle de artık Yahudi-Hıristiyanlık olarak adlandırılan vahiy dinlerinin saygınlığını geri getirmeye çalışan bir dünyada, Amerikan hipergücünün her yere uzanmasını hedefliyor. Amerika'nın dünyaya yayılmasını gerekli kılan serbest mübadele de aynı amacın içindedir. 1945-1990 yılları arasında hüküm süren Doğu-Batı kutuplaşmasının çöküşünden sonra onun yerine yavaş yavaş oturtulan yeni jeopolitik düzeni meşrulaştırmak ve fikri egemenliğini pekiştirmek için, ister Anglosakson, ister Avrupalı olsun, moda olan yeni muhafazakârlığın dine geri dönüşü zorunlu kıldığını göstermeye çalışacağız.

Amerikan yeni muhafazakârlık korosundan bir Fransız, Yves Roucaute, şunları söylüyor: "İnsanlığı dehşete düşüreceğini sanan tiranlara karşı Ulysses geri geldi ve özgürlüğe ket vuran görüşlere karşı ideolojik savaş başlattı. Yeni tekniklerin ve değişimlerin evrenselleşmesi için çağrıda bulunarak tam bir olumluluk sergiliyor. Artık bir varoluş görevini düşünecek gücü olmayanların yıkılışı karşısında o, so-

nucu Yeni Dünya olan bu Odyssé'nin ifade ettiği tarihin ruhuna inanıyor. Yeni muhafazakârlık, Marksist teorisyen Antonio Gramsci'nin 'bilginin karamsarlığı, iradenin iyimserliği' formülüne karşı 'bilginin iyimserliği, iradenin iyimserliği'[26] formülü ile karşı çıkacak güçtedir. Artık 'Medeniyeti' yıkacak ne Auschwitz, ne mutlak kötülük ne de Gulag ve 11 Eylül olacak. "Bir başka deyişle" diye ekliyor Roucaute, "muhaliflerin suçlamalarını, tepkilerini Medeniyeti yıkmaya kadar götüren, kine boğulmuş Dördüncü Dünya Savaşı'nın İslâmcı müridlerine yönlendiriyoruz. Yeni muhafazakârlık; barbarlığa –dünün kahverengi ve kızıl kuvvetler, bugünün, terörizmin pasrengi kuvvetlerine– karşı sürekli bir savaş halindedir."[27]

Leo Strauss'tan esinlendiklerini söyleyen bugünün yeni muhafazakârlarının duruşu; Nazizmi, medeniyetin yok edilme tehlikesine karşı tepki tanımlamasıyla meşrulaştıran ve buna da "Alman nihilizmi" adını veren hocalarının duruşunu hatırlatıyor. Strauss'a göre, dayanılmaz derecede yozlaşmış bir ortamın tüm simgelerini ortadan kaldırmayı hedefleyen Nazi ideologlarını, geleneksel ahlak ve kurallardan koparıp, paradoksal biçimde şiddet düzeni kurmaya yönlendiren, "ahlak aşkı ve tehlike altındaki ahlaka karşı sorumluluk duygusu"dur.[28]

Mutatis mutandis,* günümüz "yeni dünya düzeni" ideologlarını harekete geçiren benzer bir entelektüel kaldıraçtır. Püskürtülen Nazizmin yok edicisi *hubris*,** doğal olarak bugünün düzeninde yer almıyor ancak; "Yahudi-Hıristiyan medeniyet"in korunması adına Amerikan yeni şiddet

26 Yves Roucaute, *Le neoconservatisme est un humanisme* s. 11-12.

27 *A.g.e.*, s. 9.

28 Leo Strauss, *Nihilisme et politique*, Rivages, Paris, 2001, s. 36.

(*) Mutatis mutandis: Gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra – ç.n.

(**) Hubris: Küstah. Metinde SSCB'yi kastediyor – ç.n.

düzeni taraftarlarının söylemlerinin temelinde yine de tehdit yaratan "Öteki" ve ötekine duyulan nefret yatıyor. Birazdan göreceğimiz gibi, "Öteki" artık asi "Bolşevik" değil "dördüncü" Dünya Savaşı'nın İslâmcı müridleridir.

Afganistan daki savaş esirleri kampı, Küba Guantanamo üssü, Irak Abu Garib Hapishanesi'ndeki skandal yaratan cinsel tecavüzler gibi seçkin yöntemlerle terörizme karşı açıkça savaşan Amerikan ordusunu, tüm bu sapkınlıklarına rağmen çapulcu Nazi sürüleriyle karıştırmak uygun olmaz. Bu meşrulaşmış sav kadar hiçbir şey, modern Amerikan savaşını sıradanlaştırıp güvence altına alamazdı. Binlerce sivil insanı öldüren "akıllı bombalar" ve işkence, "normal" oluyor ve savaşın "yan zararları" olarak görülüyor.

Bu bakışın ışığında, 1980 yılındaki bir olayın rolünü tek başına sorgulamalıyız. Bazı eski Fransız Marksistler, hayli medyatik bir dönüşle Marksist ideolojinin farklı türevlerini savundukları ateş ve abartıyla, Aydınlanma felsefesinin ve Fransız Devrimi'nin aleyhindeki entelektüel gelenekleri yenileştirmeye koyuldular. Dünya jeopolitiği değişince, angaje ideologlar daha önce tapındıklarını yakıp, bir öncekinden hiç de yumuşak olmayan yeni bir ahlak ve felsefe dili oluşturarak, yeni ortam ve bağlama uyarlandılar. Doğru siyasi düşüncenin Kâbe'si artık ne Paris ne Moskova ne de Pekin'dir, yalnızca medeniyetin meşalesini taşıyan Yeni Dünya'ydı.

Anlaşılması dünkünden daha zor olan bir dünyada eski düşüncelere yeni kılıflar... Bu denemede; entelektüel ve maddî oyunları açığa çıkarmakta zorlansak da, hem dünün Marksist fundamentalizmini reddetmek için Nazizmin itici dehşetinden ve sosyalist deneyimlerin iç acıtan başarısızlığından yararlanan, hem de düşünce ve yorum özgürlüğünü korumak isteyenleri suçlamak için güncel terörist şiddet olgularından faydalanan otoriter düşüncenin yeni kılıflarını göstermeye çalışacağız.

Orient-Occident, la fracture imaginaire (Doğu-Batı, Hayali Çatlak) adlı kitabımdaki eleştirel düşüncemi izleyerek, burada da insanlığın hafızasından, geçmiş yüzyılların bütün dersleri silinmiş gibi, 21. yüzyıl başlangıcının, Batılı olsun İslâmcı olsun, dini ve siyaseti hayasızca birbirine karıştıran yeni jeopolitik dillerinin yapı çözümünü yapmaya çalışacağım. Bu nedenle, zamanımızın iktidar güçlerinin siyasetine eleştirel bir yorum yapabilmek için gerekli gördüğüm bir hatırlatma olarak; kitabın önemli bir bölümünü, dinden icazet alarak uygulanan toplu şiddete ayırdım. Bana göre bu şiddet politikaları, birkaç asırdan beri yaşadığımız uluslararası düzende "kuruluş" ve "meşruiyet" bunalımının sürmesine yardımcı oluyor. Bu, tektanrılı yaşlı toplumlarımızın tarihinde ilk kez açılan bir sayfa. Bu çalışmada, Hannah Arendt gibi, saygın ama yeni muhafazakâr düşüncenin çalışma alanından uzaklaştırılan siyaset felsefecilerinin tahlillerine dayanarak bunu göstermeye uğraşacağım.

Hemen belirtmeliyim ki; sabit ve dar görüşlü, yani dünyadaki yeni gelişmelerden hoşnut olanlar bu kitabı okumasınlar. Çünkü onların gözünde bu kitapta yazılanlar tepkisel, sorgulayıcı yani bozguncu bir girişimden başka bir şey değil. Bu da genelde onlarda öfke ve aşağılama duygusu uyandırır. Aksine benim gibi dünyanın gidişinden şaşkın ve endişeli olanlar için, bu kitabın ideolojik batağa saplanmış entelektüel âlemin şifresini çözmeye yardımcı olacağını umuyorum. Zira günümüzde itibarını yitiren Aydınlanma çağı hümanizminden doğan ideolojilerden dünyamızın sözüm ona kurtarılacağına ve "kahramanca" bir savaştan sonra özgürlüğe ve refaha kavuşacağına dair bu sahtece şişirilmiş, sinsi imaja karşı mücadele son derece acil ve önemlidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİMLİK BUNALIMININ YARATILIŞI

İkinci Dünya Savaşı'nın sonucu olarak, dünya hızlı ve güçlü bir şekilde, kimliksel ve siyasal sistemler üzerinden yapılandı. Her iki büyük blokun da kendilerine has fikir ve idealleri, kendilerine has sanat anlayışları, kendilerine angaje olmuş[1] yazar ve sanatçıları, kendi ekonomik ve siyasi doktrinleri vardı. Sömürgecilikten kurtuluş yolundaki toplumlar, 1955 yılında Bandung'da, yeni milliyetçiliklerini laiklik temelinde dile getirdikleri Bağımsızlar Hareketi'nde toparlandılar. 1945 Martı'nda Arap Devletleri Birliği'nin kuruluş antlaşmasında, o dönemde Lübnan dışındaki kurucu devletlerin neredeyse hepsi Müslüman olmasına rağmen, aralarındaki din bağı gündeme bile getirilmemişti. Kimlik ve kökler, bellek henüz gündemde değildi. Yeni milliyetçilikler, sosyalist eğilimli veya ender olarak da antikomünisttiler, ama ne İslâm ve Yahudilikten ne de Hıristiyanlıktan yo-

1 "Güdümlü-angaje" sanatçı ya da yazar kavramı sadece komünistlerle sınırlı değildir. Antikomünist sanatçı ve entelektüel seçkinlerin güdümlülüğü için Frances Stonor Saunders'in kayda değer belgeler içeren *Qui mene la danse? La CIA et la guerre froide intelectuelle*, kitabına bakın. Denoel Paris, 2003.

la çıkan ve komünizmin çöküşünü hızlandırmayı hedef alan –ki bu çöküş ancak 1970'lerin sonuna doğru başladı– kökten dinci hareketlerle henüz karşı karşıya değildiler.

SSCB'de Kruşçev dönemi ve 1960'larda iki süper devlet arasındaki yumuşamanın sonucunda eğitimli insanlar dünyası, Amerika ve Rusya'nın ortak bir noktada buluşacağına inanmak istedi. Çünkü sonuçta her ikisi de Avrupa'nın aynı felsefi kaynaklarından, Aydınlanma çağından doğmuştu. Her ikisi de bilimdeki teknik gelişmeler ve uzaydaki keşifler yoluyla kazanılacak refahı, insanlığın mutluluğuna sunmayı öngörüyordu. 1980'lerin başında, Başkan Ronald Reagan, Rusya'yı "Şer İmparatorluğu" olarak nitelendirirken dünyaya dayattığı Amerikan retoriğindeki İncil dilini kimse aklına getirmedi. Din ve dinî kimlikler henüz toplu katliamlara alet edilmiyordu. Karol Wojtyla'nın Jean Paul II adıyla 1979 yılında Papahğa seçilmesi, aynı sene binlerce Arap gencinin işgalci Ruslara karşı Afganistan'a cihada gitmek üzere seferber olması ve eğitim görmesiyle, din ve dinî kimlikler toplu katliam silahlarına dönüşmeye başladı. İmam Humeyni henüz tanınmıyordu. İsrail henüz Yakındoğu'da bu denli başat bir güce erişmemişti ve ezilmiş Yahudiliği yeniden canlandırarak Batı vicdanında imtiyazlı statüsüne kavuşmamış ve İsrail henüz uluslararası siyasi coğrafyanın kilit aktörlerinden biri olmamıştı.

Düzenin nasıl bu kadar tersyüz olduğunu anlayabilmek için, siyasi coğrafyanın yeraltı kaynaklarını anmanın ötesinde, öncelikle tarihçiler açısından bakmak ve yazılı devrimci mirasın yeniden tartışma konusu yapılmasına göz atmak gerekir. 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerde bilhassa Fransa'da, uluslararası hümanizmin temel bileşkeni olan bu mirası hedef alan bir saldırı ortaya çıktı. Oysa birçok insan, Doğu-Batı rekabetine rağmen bu mirasın dünya işlerinin yönetiminde kesin olarak yerleştiğini düşünüyordu. Aynı

dönemde, Atlantik ötesinde Leo Strauss'un, modernitenin benimsenmiş tüm siyasi ve felsefi görüşlerini yeniden irdelediği eserinin elde ettiği başarıyla bu saldırı tamamlandı. Eserlerinden birinin giriş bölümünde Leo Strauss, her türlü siyasi felsefeyi reddettiğini çünkü bunların ideolojiden başka bir şey olamayacağını alenen ifade etti. Özellikle "modern siyasi felsefenin evrensel refah toplumu adına yarattığı doktrin" ona göre "doğruluk ve gerçeklik yönünden sayısız diğer ideolojiye oranla hiçbir üstünlüğe sahip değildi".[2] Bu kanaate komünist rejimin Rusya'da uyguladığı dehşetten sonra vardığını ve hümanist felsefenin çöktüğüne dair hiçbir kuşkusu kalmadığını[3] açıkladı. Bu sava daha sonra yeni nesil felsefeciler ve tarihçi François Furet ile öğrencileri de sarılacaktı.

Bu gelişmeler sonucunda 1988 yılında, eleştirel bakışını korumakla birlikte, Fransız Devrimi'nin ve Aydınlanma çağının mirasına sahip çıkan Alman felsefeci Jürgen Habermas'tan çeviri ve yorum yapan iki üniversite mensubu şunları söyleyecektir: "Hangi biçimde olursa olsun Hegel-Marx mirasıyla uzlaşabilecek bir düşünceyi benimseme fobisi, üniversite yönetimini ve entelektüel platformu aralarında paylaşan şu veya bu oranda kendini açığa vurmuş yeni muhafazakârlarla şu veya bu oranda kapalı postmodernler arasında bir üçüncü ifadeye yer bırakmıyor."[4] Habermas post-

2 Leo Strauss, *The City and Man*, The University of Chicago Press, Chicago, 1964. (Fransızca çevirisi: La Cite et l'Homme, Le Livre de poche, Paris, 2005, s. 72.)

3 *A.g.e.*, s. 69-72.

4 Christian Bouchindhomme ve Rainer Rochlitz'in Jürgen Habermas'ın *Le Discours philosophique de la modernite* adlı eserine yazdıkları önsöz, Gallimard, Paris, 1988. Bu önsöz aynı zamanda yeni muhafazakârlık konusunda Fransız dogmacılığını da çok iyi açıklıyor: "Geriye Rus muhaliflerin açıklamalarının Fransız genç entelektüellerini niçin diğer Batı ülkeleri entelektüellerinden daha fazla etkilediğini anlamak kalıyor. Niçin eleştirel düşünce bir yanda tüm bir nesli etkisi altına alan köklü bir militancılıkla öte yanda postmodernliğin ya da Raymond Aron'un liberalizmi arasında seçim yapmak zorunda bırakıldı. Şüphesiz

modernizmin sapmasını ve onun politik sivriliklerini (bunu eserin sonuç bölümünde tekrar göreceğiz) mükemmel bir biçimde tanımlarken şöyle yazdı: "Her halükârda postmodern düşüncenin bir yandan üstün bir pozisyon yakalarken öte yandan Hegel'in açıkladığı ve bizzat moderniteye özgü varsayımlara bağlı kaldığı kuşkusunu *a priori* bir yana atamayız. Moderniteye yol vereceğini iddia eden yeni muhafazakârlığın ve estetizan anarşizmin, moderniteye bir kez daha başkaldırmaktan öteye geçemediğini gözardı edemeyiz. Aslında yaptıkları, Aydınlanma'ya karşı çıkma geleneğindeki suç ortaklığını post-Aydınlanma kisvesiyle kapamaktan ibaret."[5]

Fransız Devrimi yeniden sorgulanıyor

Fransız Devrimi mirasının yeniden sorgulanması, o çok yaygın ve sığ "dinlerin geri dönüşü" tezine ve bu tezin krizlerde ve küreselleşme çağının doğurmakta olduğu yeni kimlik sistemlerinde oynadığı rolün yolunu açmaya katkıda bulunmuş olacaktı. Bu teze göre; Marksizm'in çökmesiyle birlikte laik düşüncelerin eriyip gitmesi, doğal olarak dinin geri dönüşüne izin vermektedir. Bu tez, modern milliyetçilik ve özellikle de Fransız Devrimi ile onun "kudurganlığı"nın bu milliyetçilikte oynadığı rol üzerine ağır eleştirilerle desteklendi. Tüm yeni nesil tarihçilerin eserlerinde devrim şöyle anlatılır: 14. Louis'nin idamı, isyancı addedilen rahiplere ve geleneksel dinî akidelere bağlı Bretonlara karşı

---

hem –özellikle Louis Althusser'in etkisi altında kalan– Fransız Marksizmi'nin hem de Maoist hareketin aşırı dogmacı niteliği bu şaşırtıcı geri dönüşe yol açtı ve ardından her türlü eleştirel fikir Stalinizm veya ona meyilli zaaf şüphesini barındırdı. Zaten sonunda bir o kadar dogmatik liberalizme yol açan bu radikal yön değişiminden eleştirel düşünce ancak evrensel ilkeler ve köklü demokratik fikirlere dayandığı oranda sakınabilirdi."

5 Jürgen Habermas, *Le Discours philosophique de la modernite*, s. 5.

Terör altında uygulanan şiddet, Jakobenizm ve müteakip rejimlerin uyguladığı diktatörlüğün çeşitli biçimleri – ki bunlara Directoire, Konsüllük ve Avrupa savaşlarıyla milliyetçilik ve modern milliyetçilik tohumlarını eken "Napolyon'un" İmparatorluğu da dâhildir.

19. yüzyıl sonundan 20. yüzyıl sonuna kadar, Fransız solunun Jakoben renkli ideolojilerinin kaynağı olan "devrimci bilincin altyapısını" ve modern devrimci şiddetin kalıbını döken büyük cumhuriyetçi mitleri "yıkmak" için çabalayan François Furet ve öğrencilerinin, Fransız Devrimi üzerine yazdıklarının önemi de buradan gelir. 1978 yılında yayımlanan *Fransız Devrimi'ni Düşünmek* isimli kitabında Furet, devrimci ideolojinin zehir zemberek bir analizine girişirken "Eylem, değerler dünyasını, dolayısıyla varolmanın anlamını tüketir,"[6] diyordu. Engin kültürüne karşın, 1649 yılında Kral I. Charles'ın boynunun vurulması[7] ve bazı Anabaptist* ve püriten hareketlerin öncülüğünü yaptığı ilk eşitlikçi ve toplumcu fikirleriyle tarihe geçen İngiliz Devrimi'nin (ileride tekrar döneceğiz) öncesini bilmezden gelmesi çok şaşırtıcı. Edgar Quinet'nin Fransız Koleji'nde Hıristiyanlık ve Fransız Devrimi[8] üstüne verdiği, ileride değinme fırsatı bu-

---

6 François Furet *Penser la Revolution français*, Gallimard, Paris, 1978, s. 90–91.

7 Bir İngiliz Devrimi tarihçisinin hatırlattığı gibi bu, *Great Revolution* ve onun bıraktığı entelektüel miras, "Batı medeniyetinin evriminde temel öneme sahip bir olay"dır. (Lawrence Stone, The Causes of the English Revolution, 1529-1642, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1972, s. 147.)

(*) 16. yüzyılda kurumuş bir çeşit dinî komünizm olan ve dinî-siyası amaçlarla kurulan bir mezhebin taraftarı – ç.n.

8 Edgar Quinet, *Le Christianisme et la Revolution française*, Fayard, Paris, 1984; Furet, Michelet'nin devrimle Hıristiyanlık arasındaki ilişkiler üstüne yaptığı tahlili de bilmezden geliyor, oysa Michelet tarihe buradan giriyor: "Devrim, Hıristiyanlığı hem devam ettirir hem karşı durur. Onun hem mirasçısı hem hasmıdır." (Jules Michelet, *Histoire de la Revolution française*, Robert Laffont, Paris, 1979, cilt I, s. 54.) Ayrıca bkz. Dale K. Vankley, *1560-1791, Les Origines religieuses de la Revolution française, 1560-1791*, Seuil, Paris, 2002.

lacağımız ünlü derslerin öğrettiklerini de tamamen gözardı ediyordu. Hıristiyanlık tarihi içinde, dinî ayrılıkları ve mezhep sapkınlığı veya Protestanlığın çeşitli biçimlerinin doğması üzerine somutlaşan Hıristiyan düşüncesinin gelişimiyle Fransız Devrimi arasında sayısız bağı, Quinet gayet akla yatkın biçimde kurmuştu. Buna rağmen Furet, devrimi sadece filozof ve ansiklopedistlerin eseri gibi göstererek, karşı-devrimci entelektüel geleneğe can veriyor. Onbeş sene önce *Devrim Üzerine Deneme* adıyla ABD'de yayımlanan ve modern devrim olgusu üzerine büyük olasılıkla en yoğun ve en anlamlı fikirleri sunan kitabın yazarı Alman siyaset felsefecisi Hannah Arendt'in görüşlerini de Furet aynı şekilde bilmezden geliyor.[9]

Bu büyük önem taşıyan eserin "devrimci gelenek ve onun kaybolmuş hazineleri"ne ayrılan sonuç bölümünde Arendt, Fransız Devrimi'nin tetiklenmesinde belli bir rol oynamış olan ABD'nin de kendi devrimci mirasından uzaklaştığını hatta unuttuğunu üzülerek belirtir. 1963 yılında Arendt "Yakın tarihe kadar neredeyse tüm ülkelerde ve kıtalarda Amerikan Devrimi'ni, devrimci gelenekle birleştirmemek, politik hayatın en ortak olgularından biriydi ve bu olgu ABD'nin dış siyasetine yansımıştı. Bu genel bilgisizliğin ve ABD'deki bu unutuşun bedeli çok ağır oldu,"[10] diye yazıyordu. Furet'nin iddiasının aksine, aynı sonuç bölümünde Arendt gösteriyordu ki; devrimler, tek amacı iktidar olan seçkinlerin eseri değildir, "devlet ve toplumun tedrici ayrışması"mn ürünüdür. "Tüm devrimlerin patlaması hem devrimci parti ve grupları hem de diğerlerini şaşırtır. Ve neredeyse hiçbir devrim onların faaliyetiyle gerçekleşmez. Ge-

9 Hannah Arendt, *On Revolution*, The Viking Press, New York, 1963. (Fransızca çevirisi: *Essai sur la Revolution*, Gallimard, Paris, 1967; bundan böyle bu çeviriye atıfta bulunacağım.)

10 *A.g.e.*, s. 319.

nelde hepsinde gidişat tersine olur: Devrim patlar ve profesyonel devrimcileri bulundukları yerlerden – hapishaneden, pastahaneden veya milli kütüphaneden kurtarır,"[11] diye ekler.

Oysa Furet'ye göre –Avrupa kral saraylarına sığınanların kışkırtmaları tam tersini kanıtlasa da– devrimin öncelikle bir komplo tasarımına ihtiyacı vardı ve burada söz konusu olan da aristokratlarınkiydi. "Gerçekten de eylemi düşündürten ve örgütleyen merkezî ve çok biçimli kavram komplodur," der. Ona göre Devrim "Nedensel şemadaki bu sapkınlaşmayı işler ve bu yolla her türlü tarihî olguyu bir niyete, sübjektif iradeye indirger; itiraf edilemez olduğu için suçun devasalığını ve tasfiye etmenin sağlıklı olacağını garanti eder."[12] Devrimci bilincin "iktidar üstüne hayalî bir söylev"den başka bir şey olamayacağını... "halk iradesi gibi komplonun da bir iktidar deliliği"[13] olduğunu ekler. Daha ileride "modern zamanların ilk demokratik savaşı" olan 1791 savaşınınsa Eski Rejim'in mantıklı ve ölçülü savaşlarından farklı olarak "ya zafer ya ölüm" amaçlı bir savaş olduğunu belirtir.[14]

Bu eserinde Furet, ona göre çoğu teröre ve o dönemin suçlarına ortaklık etmiş "Devrim"in tarihçilerine ya iyi ya da kötü notlar dağıtır. Ancak en büyük öfkeyi Marksist tarihçilere yöneltir. Eski rejimin kanunları ve kurumlarına duyduğu özlemi ballandıra ballandıra anlatır. Eski rejimde farklı çıkarlar arasında kurulan dengenin devrimci bilince oranla çok daha akılcı ve insan doğasına uygun olduğunu belirtir. Çünkü ona göre devrimci bilinç, Aydınlanma felse-

---

11 *A.g.e.*, s. 384.

12 François Furet, *Penser la Revolution française*, s. 91.

13 *A.g.e.*, s. 92.

14 *A.g.e.*, s. 118.

fecilerinin ve Rousseau'nun genel irade soyutlamasının tuzağına düşen ve soyut bir hukuk yaratan fikir derneklerinin oluşturduğu ölümcül bir ütopyadır.[15] Furet için "Genel irade vasıtasıyla halk kral artık mitsel bir şekilde iktidarla örtüşür; bu, inanç totalitarizminin döl yatağıdır."[16]

Ustasıyla aynı teraneyi okuyan Furet'nin öğrencisi Patrick Gueniffey şöyle diyor: "Devrimin iç mantığı 1789'daki Meclis görüşmeleri esnasında bahsedilen terör dinamiğidir."[17] Geleneksel tarihin aksine yazara göre "Devrimciler her fırsatta devrim sırasında göç eden soyluların geri döneceğini ve Fransa'nın Avrupa monarşileri tarafından işgal edileceği masalını uydurup yaydılar." Yazar burada, Rus Devrimi'nin gelişimini durdurmak için Avrupalı güçlerın Rusya'ya askerî müdahalesini ve bunun sayısız kurbana mâl olan yeni bir savaşa yol açtığını ve böylece korkunç Stalinist diktatörlüğü doğuracak olan tehdit ve kuşatılma paranoyasını uzun süre beslediğini hesaba katmayan *Komünizmin Kara Kitabı*[18] yazarları gibi konuşuyor.

Devrim ve Aydınlanma sorgulaması meselesinin sınırlarını genişleterek, bir başka üniversite mensubu, Frederic Rouvillois de mekanist ve kartezyen düşünüşteki "ilerleme sistemi"nin, tarihin anlamı yanılsamasının, yeni doğan deizmin ve "burjuva zihniyeti"nin tümünün birden geçersizliğini ilan ediyor.[19] Rus tarih uzmanı Alain Besançon'un modern siyasi ideolojilerin sistemli biçimde hor görüldüğü, Le-

---

15 A.g.e., s. 272.

16 A.g.e., s. 282.

17 Patrick Fueniffey, *La Politique de la Terreur. Essai sur la violence revolutionnaire 1789-1794*, Fayard, Paris, 2000.

18 Stephane Courtois, Nicolas Werth ve ekibi, *Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur et repression*, Robert Laffont, Paris 1997.

19 Frederic Rouvillois, *L'Invention du progres. Aux origines de la pense totalitaire (1680-1730)*, Kime, Paris, 1996.

ninizm'in entelektüel kökeni üstüne yazdığı ünlü eserinde de aynı eğilim, genel olarak felsefeye, özel olarak da Fransa ve Almanyada'ki Aydınlanma felsefesine yöneliktir.[20]

Bu noktada Fransız Devrimi'ne "bilgiçliğin biçimsiz, hoyrat, ekşi, vahşi ve hüzünlü karışımı"[21] diyen Edmond Burke'ün (1729-1797) öfkesini boşaltmasına ve 17. ve 18. yüzyıl felsefesinin dünyadaki tüm kötülüklerin kaynağı olduğuna hükmeden Louis de Bonald'ın (1754-1840) dar görüşlü felsefesine yaklaşıyoruz. Bonald şöyle yazıyordu: "Mamafih felsefe, yerine bir şey koymadan yıkmayı önermiyordu; gerçeklerin yerine soyutlamaları, yetişkinlerde dinin yerine *aklı*, halkta *iktidar* yerine *kanunu*, hepimiz için ise Tanrı ve ahret aşkı yerine ne idüğü belirsiz bir insan sevgisini koyuyor: Ancak bazıları için *akıl* olan din herkes için *aşktır*, çünkü bütün insanlar aydınlanmış bir zekâya sahip değildir, ama herkesin duygulu bir kalbi vardır."[22] Aynı şekilde bilginin ve geleneğin temelini sarstığı gerekçesiyle Descartes'ı ve onun akılcılığa çağrısını ipe çeken René Guénon'un gelenekselciliğinden de söz etmek gerekir. (Söz konusu bilgi ve gelenek, Uzakdoğu dinlerinde ve İslâm'ın çeşitli gizli

---

20 Alain Besançon, *Les Origines intellectuelles du leninisme* Calmann-Levy, Paris, 1977.

21 Leo Strauss, *Droit naturel ve Histoire* adlı kitabında yaptığı atıf, Flammarion, Paris, 1986, s. 210. Edmond Burke, İrlanda kökenli bir İngiliz siyasetçisi ve denemecisidir. Fransız Devrimi'nin ve kurucu meclis üyelerinin spekülatif zihniyetine karşı yazdığı yazılar daha sonra birçok karşı devrimci yazıya zemin sağladı.

22 Louis De Bonald, *Theorie du pouvoir politique et religieux demontree par le raisonnement et par l'Histoire*, 10/18, Paris, 1965, s. 105. 1976 yılında yayımlanan bu eser, cumhuriyet karşıtlığının bir klasiğidir. Bir diğer başvuru da Thomas Molnar olabilir. *La Contre-Revolution*, 10/18, Paris, 1972. Aydınlanma felsefesinde ve ansiklopedistlerde aranması gereken "totalitarizm girişimi"nin tamamen defedilebilmesi için etraflıca tanımladığı ve kanıtladığı karşı devrimci tezlerin tam bir hülasasını verir. Bu düşünceye eleştirel bir bakış görmek için bkz. Michel Winock, *"L'Heritage contre-revolutionnaire", Histoire de l'extreme droite en France*, Seuil, Paris, 1994, s. 17-49.

tarikatlarında yaşanan, dünyanın kozmik ve mistik olarak kavranmasıdır; ancak gelişime uğramadan ve faydacı amaçların sınırlı ve dar kullanımına düşmeden önce, Ortaçağ Avrupa Hıristiyanlığı da dünyayı böyle kavrıyordu.)[23]

Furet'nin başlattığı görev, 1995 yılında komünizmin çökmesi üzerine yazdığı ve sayısız ödül alan *La Passe' d'une illusion* (Bir Hayalin Geçmişi) adlı son eseriyle tamamlandı.[24] Ölümünden bir yıl sonra, 1997'de yayımlanan, –kendisine ileride değineceğimiz– çağdaş Alman tarihçisi Ernest Nolte ile Faşizmin kökeni üstüne yazışmalarını içeren kitabında ise, Nazizmi, Sovyet totalitarizminin tehdidine karşı basit bir reaksiyon olarak gösteriyordu.[25]

Böylece, Fransız Devrimi dünyayı "şenlendiren" yeni siyasi fikirlerin kaynağı olmaktan çıkıp sadece dehşetiyle hatırlanan yeni diktatörlük rejimlerinin öncülerinden biri gibi gösteriliyordu. Bolşevik Rusya'da, Mao Zedung'un Çini'nde, sayısız insanı mutsuzluğa sürükleyen devrimlerin ana kalıbı olmanın yanı sıra, birçok üçüncü dünya ülkesindeki ulusalcı ve devrimci seçkini, Fransız fikirleri havuzunda telef etmişti.

Bu bakış açısına göre, SSCB'nin ve Doğu Avrupa diktatörlüklerinin yıkılmasıyla dünyadaki devrimci daire kapanmış ve Marksist-Sosyalist değerlerin savunucuları yla liberal ve kapitalist değerlerin taraftarları arasındaki öfkeli mücadele de son bulmuştu. Dolayısıyla bu olay, –dine dönüşün kapı-

---

23 René Guenon, *Introduction generale a l'etude des doctrines hindoues*, Guy Tredaniel, Paris, 1997 ve ayrıca *La Crise du monde modern*, Gallimard, Paris, 1946. Bir anlamda Louis de Bonald, Joseph de Maistre ve Charles Maurras gibi karşı devrimin büyük teorisyenlerinin geleneğini sürdüren René Guenon hakkında bkz. Pierre-Marie Sigaud, *René Guenon*, L'Age d'homme, Lozan, 1984 (özellikle Victor Nguyen'in katılımıyla yazılan "Maistre, Maurras, Guenon: Contre-révolution et contre-cultre" bölümü, s. 175-192.); keza Julius Evola, *Orient et Occident*, Arche, Milano, 1982 (*East and West* dergisi için yazılan metinlerin derlemesi).

24 François Furet, *Le Passe d'une illusion. Essai sur l'idee communiste au XX. Siecle* Robert Laffont/Calmann-Levy, Paris, 1995.

25 François Furet ve Ernst Nolte, *Fascisme et communisme*, Plon, Paris, 1998.

sını açarak– ideolojilerin sonunu, hatta "tarihin sonu"nu işaret ediyordu. Oysa işaret edilen daha ziyade bu temel değişikliklerin somutlanması olarak kabul edilen yeni bir ideolojinin, küreselleşmenin ortaya çıkışıydı. Küreselleşme bugüne dek birbiriyle rekabet ve saldırı halindeki uluslar üstüne inşa edilmiş insanlığın sınırlarını kaldıracak; bireyi özgürleştirecek, onu gerçek kimliğine, kurucu kalıbına, yani özetle köken dinine, temel etnik karakterine –veya eğer dinî etnik aidiyetle iç içe ise ikisinin karışımına– kavuşturacaktı.

Nolte'un bir başka tespitine paralel giden Furet'nin eseri büyük yankı uyandırdı. Avrupa kültürünün bağrından çıkmış Nazizm dehşetine geçmişten böylesine yalın bir açıklama bulmanın tam sırasıydı ve zamanın havasına uygundu.[26]

---

26 Furet'nin tezlerinin iyi bir eleştirisi için bkz. François Dosse, *L'Histoire en miettes. Des "Annales" a la "nouvelle histoire"*, La Découverte, Paris, 1987. Özellikle "Gulag'ın öbür tarihi" başlıklı bölümde Sovyet Gulag'ı aynasından tarihin nasıl göründüğünü açıklıyor. Ayrıca Eric Vigne'in katkısıyla "François Furet, Peuser la Revolution" *Les Essais*, ADPF-Publications, Paris, 1995'te. Perry Anderson *La Pense tiede. Un regard critique sur la culture française*, Seuil, Paris, 2005; isimli kitabında zehir zemberek bir saldırı bulacağız. ABD'de okutmanlık yapan bu İngiliz yazar, Bolşevizm ve Nazizm arasında bağlantı kuran Ernst Nolte'un fikirleriyle flört eden *Le Passe d'une illusion* adlı kitabı –ki buradaki temalara o zamana kadar yakınlık duymuyordu– Furet'nin diğer eserleriyle karşılaştırıldığında bir fasaryadır. 1995'te ortaya çıktığında, üstünden nice zaman geçmiş Soğuk Savaş dönemin konularından bahsedip dururken, aklı başında insanlar, onun, Rus borçlarının ödeme talebinin entelektüel karşılığı olduğunu düşündü. Fakat bu, kitabın Fransa'daki başarısını hiç etkilemedi. Medya tarafından başyapıt olarak sunulan kitap, best-seller olarak Furet'nin zaferinin doruk noktası oldu. Sanki bu kadar sansasyonel bir kilit taşının yerine oturmasıyla antitotaliter zafer taktı tamamlanmış oldu" (s. 57).

Denemesinde Pierre Nora'nın *Les Lieux de memoire* adlı eserini de bir o kadar sert eleştirdi. Eseri, "savaş sonrası dünya tarih yazılımının en aleni ideolojik programı" olarak niteledi (s. 51). Bu kadar öfkeden muhtemelen çekinmiş olan Seuil Yayınları, Anderson'un denemesinin çevirisine, Pierre Nora'nın "Le Pensie rechauffe" başlığı altında Anderson'un Marksist inançlarına anıştırmada bulunduğu bir cevap yazısına yer verdiler.

Son olarak Simon Schama isimli Amerikan tarihçisin ünlü bir eserine işaret edeceğiz. *Citizens. A Chronicle of the French Revolution Knopf, New York, 1989.* (Yazar kitapta Furet ve öğrencilerinin tezlerini savunuyor.) Bu kitabın eleştirisi de Morris Slavin tarafından yazılan *The Left and the French Revolution*

Avrupa, suçu eski bir olaya, Fransız Devrimi'ne ve Sovyet totalitarizmine atarak vicdanını kurtarabilir, uluslararası ilişkilerdeki sahte ahlakçılığına dönebilir, sözüm ona insan hakları üstüne inşa edilen Batı ideolojisinin taşıyıcılığını üstlenebilirdi. Jurgen Habermas'ın açıkladığı gibi "Burada geçmişin kurtarıcı gücüne, geçmişin ağırlığından kurtulmak için değil, bugünün borcunu geçmişe ödetmek için başvurulmaktadır." "Ahlaki evrensellik, yapılan haksızlıkların, geri dönülemez olsalar bile, yükümlülüğünü üstlenmeyi gerektirir; gelecek nesillerle ataları arasında aslında bir dayanışma vardır. Bu dayanışma fiziksel bütünlükleri veya kişilikleri yaralananlar arasında oluşur ve bu dayanışma ancak ortak bellekte açıklanır ve yaşanır."[27]

Küreselleşen dünyada din geri mi dönüyor, dine mi başvuruluyor?

Bu konuyu ileriki bölümlerde ele alacak olsak bile, şu kadarını söyleyelim ki söz konusu olan, atavik saygı; dile, kültüre ve kültürün ürettiği edebiyata bağlılık gibi nesnel köklere dayalı kimlik yapılanmasından ziyade tamamen siyasi bir ideolojidir. Kaldı ki 1980-1990 yıllarında Batı seçkinlerinin büyük çoğunluğu tarafından paylaşılan dünya tanımında derin bir sarsıntıya tanık olduk. Bu sarsıntı, yaşayanlar açısından derece derece, yavaş yayılan ve çok biçimliydi; ama eğer tarihte geriye gidersek aslında çok sert bir sarsıntı olduğu görülür.

Yaklaşık iki asırdır "ilerici" değerler, özellikle dindışı (veya tamamen laik) olanlar, en kötüsünden ("ilericilik"

---

isimli eserle eleştirildi. Humanities Press, New Jersey, 1995, s. 169-173; Birleşmiş Devletler'de üniversite profesörü olan Slavin, Schama için "tepkisel çağımızın ürünü" diyor.

27 Jürgen Habermas, *Le Discours philosophique de la modernite*, s. 17.

adına Avrupalıların geliştirdiği sömürgecilik) en iyisine (aynı amaçla ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeciliğe karşı mücadeleye destek vermesi) kadar bütün seçkinlerin baş tacıydı. 1980 yıllarından itibaren Batılı yeni yönetici seçkinlerde –çelişki ve iç mücadele doğal olarak baki kalmak şartıyla– yeni bir konsensus oluştu. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması, ardından 1991'de SSCB'nin dağılması bu konsensusu berraklaştırdı. Egemen medyanın bol bol nöbete diktiği François Furet, Francis Fukuyama, Samuel Huntington gibi entelektüellerin, "tarihin revizyonu" girişimlerinde kazandıkları başarı, bu yeni konsensusa kan verdi. Ve uzun zamandır uluslararası siyaset sahnesinden silinmiş gibi görünen, esasen dinî inançlarla beslenen belli bir *Weltanschuung* hiç hissettirmeden meşruiyet kazandı.

Elbette 1980-1990 yıllarının Batılı yöneticilerinin hepsi bu görüşleri paylaşmıyordu. Fakat hepsi de 1981'de seçilen Ronald Reagan ve özellikle biri 1989 diğeri 2001'de seçilen baba-oğul Bushların başkanlığındaki yeni hiper güç ABD'deki muhafazakâr dinî akımların siyasi başarısının temelindeki bu yeni dünya tanımını az çok paylaşıyordu.

Aslında söz konusu olan ister Yahudi-Hıristiyan olarak adlandırılan değerlere yönelmek, isterse de Amerikan kiliselerinin farklı fundamentalizmine başvurmak olsun, Batı'nın dine çağrısı, dinin *geri* dönüşünden çok dine müracaatı kanıtlıyor. Bu müracaat, Aydınlanma felsefesi ve Fransız Devrimi'nden bu yana oluşmuş modern hümanizmin kriterlerine uymayan siyasi eylemlere meşruiyet kılıfı geçirmek ihtiyacından doğuyor.

Burada, Katolik ve Protestan liberal kiliselerinin yakın dönem öğretilerinin bir çoğunun, esasen oldukça kapalı, bir savaş ideolojisi olan bu ideolojinin yanlışlığını ileri sürdüğünü hatırlatmanın yararı var. 1960 yılından bu yana

Roma kilisesi kapılarını Batılı olmayan dinlere ve halklara, işçi sınıfına ve ezilen gruplara yavaş yavaş açıyordu. Papa II. Jean Paul, Ortadoğu'da yürüttüğü iki savaştan ötürü ABD'yi ve ona destek verenleri şiddetle kınamıştı. Birçok Protestan kilisesi; ekümenizmin, halkların kendini yönetme hakkının, ayrılıkçılığa ve her tür ayrımcılığa karşı mücadelenin kaygısını sürekli taşıyorlar.

Aslında dine geri dönüş, doğal bir gelişme olmaktan öte, adından başka hiçbir şeyi dinî olmayan siyasi bir olay, laikliğin dünyayı götüreceği uç noktaya karşı adeta biyolojik bir tepkidir. Teolojik ve siyasi yapılanmalarda veya ibadette önemli bir gelişme değildi; sadece ABD'de ve farklı nedenlerle Müslüman ve Yahudi topluluklarda Eski Ahit'i ve kutsal kitapları yeniden okutan bir salgın oldu. Nasıl ki fundamental İslâm silkinerek Arap dünyasında ortak bir kimlik yaratıp, hiç de dinî olmayan, Batı karşıtı bir siyasi reaksiyona sebep oluyorsa, Vietnam Savaşı'nın hüsranı ile ABD'de tüm bir nesil, ülkelerinin uluslararası düzendeki uygulamalarının meşruiyetinden ve ayrıca geleneksel, siyasi, ekonomik değerlerin sağlamlığından kuşku duyar hale geldiğinde, kutsal metinlerin yeniden okunmaya başlanması, yeni emperyal ateşliliğe meşruluk sağlıyordu.

Protestan fundamentalizminin gelişim tarihi, ABD'de ders veren bir üniversite mensubu, Malise Ruthven tarafından gayet iyi anlatılmıştı.[28] Ruthven, fundamentalizmin ilk izlerine 20. yüzyılın başlarında, umulacağı üzere Amerika'nın güneyinde Belt İncili'nde *(Bible Belt)* değil, güney Kaliforniya'da, ABD'nin en hızlı gelişen bölgesinde ve

28 Malise Ruthven, *The Search for Meaning*, Oxford University Press, Oxford, 2004; bir diğer bol belgeli çalışma da Richard E. Wentz' ait. *American Religious Traditions. The Shaping of Religion in the United States*, Fortress Press, Minneapolis, 2003; keza Vincent Crapanzano'dan *Literalizm in America. From the Pulpit to the Bench*, The New Press, New York, 2000.

Hollywood'da sinema sanayinin başladığı yerde rastlamıştı: "Bunlar petrol zengini iki kardeşti (Milton ve Lyman Stewart). Beş yıllık bedava broşür basımı programı hazırladılar ve bu broşürleri İngiliz kökenli rahiplere, Evanjelistlere, misyonerlere, profesörlere, ilahiyat öğrencilerine, YMCA* sekreterlerine, Pazar okulu yöneticilerine, dinî kurumlardaki laik çalışanlara ve dünyadaki dinî yayınevlerine dağıttılar. Broşürlerin başlığı *Gerçeğin Tanığı Fundamentaller (The fondamentals. A Testimony of Truth)* idi ve muhafazakâr din bilginleri tarafından yazılıyordu. Broşürler iki kardeş ve editörlerin, Protestanlığın temeli olarak mütalaa ettikleri inançların; yani İncil'in sarsılmazlığı, dünyanın ve insanın Tanrı tarafından (Darwin'in evrim teorisine karşıt) bir kerede *yoktan* yaratılmış olduğu, mucizelerin doğruluğu, İsa'nın bakireden doğduğu, çarmıha gerildiği, vücudunun dirildiği ve (tümüne değilde bazı inançlara göre) dünyayı yargılama hükümranlığını kurmak için yakında geri döneceği"[29] gibi inanışların erozyonunu önlemeyi hedefliyordu.

1925 yılında Tennesee'deki ünlü "maymun davası"ndan[30] beri Darwin'in öğretilerini engellemek isteyen de aynı çevrelerdir. Dünya'nın Tevrat'ın Tanrısı tarafından yedi günde yaratıldığını savunan "yaradılışçılık" bilgilerinin de evrim teorisiyle hiç değilse eşit düzeyde öğretilmesini istiyorlar. 1995'te Alabama eyaleti devlet okullarında okutulan biyoloji kitaplarına, insanın evrimine ilişkin teorinin tartışma konusu olduğunu belirten bir bölüm eklenmesi zorunlu oldu; Louisiana eyaleti yaradılışçılık teorisinin eğitime girmesini

(*) Young Men's Christian Association (Genç Hıristiyanlar Derneği)

29 Malise Ruthven, *Fondamentalism*, s. 10-11.

30 Bu dava sırasında, devlet okullarında insanın Tanrı tarafından yaratıldığı teorisini inkâr eden eğitimi yasaklayan yerel bir yasaya ters düştüğü için bir profesör mahkûm edildi.

oylama ile kabul etti, ama 1987 yılında ABD Yüksek Mahkemesi oylamayı geçersiz saydı.[31] Kısacası karşımızda duran, Amerikan yeni muhafazakârlarının iktidar ayaklarından biri olan, yeni Evanjelistlerin saldırgan amentüsüdür. Bunlar, Yahudilerin Filistine dönüp bu topraklarda toplanmalarının, kıyametin yakında kopacağının, Hıristiyanlığa döneceklerinin ve İsa'nın yeryüzüne ineceğinin habercisi olduğunu ileri sürüyorlar.[32]

Dünya çapında yerleşmeye başlayan yeni iktidar sisteminin çatışma ideologları, dinin bu denli alet edilmesinin kolayca itirazlara sebep olacağının bilincinde oldukları için, karşı karşıya getirilmesi kolay olan "uygarlıklar"dan ve bunların getireceği savaşlardan söz etmeyi yeğliyorlar. Batı'nın ataları olan eski büyük medeniyetleri çökerten kaderin kaçınılmazlığını kabul etmek artık söz konusu olmadığı gibi, aksine çökme ve güçsüzleşme dinamiğini reddedip "düşman" sizi imha etmeden onun önünü kesmeniz gerekmektedir. Samuel Huntington'un *Medeniyetler Çatışması* adlı kitabında verdiği mesaj budur. Bu aynı zamanda birçok gözde Amerikan siyasal deneme yazarının, özellikle de Robert Kagan'ın mesajıdır. Kagan, yaşlı Avrupa kıtasının "güçsüzlük" psikolojisine karşı çıkar ve her ne kadar bazı Avrupalı müttefikleri tarafından terk edilse de daha iyi ve daha güvenli bir dünya yaratmanın yollarını arayan ABD'de yaşatılan "güçlülük"

---

31 Bu alandaki tüm sorular için Dominique Lecourt'un *L'Amerique entre la Bible et Darwin*, PUF, Paris, 1988 kitabına başvurulabilir; keza *Vingtieme Siecle* dergisinin "ABD'de din ve siyaset" dosyasını içeren Temmuz-Eylül 1988 özel sayıları harikadır.

32 İlerde tekrar döneceğimiz bu konu üstüne Anatol Lieven'den *Le Nouveau Nationalisme americain*, J-C.Lattes, Paris, 2004; ve ayrıca Stephen Zunes'den "The influence of the Christian right on US Middle East policy", *Middle East Policy* cilt.12, no. 2, 2005 yazı, s. 73/78; ve Duane Oldfield'den "The evangelical roots of american unilateralizm: the Christian right's influence and how to counter it", *Foreign Policy in Focus (FPIP) Special Report, Mart 2004 (www.fpip.org/papers/2004ev angelical.html)*.

psikolojisini över.[33] Bu, ayrıca yeni muhafazakârlara yakın bir başka Amerikalı denemecinin, Robert Kaplan'ın da mesajıdır. Kaplan dünyayı saran barbarlığa karşı durabilmek için, hümanist değerleri nedeniyle elverişsiz olduğunu düşündüğü Yahudi-Hıristiyan ahlakı reddeder.[34]

Bu durumda da yoldan çıkmış kavramlar içinde yüzeriz: halk, ırk, ulus, nüfuz, medeniyet, kültür, din hepsi de büyük bir bulanıklık içinde birbirine karışır. Seslenilen topluma göre bu kavramlar birbiriyle yer değiştirir veya yeni sistemin siyasal hatta ekonomik değerlerini izleyerek bu kavramlar, üzerine "uluslar"arası savaş ve barış kurallarının oturtulduğu bizim yaşlı "insan hakları"mızın ve klasik hümanizmimizin yerini almaya çalışır.

Sonraki bölümlerde değineceğimiz üzere din öyle görünmesine rağmen hiçbir zaman kimliğin ilk kalıbı olmadı. En dinsel toplumlarda bile birey hiçbir zaman soyunun, dil özelliğinin ve coğrafi ortamının bilincini kaybetmedi. Bunlar kimliğin üç temel bileşenidir ve özel durumlar dışında, örneğin bireyin rahip, haham, ulema veya molla olmak için hayatını dine adamaya karar vermesi dışında, yerlerine dinin geçmesine izin vermezler. Hatta kendini dine vakfetme durumunda bile etnik karakter yani kimliğin bu üç temel bileşeni baki kalır.

Buna mukabil, bireysel ve toplumsal ahlakın oluşumunda dinin önemli bir esin kaynağı olduğuna şüphe yok. İyinin ve kötünün kıstaslarını koyarken caiz olanı belirler, olmayanı kınar. Bu nedenledir ki, iktidar ve din birbirine sıkıca bağlıdır ve dinî sistemlerle siyasi sistemler arasında farklı, karmaşık ilişkiler vardır. Önümüzdeki bölümlerde

---

33 Robert Kagan, *La Puissance et la Faiblesse. Les Etas-Unis et l'Europe dans le nouvel ordre mondial*, Plon, Paris, 2003.

34 Robert D. Kaplan, *La Strategie du guerrier. De l' etique paienne a l'art de gouverner*, Bayard, Paris, 2003.

bu ilişkiler üzerine fikir yürütmeyi deneyeceğiz. Göreceğimiz gibi bunlar bir sistemin diğerine ihtiyaç duymasının özel biçimleridir. İnsan davranışları ve buradan doğan toplumsal ve siyasal sistemleri belirleyen dinsel *öz* gibi naif bir inanca kapılmamak için bu özel biçimlerin perdesini aralamak önemlidir.

Ama bu hayli zor irdelemeye başlamadan önce, insanın "özü", duygularının doğası kavramlarına yani "ilk" kimliğin veya "doğuştan" kimliğin sert çekirdeğine bir göz atalım.

Irkçılık, özcülük ve sömürgecilik: Sapkın bir üçlü

Etnik veya soya bağlı kimliği sonraki bölümlerde inceleyeceğiz. Fakat şimdi kimlik konusunu, varsayılan *toplumsal kimlik* çerçevesinde ele alalım. Toplumsal kimlik, bireyin metafizik, dinî ve felsefi inanç sistemini temsil eden bir sunumdur. İnsan doğası "ilk" veya "doğuştan" yapısıyla kendi "öz"ü içinde bu kimliği şekillendirir, geliştirir. "Özcü" – (esansiyalist) olmak demek; insan doğasında, tarihî olayların inanç sistemleri ve siyasi kurumlarda neden olduğu görünür değişikliklere direnen, sabit bir öz, sert bir çekirdek olduğuna inanmaktır. Böylece insan siyasi bir hayvan olmadan önce dinî bir hayvan olarak yorumlanabilir ki insanoğluna metafizik rahatlık ve ahlakî kural sağlayan, dinî köklerini koparmaya uğraşan din karşıtı laikliğe rağmen, asırlar sonra tarihi bir dairenin kapanmasıyla geri dönen dinin, insanı özüne, *dinî hayvana (homo religious)* döndüreceğine dair olan, günümüzün ünlü teması buradan doğar.

Aynı şekilde insanın "ekonomik" bir hayvan olduğunu da düşünebiliriz, çünkü doğası gereği, varlığını sürdürebilmek için bir ekonomik hesaplama yetisine sahiptir. Yani *homo religious* olduğu kadar *homo œconomicus* da olabilir. Bu bakışa göre madem ki din karşıtı rejimlerin ve kültürle-

rin yıkılması insanın dinî özünü yeniden bulmasını sağlıyor, ekonomik özgürlüğünü gasp eden devletçi ve müdahaleci rejimlerin yıkılması da ona, gasp edilen ekonomik özgürlüğünü geri verecektir. Dinselin geri dönüşü nasıl ki yeniden dinî özgürlüğünü getirmişse, ekonomik özgürlüğünün ve yaratıcılığının üzerindeki baskıların son bulması da, onu soyundan getirdiği "ilk doğa"sına kavuşturacak ve içindeki potansiyelin serpilmesine izin verecektir. Ekonomik küreselleşme teorilerinin din ile yaptığı evliliğin bize sunduğu serap tam da budur. Bu teoriler evrensele çağrı kılığına sokularak dinî inançla özgürlüğü nihayet bağdaştırabildiler. Oysa modern hümanizm insanların ve içinde yaşadıkları toplumların hem dinî hem de ekonomik potansiyelini hafife aldığı için bunu başaramayacaktı. İnsanoğlu yeniden "öz"ünü keşfediyor ve böylece insanlık tarihinde bugüne dek bilinenlerin fevkinde bir sentezle, ahlâkın, siyasetin ve dinin uzlaşma yolunu açıyor. Amerikan doktrininin ve onun Avrupa ve diğer bölgelerdeki müritlerinin amentüsüne dönüşen postmodern özcülük işte kendini böyle sergiler.

Bu yeni özcülük, Aydınlanma felsefesinden doğan kozmopolit kültürün yerini alıyor ve uluslararası ilişkilerin organizasyon sistemi olarak egemen ulus devletlerin eski sisteminin alanına yerleşiyor. Milliyet veya ve uygarlıkların uzlaşmaz çelişkisini aşacağını ileri sürüyor, ama öte yandan savaş ve mümkün düşmanlıklara dair görüş yerli yerinde özcülük çokkültürlülüğü örgütleyerek, tam da küreselleşme sisteminin temeli, yani dine ve ekonomiye kesin ve köklü dönüş sayesinde yaygmlaşabilecektir. Buradan, Amerikan söyleminin merkezindeki özgürlük temasına, bu özgürlüğün dünya ölçeğinde genelleştirilmesine, tek silahı şiddet ve terör olan "özgürlük düşmanı" fanatizmin ortadan kaldırılması gerekliliğine geliyoruz. Bu söylemin merkezinde, daha önce incele-

diğimiz gibi[35] Amerikan milliyetçiliğinin en belirgin özelliği olan ve güçlü dinciliğiyle onu Avrupa milliyetçiliğinden farklı kılan Mesihçilik vardır. Bu dinî özellik, tektanrılı Hıristiyanlığın ilk renklerine boyanmış gibidir. İyi ve kötü kavramı, gerçeğin karmaşık ve canlı nesnel koşullarından kopuk, atavik ve mutlak bir boyut kazanmıştır. Tarihî dönemleri izleyen kültür ve mizaçlardaki değişkenliği, kolektif psikolojileri örseleyen olayları kale almaz; ahlak ve moralden yoksun olan iktidar sisteminin tamamının "gizli" yüzü gibidir.

Bu özcülük bugün mümkün olabilmişse, laik ve modern hümanizm onu alt edemediği ve ayrıca bizzat kendisi de 19. ve 20. yüzyıllarda ondan bol bol yararlandığı içindir. Dünyanın antropolojik çeşitliliğinin kavramlaştırılmasını biçimlendiren dilbilimi gelişmeleri üzerinde yükselen ırkçı teorileri ele alırken, bu konuya ileride bir daha göz atacağız. Irkçılık, özcülük ve sömürgecilik 19. ve 20. yüzyıl Avrupa kültürünü belirleyen üçlü (triloji)dür. Bu üçlü; medeniyetlerde, uluslarda ve halklarda değişmez özelliklerin varlığını kabul eder. Dünya sadece Ariler ve Samiler olarak bölünmüş ve sınıflandırılmış değildir; tarih bilinci olan halklar ile tarihi olmayan ilkel, yabanıl topluluklar olarak da sınıflandırılır. Weberyen terminolojiye göreyse dünya bir patriarkın veya bir kabile şefinin iktidarda olduğu, dinin egemenliğindeki karizmatik ve büyüye inanan toplumlar ile insanların refahını yükseltmek için devletin ve toplumun işleyişini örgütleyen yetkin bürokrasiye sahip rasyonel toplumlara ayrılmıştır.[36] Kısacası Avrupa kültürünün önemli

35 Georges Corm, *Orient-Occident, la fracture imaginaire*, La Découverte, Paris, 2005; ve Mircea Eliade, *La Nostalgie des origines, Gallimard, "Folio/Essais" koll. Paris, 1971, s. 156-157.*

36 Strüktüralizmin babası, antropolog-etnolog Claude Levi-Strauss, Unesco'nun ırkçılıkla mücadele için kendisinden talep etmesi üzerine yazdığı ünlü metinde, 1952'de ırkçılığın tam da bu türüne karşı çıktı (Claude Levi-Strauss, *Race et Histoire*, Gallimard, "Folio/Essais" koll. Paris, 1987).

bölümü için dünya, iki tür insan arasında bölünmüştür.[37] Ve bu bölünme fikrinin sömürüyü ve sömürgeciliği nasıl meşrulaştırdığını göreceğiz.

Ancak bu kültürün hümanist yaklaşımları, inşa ettikleri uygarlık ve toplumların yapısının değişimlerini reddeden, geleneksel politikalarının tamamına sımsıkı bağlı olan bu "uygarlaştırıcı" ırkçılığın temelindeki özcülüğü azaltmaya, zayıflatmaya girişecektir. Daha sonra Hegel felsefesine, pozitivizme ve Marksizm'e uzanan Aydınlanma felsefesi, insanoğlunu ilkel kabile döneminden uygar topluma geçiren "çağlar" görüşünü geliştirdi. Marksizm, dünyayı kapitalizm öncesi toplumlar ve kapitalist toplumlar olarak ayırdı ve insanlık tarihini ekonomik gelişmenin "aşamalar"ı olarak dönemlere böldü. Bu "aşama-etap" terimi daha sonra bambaşka bir ideolojik çerçevedeki ekonomist Amerikan teorisyenleri tarafından kullanıldı.[38] Ama tüm bu teoriler, örneğin Avrupa kültürünü dünyanın diğer uluslarına, halklarına, medeniyetlerine yol açması gereken insanlığın "öncü"sü, uygarlık teknisyeni olarak gören Avrupa etnosantrizmine ve ırkçılığın yeni biçimlerine engel olamadı.

Sömürgecilik de bir zamanlar Avrupa medeniyetinin ve evrensel din olarak Hıristiyanlığın üstünlüğü varsayımı üzerine kurulu bir meşruiyetle süslenmişti. Avrupa sömürgeciliğinin yayılması sürecinde Devlet ve Kilise arasında oluşan sıkı bağı Raoul Girardet çok güzel gösterir: "19. yüzyıl boyunca, misyonunu deniz- aşırı bölgelere taşıma peşinde olan Kilise ile sömürgeci hırslarını gerçekleştirmek isteyen devlet arasında tarihi bir dayanışma vardır. Dindar Hıristiyanların büyük kısmı için olduğu kadar dindar olmayanlar için de Hıristiyanlaştırma ve sömürgecilik

37 "Batılı" ırkçılığın acımasız bir tahlili için Denis Blondin'in *Les Deux Especes humaines. Autopsie du racisme ordinaire*, L'Harmattan, Paris, 1975.

38 Walter Rostow, *Les Etapes de la croissance economique*, Seuil, Paris, 1961.

birbirine sıkıca bağlı iki kavramdı. Kilisenin etki alanının yayılması, zaman ve mekân olarak Avrupa hâkimiyetinin genişlemesiyle çakışıyordu. Misyonerler neredeyse her zaman sömürgeci devlete sırtlarını dayamış, onun koruyuculuğuna duacı olmuş, onun siyasi otoritesinin yerleşmesine ve korunmasına etkin katkılarda bulunmuşlardı. Buna paralel olarak iktidarlarda da, misyoner faaliyetinin sömürgeleştirme faaliyetine önemli bir katkıda bulunduğu kanaati yaygındı. İdareye birçok alanda –bilhassa sağlık ve tıp– yardım etmeye yatkındılar ve yerlilerin ahlaki formasyonuna etkileri vazgeçilmezdi. Bu açıdan, misyoner faaliyetlerinin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Kilise ve Cumhuriyetçi devlet çatışmasından pek az etkilenmiş olması hayli anlamlıdır."[39]

Öyleyse iş, diğer halklara medeniyeti "taşıma"ya, ticarete yeni pazarlar açmaya, teknik gelişmeyi ve refahı genelleştirmeye kalıyordu. 1931 yılında sömürgeciliği konu alan İnsan Hakları Birlik Kongre'sinde Fransız bir üniversite mensubu Albert Bayet şöyle diyordu: "Eğer sömürgeci toplum, diğer halkları zenginleştirecek bir fikir ve duygu hazinesini de beraberinde götürüyorsa, sömürgeleştirme meşrudur ve bir hak değil bir görevdir. ... Bence Rönesans'ın kızı, 17. yüzyılın ve devrimin mirasçısı modern Fransa, tüm âleme yayabileceği, kendine has değeri olan bir idealin dünyadaki temsilcisidir. Cahil halklara bilinç götürmek; onlara yol, kanal, demiryolu, otomobil, telgraf, telefon vermek, sağlık hizmeti örgütlemek hatta insan haklarını öğretmek bir kardeşliktir. ... İnsan haklarını ilan eden, bilimin ilerlemesine parlak katkılarda bulunan, laik eğitim uygulayan, diğer ulusların arasında özgürlük şampiyonu olan bir ülkenin kendi büyüklüğünü yaratan fikirleri yay-

39 Raoul Girardet, L'idee coloniale en France, La Table ronde, Paris, 1972, s. 264.

ması, geçmişine karşı görevidir.[40] Nitekim Avrupa milliyetçileri 19. yüzyıl sonunda sömürgeci girişimlerini meşrulaştırmak için ideolojiler geliştiriyordu. Avrupa'da totaliter itkilerin ortaya çıkması ve emperyalizmin güçlenmesiyle doğan modern antisemitizm arasındaki bağların karmaşıklığını Hannah Arendt daha önce sergilemişti. Sözü edilen antisemitizm teolojik temelli Hıristiyan antisemitizminden tamamen farklıydı.[41]

Ancak bizzat Avrupa kültüründe sömürgecilik karşıtı fikirlerin gelişmesi ve uluslararası hukukta halkların kendini yönetme ilkesinin yerleşmesi, bu meşruiyetin hükümsüz kalmasına yol açtı ve hatta ırkçılığa ve antisemitizme karşı mücadele ilkelerini oluşturdu.[42] 19. yüzyıl Avrupa siyasi kültüründe emperyalizm olumlu karşılanan bir kavramdı, çünkü sömürgeci yayılma büyük ulusların hayatiyetine, kültürüne ve değerlerine tanıklık eden pozitif, olumlu ve sağlıklı bir olguydu. 20. yüzyılın ikinci yarısında emperyalizm terimine olumsuz anlam yüklendi ve Avrupa devletleri çoğunlukla uzun ve ölümcül savaşların ardından sahip oldukları sömürgelerini terk etmek zorunda kaldılar. Soğuk Savaş kızışıp, bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülkeler iki süper güçten birinin yanında saf tutmaya zorlandıkça, klasik emperyalizmin yerini alan neo-emperyalizm, ABD tarafından önce Latin Amerika'da sonra da dünyanın öbür bölgelerinde uygulandı.

Aynı dönemde Batı'nın mega-kimlik ideolojisi de başkalaştı. Batı'nın peygamber, ABD'nin mücahit addedildiği bir insan haklarının savunulması söylemi, 19. yüzyılın hümanist iddialı uygarlaştırıcı sömürgecilik fanatizminin yerini

40 *A.g.e.*

41 Hannah Arendt, *–Sur l'antisemitisme*, Calmann–Levy, Paris, 1951.

42 Marcel Merle tarafından sunulan metin derlemesi, *L'Anticolonialisme europeen de Las Cassas à Marx*, Armand Colin, Paris, 1969.

aldı. Nitekim Amerikan emperyalizmi de müdahalelerini "uygarlıklar savaşı" kavramıyla doğrulamaktadır. Bu savaşta terörizme karşı mücadele, önleyici müdahaleleri meşrulaştırmada temel rol oynuyor. Sorunsal değişse bile temelde aynı evliliği buluyoruz: Tektanrılı dinle –Marx'ın da mahkûm etmediği– 19. yüzyıl sömürgeciliğini meşrulaştıran, insanlığın kurtuluşu kavramının evliliği. (Gerçekten de Marksizm, kapitalist Batı uygarlığının zaferini, insanlığa güzel günler getirecek olan komünizmin zaferi için önkoşul sayar).

Ne kadar itici görünürse görünsün, ırkçılıkla din arasında bağ kurmamaya imkân yok, çünkü karşımızda dayanılması zor bir çelişki var: Ahlakın kaynağı olan din, ırkçılık gibi bir zehirle nasıl bağdaşabilir? Bu çelişkiyi açıklayabilmek için insan doğasının ihtiyacı olan dinle, kurumsallaştırılmış ve kalıplaştırılmış din arasında temel bir ayrım tanımlamamız gerek.

Avrupa milliyetçiliklerinin çöküşü ve "kökler" ihtiyacının doğması

19. yüzyılın son on yılından beri dünyanın tanık olduğu altüst oluşların açıklayıcı çizgileri şöyle: Klasik milliyetçiliğin çöküşü, Marksizm gibi mücadeleci, laik ideolojilerin sona ermesi, bireysel özgürlüklerin yayılmasında dinin ve etniğin yeniden dönüşü, toplumlararası sınırların gevşemesi. Ancak din gerçekten kimliğin ana kalıbı oluyor mu? Farklı toplum biçimleri ve onların ayırt edici çizgileri ile dinin ilişkisi nedir? Günümüzün vahim kimlik sorgulamalarına serinkanlılıkla yaklaşabilmek için eğilmemiz gereken temel sorular bunlardır.

Kendi kendimize şunu sormalıyız: İki dünya savaşından sonra Batı dünyasında 19. yüzyılda çok tutulan laik milli-

yetçiliğe duyulan horgörü, 17. yüzyılda Protestan ve Katolikler arasındaki din savaşlarından sonra dinî uygulamalara duyulan horgörüye *mutatis mutandis* tuhaf bir şekilde benzemiyor mu? Son çeyrek asırdır modern milliyetçiliğin şiddet ve fanatizmiyle bitkin düşen Avrupa kültürü, milliyetçiliğe ait değerleri söküp atıyor, ulusal olguyu "yıkıyor" ve bu olgunun sahte, uydurma olduğunu ve iktidarların siyasi hırslarıyla manipüle edildiğini keşfediyor.[43] Ulusal olgu hem ahlakî ve mistik çekiciliğini hem –o güne kadar âdeta biyolojik düzen gibi kabul edilen– toplumlarm örgütlenmesindeki işlevselliğini hem de toplumsal kimliklerin en önemli ifadesi olma gücünü kaybediyor. Avrupa Aydınlanma kültürü dinî duyguya ve siyasal-toplumsal hayatı örgütleyen inanç sistemi olarak dine karşı aynı çözücü, çökertici güce sahipti. O dönem de "Tanrı"nın insan tarafından icat edilmiş, şekillendirilmiş olduğu, baskı ve iktidar sistemlerini muhafaza için kullanıldığı ve çarpıtıldığı ilan edilmişti.

Ancak ulus döneminin son bulması, hiç değilse Avrupa için bir kimlik boşluğu yarattı. Bu boşluk, örtük biçimde siyasal sistemlerin tehlikeli işleyişine karşıt olan bitkisel dünyayı yani doğayı çağrıştıran "kökler"i arama eğilimini doğurdu. Gerilere itilmiş bellekten, bu köklerin etrafında yapılanmış ulusal duyguların, siyasal ve kültürel sistemlerin kurşundan sıvasının altını keşfetme araştırmasına girişildi. Bugünün temelini atan ve bize sık sık Tanrı'nın önemini keşfettiren işte bu kurşundan sıvadır. Avrupa Birliği kurumlarmın oturtulmasına eşlik eden Avrupalı kimliği gerçekleştiğinde; bu egemen ulusların anısını bellekten tamamen silmeyi başarabilecek mi? Avrupa'nın inşasını yöneten yeni ekonomik liberalizm ve küreselleşme ideolojisine karşı gösterilen dirençlerin bazısında bu anı yatıyor. Egemen eski

43 Özellikle sayfa 48'deki eserlere bakınız.

"uluslar", siyasi kimliği henüz oluşturulamamış olan bu çok geniş ekonomik alanda eyalet ulus statüsüne dönüşmeyi kabul edebilecekler mi?

Aslını söylemek gerekirse, ulusalcılığın çöküşü, kendisinin de zarar gördüğü büyük bir kasırganın şiddet ve fanatizminden sonra geldi: İki dünya görüşünün çatışması. Biri ulusların egoist ve sömürgen dünyasından, burjuva ve kapitalist ulusların dünya ölçeğinde sistemleştirdiği sömürünün kurbanlarıyla ezilen sınıfların kardeşliğine geçmek istediğini söyledi; diğeri, zamanında toplumları eski feodal baskılardan kurtaran, modern yurttaşlar yaratan, kelimenin en soylu anlamında özgürlüğü yerleştiren bu düzene tutkuyla yapıştı. İkinci Dünya Savaşı ve ardından gelen Soğuk Savaş, giderek güçlenen milliyetçilik rüzgârlarını iki görüş arasında kızışan ideolojik mücadelenin rüzgarıyla birleştirdi.

Eğer Marksizm, Rusya'da olduğu gibi Çin'de ve Vietnam'da da ulusalın yükselmesine katkıda bulunmuşsa, bu ideolojinin değer sistemiyle birlikte çökmesi dünyayı şaşırttı. Marksizm ve ulusalcılık, tarihte pek sık görülmeyen bir temsil boşluğu bırakarak aynı anda göçtüler. Bu boşluk, Avrupa için tartışmasız büyük önem taşır; çünkü bu kıta 19. yüzyıl ortalarından beri; mekâna, ortama; Alman, Fransız, İngiliz, Orta Avrupa kültürünün az veya çok etkinlik derecesine göre, bazen iç içe geçen bazen karşı karşıya gelen bu iki inançla düşündü ve örgütlendi.

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSUN ORTAYA ÇIKMASI VE KİMLİK OLUŞUM SİSTEMLERİNDEKİ DÖNÜŞÜMLER

Kimlik, kelimenin tam anlamıyla toplumsal bir olgudur ve –çok sık unutulsa da– var olduğu kabul edilen bir başka kimlikle aradaki farklılık üzerine inşa edilir. Kimlik eksi kutbu referans alarak işler, ötekinin görüşü ya farklıdır ya da düşmandır. Bu nedenledir ki, kimliği yapılandıran değerler sistemi, aynı zamanda bir toplumun iç düzenini oluşturan, bir diğer komşu toplumla savaş ya da barış yaşamaya karar veren iktidar sisteminin de temel taşıdır. Modern ulus çağından önce toplumlar kendilerini nasıl belirlerler, kimliklerini ve öteki ile ilişkilerini nasıl düzenlerlerdi? Bunlar bugün modern ulusalcılığın neden tahrip olduğunu, başka kimlik sistemleri lehine neden yok olmaya başladığını anlamak için sormamız gereken sorular. Bu soruların cevabı, dünyanın bugün maruz kaldığı patırtılı değişimlerin en iyi şekilde değerlendirilmesine bağlıdır. İki asırlık laik modernizm süresince geri planda tutulmuş dinin geri dönüşü, bu değişimlerin başlıca özelliğidir.

Özcü tezlerin aksine kimlik, değişmeyen ve katı bir olgu değildir. Bir dönemin uygarlık normlarına, güç ve iktidar

sistemini etkileyen değişikliklere bağlı olarak gelişir. 20. yüzyılın Yunanı artık ne 16. yüzyıl Osmanlı döneminde yaşayan Yunan ne Bizans döneminde yaşayan Yunan ne de Perikles döneminde yaşayan Yunan'dır. Daha ileride göreceğimiz gibi ulus, Avrupa'daki temel kimlik sistemine sonradan katılmış bir yapıdır. Ulus, mega-kimlik diyebileceğimiz dinî kimlik temelindeki büyük iktidar yapılarının içine hapsolmuş "taşralı" mikro-kimliklerden hareketle oluşturulmuştur. Hatta modern Batı kavramı, 19. yüzyılda ortaya çıkan ulus devletin ve buradan doğan ama kaynağı Rönesans hukukçularına dek uzanan, uluslararası hukukun kendini kabul ettirmesinden önce bir arada yaşayan mikro-mega kimlik bilinçlerinin asırlık mirasıdır. Avrupalı yapılanmasının yanı sıra, Amerikan dünya gücünün yayılması ve NATO'nun desteğiyle gözümüzün önünde yok olan bu sistemdir. 19. yüzyıl türü ulusalcılığın yerini alan yeni uygarlaştırıcı ulusalcılığı ileride enine boyuna inceleyeceğiz.

"Taşralı" ulustan egemen ve mistik ulusa

19. yüzyıl sonundan itibaren dünyanın, hiç değilse yerleşmiş deyimle Avrupa gibi "uygar dünya"nın "uluslar"dan oluştuğunu varsaymaya alışmıştık. Cumhuriyetçi ya da monarşik olan bu uluslar, yapılanmalarını doğal sayabileceğimiz etkenlere dayandırırdı: coğrafi sınırlar, dil, kaynağı farz edilen ortak etnik nüfus, sürekliliği olan bir iktidar sistemi yani birlikte yaşama arzusu.

Bu laik dönemlerde din, genelde ulusun yapı taşı gibi görülmezdi. Avrupa, din savaşlarının acılı ve şiddetli travmasının peşi sıra dinî hoşgörüyü kazandı;[1] Katoliklere, Protestan-

1 Joseph Lecler, *Histoire de la tolerance au siecle de la Reforme*, Albin Michel, Paris, 1994.

lara, Yahudilere aynı ulusun yurttaşları olarak bir arada yaşamaya izin veren bu hoşgörü de kendi yönünden dinî ve dinsel kimliği ulusun inşasında marjinalleştirdi. Daha önce Louis Bonald'ın cumhuriyet karşıtı Katolik muhafazakârlığın başını çektiğini belirtmiştik. "Üst tabakaya ateizm, halklara cumhuriyetçilik" öneren felsefecilerden, "dinin yerine aklı" koyan ve "iktidar yerine kanun"[2] getiren felsefeden nefret ettiğini görmüştük. Şurası muhakkak ki, bazıları özellikle Fransa'da, dinin ulusal hayatın dışında tutulmasından esef duyduğu için "geleneksel" güçler varlığını sürdürdü. Kilisenin büyük kızı Fransa, bazı Katolikler için çok değerliydi ve bunlar modern fikirleri, Protestanların, Yahudilerin ve Fransız masonların yıkıcı eylemi olarak görüyorlardı. Bu geleneksel daha doğrusu gelenekselci güçlerin, 19. yüzyıl sonunda hâlâ işlevlerini sürdürdükleri gibi 20. yüzyılın sonundan bu yüzyılın başına kadar ortaya çıkan ve henüz yaşamakta olduğumuz gelişmelerde ve morfolojik değişikliklerde ne kadar önemli bir rol oynadıklarını daha sonra göreceğiz.

Bununla birlikte 19. yüzyıl sonunda kimliğin temel bileşeni olarak dinin yerine ulusun geçtiğine hiç şüphe yok. Bu durum artık doğal, otantik ve nesnel bir olgu gibi kabul ediliyordu. Fransız, İtalyan, Alman, İngiliz veya İspanyol olunuyordu. Avrupa ulus ve ulusalcılığının nasıl inşa edildiğini, büyük ulusal efsanelerin nasıl yazıldığını, kırsal alanların halkbiliminin nasıl geliştirildiğini ve yeni belleklerin nasıl oluşturulduğunu birçok tarihçi incelikle sergiledi.[3] Avru-

2 Louis De Bonald, *Theorie du pouvoir politique et religieux*, s. 105.

3 Anne-Marie Thiese, *La Creation des identites nationales. Europe XVII.XX. siecle*, Seuil, Paris, 1999; Suzanne Citron, *Le Mythe national. L'histoire de France en question*, Editions ouvrieres, Paris, 1987; Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1870. Program, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990; Ernest Gellner, *Nations et nationalisme*, Payot, Paris, 1989; Benedict Anderson, *L'Imaginaire national. Reflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*, La Découverte, Paris, 1996.

palılar bu niteleyici kimlikten öylesine çılgınca haz duydular ki, akıllarını yitirip 20. yüzyıl boyunca iki kere ölümcül savaşlara girişiler. Üstelik bu savaşta sahne sadece Avrupa ile sınırlı kalmadı, 17. yüzyıldan itibaren ele geçirdikleri sömürgeler de çatışmalara sahne oldu. Bu iki savaşa diğer devletler de katıldı: 1914-1918 savaşına ABD ve Osmanlı İmparatorluğu, 1940-1945 savaşına Japonlar.

19. yüzyıl tarihî metinlerinden fark ettiğimiz gibi "ulus" kelimesinin kullanımı Fransız Devrimi ile ortaya çıkan yeni bir anlam kazanarak, o zamana kadar egemenliğin mistik kutsallığını ilahi hukukun monarkına mahsus sayan ulus kavramıyla birleşti: egemen olmayan bir ulus ezilen, natamam, özgürlükten ve insanlıktan yoksun bir ulustur. Ulus, Avrupa kültüründe yeni bir kelime değildi. Köken anlamı Latince'den geliyor ve belli bir mekânda, bir ortamda doğmayı ifade ediyordu. Yani Fransız Devrimi'ne kadar insanın doğduğu yeri belirtiyordu (Brötonyalı, Provansh, Burgonyalı vb. gibi). Bu isimler etnik bir özelliğin, çoğunlukla yerel bir lehçenin, taşrada egemen olmuş eski bir soyun veya eski feodal ailelerin referansıydı.

Burada belirtmemiz gereken çelişki şu: Kendi kaderini tayin hakkına sahip egemen halk anlamındaki modern kullanımı içinde ulus kelimesi genelde inanca ve dinî kimliğe mâl edilen mistik gücü zorlayıcı ve güçlü bir ahlakı da barındırıyor. Oysa kelimenin kökeni çok daha yalındı. "Taşralı" bir ulus muhakkak ki dinsel rengi de dâhil olmak üzere toprağının bütün özelliklerinden gurur duyuyordu, ama 20. yüzyıl ulusları gibi kimliğin bütününü içeren bir kıstas değildi. 19. yüzyıl Avrupası zaten tarihçilerin "ulusallaşma hareketleri" olarak tanımladığı devrimlerle ayırt edilir: 1830 ve 1848 devrimleri Avrupa'da "halkların ilkbaharı"nı yarattı; önce Almanya'nın sonra İtalyanın birliğini gerçekleştirdi. Avrupa'nın geri kalanında ve çevresinde

"ulusallaşma uyanışı"nın yolunu açtı.[4] Ve ulusun egemen "bünye"sinin adeta mistik kavramı aynı zamanda, hemen hemen here yerde "azınlıklar sorunu"nu doğurdu: Bunlar bir "ulus"un içinde aynı dili konuşmadığı, aynı dine sahip olmadığı için[5] yabancı bir "bünye" oluşturan ve kuşku ile bakılan "azınlık"lardı.

Ulus kelimesi, Latince'den gelen yöresellik anlamından, 19. yüzyılda önce Alman sonra da Jules Michelet benzeri Fransız tarihçi ve felsefecilerin tanımladığı gibi romantik bir "halk" ruhu taşıyan, egemen ulus anlamına nasıl geçiş yaptı? Bizzat halk kavramı da tarih boyunca farklı anlamlar edindi ve bu gelişmeyi kaba hatlarla tanımlamakta fayda var.

Kimlik oluşumu: Atalara saygıdan modern ulusalcılığa

İki bin yıldır içimize sinmiş tektanrılı dinlerin karşısında iki yüz yıl ömrü olan laikliğin fazla bir ağırlığı olamayacağını ve insan topluluklarının kimliğinin ataya, eskiye saygıyla oluşturulduğunu kolayca unutuveriyoruz. Kimlik oluşumu ve ona eşlik eden iktidar sistemi, kabile ve soy dayanışmasının ya da bir kent çevresine yerleşip genişleyerek büyüyen birçok ailenin bir arada yaşamasının ifadesidir ("agnatik" aile = erkek üzerinden akrabalık bağı kuran aile tarzı ç.n.). Demek ki kimliğin temel kalıbında entelektüel olarak kurgulanan ve incelikli hale getirilen dinden ziyade, ortak ataların paylaşılan kökeni vardır. Atalar zaman ilerledikçe

---

4 Bu konuda Georges Weil'in mükemmel çalışmasını incelemek gerek: *L'Europe du XIX. Siecle et l'idee de nationalite*, Albin Michel, Paris, 1938. Ve ayrıca: Rene Johannet, *Le Principe des nationalites*, Nouvelle Librairie national, Paris, 1923; Yves Santamaria ve Brigitte Wache, *Du printemps des peuples a la Socite des Nations. Nations, nationalites et nationalismes en Europe, 1850-1920*, La Découverte, Paris, 1996.

5 Eserlerimizden ikisinde bu süreci belirtmiştik; *Histoire du pluralisme religieux, L'Europe et l'Orient*.

ve kuşaklar genişledikçe en şanlı eylemlerle halelenir ve efsaneye dönüşürler. Bizi ailemizle ve soy zincirimizle birleştiren bu bağın kimlik oluşumumuzda temel kalıp olması son derece mantıklıdır. Bölgelere göre farklılık gösteren ata saygısı insanlık tarihinin uzun döneminde kimliğin tek kıstası oldu.[6] Göçebe veya yerleşik, daha geniş gruplaşmalara gidildikçe bu kimlik sistemi, ataların, kabile reisinin veya kabile ulularının otoritesine hizmet etti. Öyle görünüyor ki, atalar kültünden hareketle geliştirilen ve bizim alışkanlıkla "Pagan dinler" dediklerimizdeki Tanrı çokluğu ataların çokluğunu yansıtıyordu.

Toplumsal örgütlenmenin gelişmesi ve incelikli hale gelişi antik çağda siyasal bütünlüğün genişlemesini beraberinde getirirken, eski dinlerin işleyişinde köklü değişikliklere yol açtı. Çeşitli kabilelerin ve çeşitli bölgelerin Tanrıları daha geniş bir kozmogoni ile bütünleştikçe, tektanrı kavramına doğru ilerlediler. Özellikle Mısır ve Mezopotamya'da birçok felsefi ve dinî kavramı kaynaştıran bu süreç, Yahudilik ve ardından Hıristiyan tektanrılı dinlerin gelişini hazırladı. Sigmund Freud *Musa ve Tektanrıcılık* kitabında, Musa'nın evrensel tektanrı kavramını yaymaya çalışan bir Mısırlı ve firavun Akhenaton'un da bu fikrin öncüsü olduğunu söyleyecektir. Bu, tektanrılı dinlerin atası addedilen ama İsrail kabilelerine, Yahova'nın halkına münhasır kalmış Yahudilik'in köken tabanını genişletmektir.

Aslında seçtiği bir halkla bağlı olan bir Tanrı'nın ilk örneği Eski Ahit'tedir. İlahi "seçim"in ve vahyin kilit kavramları; ırkçılığın tanrıtanımaz biçimleri (ileride göreceğiz) ve ne denli laik olurlarsa olsunlar ulusalcı ideolojiler de dâhil ol-

---

6 Bu konuda ünlü tarihçi Numa-Denys Fustel De Coulanges'ın kitabına başvurulabilir: *La Cite antique*, Librairie Hachette et Cie, Paris, 1866. Ayrıca ata saygısının sadece Mezopotamya veya Yunan ve Roma'da değil, aynı zamanda Uzakdoğu'da, özellikle Çin ve Japonya'da çok önemli olduğunu hatırlatalım.

mak üzere çok çeşitli biçimler altında süregeldiler. İsrail tarihi, ilahi aşkmlık, dünyanın ve tarihin düzeni fikrini Pagan mitojilerin yerine koymuş bir kabile halkının zafer ve gelgitlerinin açıklama sistemidir. Tek ve evrensel kelimeleri tarihte Yahudi kaderinden söz ederken kullanmaya alıştığımız iki kelimedir.

Hıristiyanlık, bir halkın dini dolayısıyla kutsallığı fikrini sürdürdü. Aziz Pierre havarilere ilk mektubunda şunları yazıyordu (1-9): "Siz Hıristiyanlar, seçilmiş bir kavim, yüce ruhbanlar ve kutsal bir ulussunuz. Koyu karanlıklardan mucizevi aydınlığa çağıranın erdemlerini duyurmanız için Tanrı tarafından yaratılmış bir halksınız."

İslâm da bundan geri kalmadı. Aslında Hıristiyan Batı dünyası ve Yahudiler İslâmın da saf ve katı bir tektanrıcılık olduğunu, Hıristiyanlık ve Yahudilik ile aynı atayı yani İbrahim'i tanıyan bir vahiy dini olduğunu genellikle unuturlar. İslâm, insanhğın tümü için bir görev üstlenmiştir; Kuran Arap dilinde indirilmiş, peygamber olarak bir Arap seçilmiştir, ancak Arap halkı aracılığıyla tüm insanlığa seslenir. Üstelik İslâm, Yahudilerle Hıristiyanları ayıran teolojik farklılıkları uzlaştırmaya, dahası İsa'nın farklı özellikleri konusunda Hıristiyanların kendi aralarındaki dinî sürtüşmeleri gidermeye icazet verir. Aynen Hıristiyanlık gibi İslâm da, evrensel inanç ve idealin tekliği adına kabile bağlarını koparmaya razı oldu.

Bu noktada kabile kavramından halk kavramına geçiş sürecini sorgulamak ilginç olur. İsrail tarihi başlangıçta bir kabile tarihiyse de, bu kabilelerin birleşip tarihî bir lider bularak, kutsal emir üzerine vaat edilmiş topraklara yerleşip Mabed'in etrafında yaşamlarını örgütlemeleriyle bir halkın tarihi haline gelir. Öyle görünüyor ki "halk" kelimesini kullandığımız zaman üstü kapalı olarak kutsalı hatırlamamız buradan kaynaklanıyor. Buna rağmen halkı kabileden

ayıran şeyin dinle ilgisi yok. Halkları yaratan olgu, yerleşik düzene geçmek ve kentleşmektir. Halklar coğrafi ortam kadar ortak kültürün gelişmesine izin veren dil birliği ile biçimlenir.

Modern ulusalcılık, farkında olmayarak Kitab-ı Mukaddes ilk örneğinden yararlanacaktır. Daha önceleri Tanrı'ya ve onun vekili derebeyine ait olan egemenlik hakkına odaklanan Fransız devrimci ilkeleri de halkın "ruh"unu kutsallaştıran Alman felsefesi de, halk kelimesinin anlamında belirsizlik yarattılar. Hegel de şunları yazarak bu kutsallaştırmaya katkıda bulundu: "Ruh, tarihte hem evrensel hem belirlenmiş olan bir doğanın kişileşmesidir; yani halktır."[7] Ulusalcı hareketlerin Avrupası'nda, halklar bir tür aşkın yönelime girmiş kabileler haline geldiler. Bir ruhları vardı, Vahyi yayma görevleri vardı ve en soylu idealler onlara rehberlik ediyordu. Fetihlerini bitirip tarihî sınırlarını belirlemiş, "ulus" olmayı tamamlamış ve koşulsuz egemenliğinden hoşnut halk olmak, uzun bir fırtınalı tarihten sonra vaat edilmiş toprağını bulan ve ferahlayan İsrail'in de hayaliydi.

Bugün dahi halk kelimesi, Kitab-ı Mukaddes örneğinden miras aldığı ve modern laikliğin tamamen alt edemediği, güçlü bir duygusal potansiyeli korur. Adeta Tevrat'ın seçilmişlik kavramı ve Vahye bağlanan aşkın hoşgörüsüzlük uyarlanarak, laik bir ifadeye aktarılmış gibidir. Bu anlamda halk kavramı, kan bağları dayanışmasının hâkim olduğu ve şecerenin benimsendiği kabile kavramı ile yakın benzerlikler gösterir. Böylece, modern ulusalcılıklar, uzak tarihte atalar ve diğer kabilelerle hiç karışmamış veya daha da önemlisi, itibarlı bir soyağacının tek ve özgül şahsiyetinde yabancı katkıların tamamen eritildiği bir soy icat ederler.

---

7 Fiedrich Hegel, *La Raison dans l'Histoire*, 10/18, Paris, 1955, s. 80.

"Yahudi halkı" kavramı üzerindeki kargaşa bugüne kadar bu nedenle süregeliyor. Bin yıldır Yahudi toplulukları Slav, Cermenik, Fransız, Anglosakson, Arap veya Berberi gibi, birbirinden farklı uygarlıkların, etnik ve kültürel alanlarına yerleşmiş olmalarına rağmen, Yahudiler çoğunlukla hâlâ tek bir halk addedilirler çoğunlukla (kendileri de öyle addederler). 18. yüzyıldan beri Avrupa'da geçerli olan hak eşitliğine, başka dinlerle sayısız evliliğe, ait oldukları farklı kültürlerin edebi ve sanatsal yaratıcılığma katılmalarına, hatta kök saldıkları ülkelerin siyasi hayatına girmelerine rağmen hâlâ tek bir halk gibi görülürler; hem de tarih boyunca Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm arasında yaşanan karşılıklı felsefi etkilenmelere rağmen. Katoliklerin, Protestanların, Müslümanların ve bunların tarikatlarının (Sünni, Şii, Alevi, İsmaili vs.) gözünde sadece bir dinî topluluk olarak değil, sanki özgül bir ulusal din ile karakterize edilen bir grup olarak görülürler. Bu da onları her toplumda ayrı bir grup hatta bir "halk" veya ayrı bir "ulus" yapar. Toplumlarımızın laiklik veya sekülerlik derecesi ne olursa olsun, Tevrat'ın ve onun ilk örnekliğinin ezici ağırlığı buradan gelir.

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi Hannah Arendt, modern antisemitizmin Avrupa uluslaşma hareketinden doğduğunu,[8] Rusya ve Avrupa'daki şiddetli antisemitizmin, Batı'daki ulusalcı kimlik yapılanmasının ancak bilinçaltı Hıristiyan dinselliğinde mevcut kutsal kitap örneğinin bu paradoksal benimsenmesiyle açıklanabileceğini göstermişti. Avrupa Yahudi bileşimini, imtiyazlardan yararlanan (daha sonra da "asimile" olup burjuva Yahudilere dönüşen) "kalben Yahudiler"i bir yana, eski Yahudi halkının geleneklerini koruyan "getto Yahudileri"ni öbür yana koyarak kendine özgü dikotomisiyle ayıran Arendt, bu dikkate değer aydınlatıcılığına

8 Hannah Arendt, *Sur l'antisémitisme*.

rağmen, "Yahudi halk" terimini kullanır. Bunu yaparak, Yemen ve Kuzey Afrika'daki Arap ve Berberi kökenli, kentli ya da köylü birçok Yahudi topluluğunu hesaba katmamış olur. Balkanlar, Irak, Suriye ve Doğu'nun diğer şehirlerindeki toplumların topraklarında kökleri binlerce yıl öncesine uzanan Hıristiyan-Arap topluluklar gibi, azınlıkların yasal haklarını tanıyan İslâm'ın *millet* rejimi sayesinde uzun zamandan beri yaşayan kentli Yahudi topluluklardan da söz etmez.

Sonuç olarak bugün ne Yahudiliği, özel olarak "Avrupalı" etnik-ulusal bir gerçeklik olarak görürüz, ne de Avrupa Yahudi topluluklarının yaşadığı dramatik deneyimi bu dinin tüm taraftarlarına yansıtabiliriz. Bu noktada düşüncenin açısını; ulus, köken ve uygarlık kavramlarının eleştirel bakışını da katarak genişletmek gerek. Keza bu eleştirel bakışa 19. yüzyıl Avrupa kültürü tarafından oluşturulan ve günümüzde "Yahudi-Hıristiyan uygarlık"[9] gibi pek postmodern bir kavramla süregelen ırk kavramını da eklemek gerek. Sadece Avrupa'ya ait olan bu tarihi deneyim bir "Yahudi sorunu" yarattı. Oysa Amerika, Avustralya, Kuzey Afrika veya Ortadoğu'da uzun zamandan beri yaşayan "Sefarad"ların, hatta 1492'de İspanya'dan sürüldüklerinde Balkanlara sığınan Avrupalı olmayan Yahudi topluluklarının bile böyle bir sorunu yoktu. Bu "Yahudi sorunu", görüldüğü gibi Avrupa ulusalcılığının formasyonuna ve ulusalcı ideolojilerin etnik, dinî, hatta ırksal (ari-sami) kökler arasında oynadığı çetrefilli oyunlara sıkı sıkıya bağlıdır. Yakın zamana kadar Avrupa'daki Yahudiliğe ilişkin önce dinî sonra milliyetçi ba-

---

9 Daha birkaç onyıl öncesine kadar Batı Yunan-Roma (Grekoromen) kökleriyle tanımlanırdı, "Yahudi-Hıristiyan" köklerinden söz edilmezdi bile (bu terim Hıristiyanlık döneminin ilk iki yüzyılında, Hıristiyan topluluklarla farklı Yahudi mezheplerini birbirinden ayırt etmenin güç olduğu dönemlerde ilk Hıristiyan mezhepleri tanımlamak için kullanılırdı). Leo Strauss düşüncesinin izinden giden George Steiner, giriş bölümünde sözünü ettiğimiz konferansının metninde, Avrupa'nın köklerini Yunan ve İbrani'ye bağlarken, Roma'yı mirastan çıkarıyordu.

kış, "tedirgin edici" "öteki"ne karşı hem dışlamayı hem asimile etmeyi öngören bir ikili hareket doğurmuştu. Bugün Batı görüşünde bu "öteki"ne karşı aynı paradoksal hareket, Müslüman kimliği üzerinde de kendini gösteriyor.

Avrupa ulusalcılığı bireysel ve toplumsal düzeyde kimlik yapılanmasını, olumlu ve kendine âşık ben ile olumsuz öteki üstüne inşa etmeyi kurallaştırdı. Fakat şaşırtıcı olan şu ki, 19. yüzyılın bütününde ve 20. yüzyılın önemli bir bölümünde, yani Avrupa sosyolojisinin serpildiği dönemlerde, halk kavramı geçerliliğini kaybetmedi, toplum kavramı da genelleşemedi. Çünkü halk terimi neredeyse kutsal ve dinsel anlam içerdiğinde, bir halkın uluslaşması; farklı, marjinal veya heterojen unsurları barındıran geniş bir şehir, bir *politeia,* her şeyi içine alabilen siyasi bir sistem yaratmış –Yunanların ve sonra Romalıların yaptığı gibi– bir toplumun uluslaşmasına göre eksik kalır.

Avrupa kültüründe bütün dinsel yan anlamlarıyla halk kavramından "ülke" kavramına geçildiğinde, Yunanlı'nın *politeia* kavramı Hıristiyanlık tarihinde derin izler bırakan aziz Augustin'in önemli etkisiyle silinmeye başlayacaktır. Augustin'e (354-430) göre insanların ülkesi hiçbir zaman Tanrı'nın ülkesinin yerini tutamazdı, ancak mümkün olduğunca ona yaklaşabilmeli ve vahiy öğretilerine göre yönetilmeliydi. Roma İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine evrensel boyutta bir mega-kimliğin kabul edilebilmesine olanak sağlayan, bu Hıristiyanlık anlayışıydı. Kısa süre sonra İslâm, Hıristiyanlığın ikizi olurken, kıstırılmış ve dağıtılmış Yahudiler "Hıristiyan ülkesi"nde ancak "insanlığı kurtaran"[10] Hıristiyanlığın

10 "Muhalifleri yenmek ve eğer belli bir sağduyuya sahip iseler, saflarımıza çekmek için Yahudilerin kitabındaki İsa ile ilgili kehanetleri göstermekten daha etkili bir şey yoktur. Çünkü topraklarından koparılıp tüm dünyaya dağılan Yahudiler, Kilise'nin evrensel yayılımına katkıda *bulunurlar.*" Augustin, *La Cite de Dieu,* Livre XLVII, Seuil, Paris, 1994, cilt 3, s. 77).

dirilişine "tanık halk" olarak barınabilecekti. Protestanlık, özellikle Calvin'in eseri ülke gidişatında kutsal duygusunu yeniden canlandıracaktı. Ülke kavramının modern biçimine kavuşabilmesi ve Yunan şehrinden esinlenen "yurttaşlık" deyiminin doğması için Fransız Devrimi'ni beklemek gerekti.

Dinî bellek mekânlarının önemi

Avrupa tarihi, öyle uzun bir dinî yoğunluk ve –önümüzdeki bölümde bahsedeceğimiz– dinî bir şiddet dönemi yaşadı ki, örneğine diğer uygarlıklarda az rastlanır. Fransız Devrimi ve Aydınlanma çağının dokuduğu devrimci mirasın gözden düşürülmesi ve kimilerinin deyimiyle "soğuk" bellek yerlerine dönüştürülmesi belki de bugün, gerilere itilmiş bu "bellek mekânları"nın yeniden canlanmasını getiriyor.

Önce Papalığın egemenliğini kabul eşliğinde, Şarlman ile 9. yüzyılda başlayan Avrupa "Hıristiyanhk"ının inşası vardır. Ardından da Haçlı Seferleri, Norman istilaları, sonra da asırlardır Avrupa'nın güneyinde yaşayan Müslüman toplulukların kovulduğu İspanya'nın Fethi (*Reconquista*) gelir. Din savaşlarıyla geçen uzun bir yüzyıldan (1517-1648) sonra Reform, karşı-Reform ve aynı zamanda İngiliz Devrimi (1640-1660) yaşanır ki bunlar çeşitli açılardan gerçek din devrimleridir; ileride bunlara döneceğiz. Bunlar Avrupa'nın görüntüsünü altüst ettiler ve Aydınlanma çağı ile Fransız Devrimi'ne zemin hazırladılar. Yani Fransız devrimi, François Furet'nin iddia ettiği gibi hiçbir tarihî zemine oturmayan, kendine özgü (*sui generis*) bir olay değildir. Nazizmin gelişi hakkında çok yerinde bir hatırlatma yapan Alman tarihçi Thomas Nipperdey'e göre tüm tarihî olgular hem sürekliliklerin hem de kesintilerin meyvesidir[11] ve

11 Thomas Nipperdey, *Reflexions sur l'histoire allemande*, Gallimard, Paris, 1992 s. 266-295 ("1933 ve Alman tarihinin sürekliliği").

Tedda Skocpol'un ustaca gösterdiği gibi, başlıca aktörlerinin kişilikleri ve zekâları ne olursa olsun hiçbir devrim sadece kendi evriminin içinde büyüyen bir meyve değildir.[12]

Yeni dünyanın keşfi de bu dinî devrimlerden bağımsız değildir. Bu keşiften beri, Hıristiyanlık için yeni "vadedilmiş topraklar" bulunduğuna dair güçlü ve yaygın bir inanç mevcuttu. Nitekim yeni dünya, dinî şiddetin pençesine düşmüş Avrupa'dan kaçan Protestan kiliselerin seçilmiş toprağı olacaktı. ABD'de din tarihçisi olan Richard Wentz'in açıklaması şöyle: "Birçok Avrupalı için Reform, azizlere vaat edilen bir toprağa dair umut filizleri yeşertiyordu. 15. yüzyıl sonunda ABD'nin keşfi yirmi yıl sonra başlayacak Reformun ilk atılımı ile örtük biçimde ilişkilidir. Her ikisi de –Amerika'nın keşfi, ve Reform– dünyanın yenileneceğini ilan ediyordu: Muazzam bir şeyler olacaktı. Yeni bir tarih, kutsal bir tarih başlıyordu. Batı ufkunun öte yanında bir cennet keşfedilmişti ve onun güneşi burada yerleşimcilere yol gösteriyordu. Birçok İngiliz düşünüre göre din ve kültür, her zaman Doğu'dan Batı'ya doğru giderdi. Amerika uzun süre Avrupalılardan gizlenmişti, ta ki Reform çağı gelene kadar. Bugün Amerika, Kilise'nin reformunu tamamlayacağı, eserini mükemmelleştireceği bir kaçış yeri, bir sığınaktır."[13]

Savaş tarihçisi Michel Howard ise Amerika'nın keşfinin, "uygulamada aynı anlama gelen", Protestanlık, yurtseverlik ve yağma karışımını nasıl billurlaştırdığını gösterir: Büyük çocuğun mirasta öncelik hakkı nedeniyle yaşam düzeyini kaybeden küçük soylular, Protestanlığa, denize, göçe veya papanın icazetiyle kurulan deniz ticareti tekellerine karşı

---

12 Tedda Skocpol, *Etat ve revolutions sociales. La revolution en France, en Russie et en Chine*, Fayard, Paris, 1985.

13 Richard E. Wentz, *American Religious Traditions. The Shaping ofReligion in the United States*, s. 48.

korsanlığa itildiler.[14] 1498'de Hindistan'a ulaşan Portekizli denizci Vasco de Gama'nın "Hıristiyan ve baharat" aramaya geldiğine dair sözlerini hatırlatan 16. yüzyıl tarihçisi Jean-Michel Sallmann da bu durumu doğrular: "Portekizliler ve İspanyollar adeta tanrısal addettikleri misyonlarının bu iki yönünü asla birbirinden ayırmazlar; dünya pazarlarının fethi ve Hıristiyanlaştırma yoluyla ruhların fethi. Bunlar hem siyasi hâkimiyetlerinin önkoşulu hem de bu hâkimiyetin amacına vardırılmasıdır. Bu hikâyenin başlıca kahramanlarından Portekiz monarşisinin mesihane bir tınıyla onayladığı (Kral Sebastien kendini "Tanrı'nın kaptanı" addetmiyor muydu) daha sonra –İspanya'da– II. Philippe ve haleflerinin Katolik monarşisi tarafından devam ettirilen Katolik yayılmacılığı, İber Yarımadası devletlerinin dış politikasının varlık nedenini oluşturdu.[15] Birkaç asır önce Papalığın otoritesini güçlendirmek ve İslâm-Hıristiyan ilişkilerinde bu otoriteyi oturtmak için düzenlenen Haçlı Seferleri de benzer bir olaydı.

21. yüzyıl siyasetinde ağır basan ve jeopolitik düşmanlığın motor gücü olmaya devam eden bu Batı kavramının, üstelik Batı Roma kilisesiyle Doğu Bizans kilisesinin birbirinden kopmasıyla doğduğunu bugün unuttuk bile. Jacques Le Goff'un yazdığı gibi, "Roma İmparatorluğu ile birlikte belirginleşmekte olan bu büyük ayrılık Ortaçağ'la başladı. Bu, Batı Avrupa ile Doğu Avrupa arasında dil, din ve siyasetin ayrışmasıdır. Günümüz Avrupası'nın başlangıç noktası olan Latin Hıristiyan Avrupa'nın "Batılı" karakteri, 12. ve 13. yüzyıl Hıristiyan entelektüellerinden bazılarının kuramlarıyla görünürlük kazandı. İktidar ve bilginin Doğu'dan

---

14 Michel Howard, La Guerre dans l'histoire de l'Occident, Fayard, Paris, 1988, s. 51-52.

15 Jean-Michel Sallmann, *Geopolitique du XVI siecle. 1490-1618*, Seuil, Paris, 2003, s. 334.

Batı'ya nakledilmesine ilişkin bu fikir –*translatio imperii, translatio studii*– Bizans iktidarının Germen İmparatorluğu'na, Atina-Roma bilgisinin de Paris'e taşınmasının önemini belirtir. Uygarlığın bu Batı'ya doğru gidişi, daha sonraki yüzyıllarda, birçok Avrupalı'ya egemen olan, Avrupa kültürünün daha üstün olduğu fikrinin yerleşmesine büyük katkıda bulundu.[16]

Burada, Haçlı Seferleri tarihçisi Jean Flori'nin[17] dikkate değer görüşünü de ekleyebiliriz; ona göre seferler tam bir "ideoloji çorbası" idi: kilise kurmak isteyen teokrasinin ideolojisi, şövalyelik ideolojisi, kutsal savaş ideolojisi, Türkler kadar Yunanları hatta tüm Doğu Hıristiyanlığını dışlayarak, bölgesel çekemezlikler ve özgüllüklere rağmen Hıristiyan Avrupa'nın çeşitli halklarını Batı mega-kimliği içinde birleştirmeye çalışan ideoloji. Ortaçağ felsefesi uzmanı Kurt Flasch ise Doğu kilisesi ile Batı kilisesi arasındaki kopukluğu "Bizans ikonlarına karşı Karolenj* akılcılığı" olarak değerlendiriyor.[18] Bu biraz abartılı bir tespit çünkü, Batı Hıristiyanlığında dinî resimlerin önemini (özellikle resim sanatının gelişmesinde) biliyoruz ve bazı Protestan kiliseleri bu resimleri kaldırmak istediğinde yaşanan kavgaları hatırlıyoruz.

Batı formasyonunda tektanrıcılığın çift yönlü rolü

21. yüzyılın kimlik bilincini kavrayabilmemiz ve bu bilincin soyağacını çıkarabilmemiz için, dinin iktidar güçleri ve kimlik yapılanması üzerindeki etkisini daha geniş çapta dü-

---

16 Jacques Le Goff, *L'Europe est-elle nee au Moyen Age?*, Seuil, Paris, 2003, s. 15.

17 Jean Flori, *La Premiere Croisade. L'Occident chretien contre l'islam aux origines des ideologies occidentales*, Complexe, Brüksel, 1992, s. 231-241.

(*) Adını Şarlman'dan alan Karolenj hanedanı (ç.n.)

18 Kurt Flasch, *Introduction a la philosophie medievale*, Flammarion, Paris, 1992, s. 14.

şünmemiz gerekiyor. Çünkü tektanrıcılık hâlâ Batı özgüllüğünün dokusunda rol oynuyor.

Akdeniz havzasında, din temelinde mega-kimlik aslında yeni bir şey değil. Ancak, Mezopotamya ve Roma İmparatorluklarının mega-sistemlerinden farklı olarak, tektanrıcılık sisteme hoşgörüsüz ve ilhakçı bir karakter kazandırdı. Mezopotamya ve Roma İmparatorlukları, dinî kimlik ideolojisi üzerine kurulmadı; en azından bu marjinal bir durumdu. Giriş bölümünde belirttiğimiz gibi, Paganizm'den farklı olarak tektanrıcılık kimlik yapılanmasına öyle bir katılık ekler ki, varolan yapı hemen din devleti haline gelir.

Bunun tersi olarak Hindistan ve Uzakdoğu'nun Konfüçyüsçülük, Taoizm, Budizm ve Vedizm gibi büyük dinî öğretilerini sayabiliriz. Etik, mistik ve toplum düzenleyicisi olmakla birlikte bu öğretiler; kabileler, halklar ve imparatorluklar arasında özgürce dolaşabilirler. Çeşitli birleşmelerle birbirlerine karışabilir, sonra eriyebilirler. Birkaç asır sonra da tektanrı kavramının halkın sırtına binmediği bu bölgelerde aynı kolaylıkla yeniden canlanırlar. Sadece Çin ve Japonya'da, dünyayı düzenleyen ilahi güç gibi kabul edilen Gökyüzü adına konuşan imparatorlar iktidara gelse bile, tektanrıcılığa has selamet ve vahiy kavramlarının zorlayıcılığı görülmemiştir.

Tektanrılı dünyada din, iktidar ve ruhbanlığın birbirine karıştığı İsrail dini, krallık modelinden sonra, üstün gelen Hıristiyanlık –ve ardından İslâm– insanoğlunun kimlik kurgusunun can alıcı noktasına dini yerleştirdi. Bunu yaparken atavik, dolayısıyla etnik kökenleri, "ben" bilincinin alt düzeylerine itti. Kimliği oluşturan ve denetleyen iktidar sistemi, dine gitgide daha fazla yaslanarak Bizans İmparatorluğu'nu, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nu ve Müslüman hilafet sistemini doğurdu. Tıpkı Bizans İmparatorluğu'nun Yunan'daki etnik ve kültürel renkleri koruması

gibi, Roma-Germen Kutsal İmparatorluğu da Avrupa'ya, yıkılmasından sonra dahi sürüp gidecek, çok etnili ve çokkültürlü bir karakter kazandırdı. Bu karakter, ancak Katolikler ve Protestanlar arasında din savaşları başlayınca ve merkezî, birleştirici monarşiler ortaya çıkınca kaybolmaya yüz tuttu. Latince uzun süre Avrupa'nın bilim dili olmaya devam etti. Ta ki, ulusal diller kabul edilip, Fransızca kozmopolit ve rafine Avrupa dili olana kadar.[19]

Benzer durumu İslâm'da görmek şaşırtıcı değil. Yunan, İran ve Süryani katkılarıyla zenginleşen Arap dili, fethedilen İslâm'a döndürülen halkların kültürünün yüksek dili oldu. Nasıl ki, ilk parladığı dönemlerde Hıristiyanlık, Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasındaki veya Yunanlarla barbarlar arasındaki sınırları kaldıracağını ilan ederek evrenselliğin ilk kanunlarını getirdiyse; İslâm da Kuran'da Arap ile Arap olmayanlar arasındaki farklılığı ortadan kaldıracağını, bütün insanların eşit olduğunu ve Tanrı indinde aynı değere sahip olduğunu açıkladı.

21. yüzyılın modern uluslar Avrupası, mega-kimlik üstüne oturan her siyasal ideolojiyi tahtından indirmiş gibidir. Etnik ve dil olarak farklı halkları yöneten Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları, babadan oğula geçen hanedana saygı ve din temelindeki meşruiyet üzerine kurulu sistemleriyle geçerliliklerini yitirmiş görünürler. Birinci Dünya Savaşı ertesinde, muhteşem bir isimle Cemiyet-i Akvam kurulur.[20] İkinci Dünya Savaşı sonrasında da aynı derecede

---

19 Louis Reau, *L'Europe française au siecle des Lumieres*, Albin Michel, Paris, 1951.

20 "Milletler topluluğu" kavramı tamamen Kant'ın bir eserinden doğmuştur: "Kozmopolitik bakış açısıyla evrensel bir tarih düşüncesi" başlığıyla, 1784 yılında çıkan bir yazısında, "bunca yıkım, bunca bozgundan sonra, hatta içten içe güç kaybettikten sonra, bu kadar acı bedeller ödemeksizin, aklın da gösterdiği gibi devletler, vahşetin karmaşasından çıkıp bir *milletler topluluğuna* girmelidirler," diyerek, bir milletler topluluğu önerdi. (Bkz. Emmanuel Kant, *Opuscules sur l'histoire*, Flammarion, Paris, 1990, s. 79.)

anlamlı bir isimle Birleşmiş Milletler Örgütü oluşturulur. Dünya, artık egemen uluslardan veya egemen olması beklenen ulusları temsil eden devletlerden oluşmaktadır; üstün uygarlık derecelerinin işareti olarak önce aralarında bir "cemiyet" kurmuş, ardından İkinci Dünya Savaşı'mn yeni kıyımlarından sonra birliklerini ve dayanışmalarını sergileyen yeni bir temsil sistemi örgütlemişlerdi.

Ancak, asırlar boyu Avrupa'ya egemen olan mega-kimlik özlemi, 19. yüzyıl ulusalcılık dönemiyle yok olmadı. Bilimsel gerekçelerin ardına gizlenen bu özlem, insan ırklarının tespiti ve sınıflandırılması üzerine teoriler geliştirilmesiyle yeni bir supra-kimlik girişimine yol açtı. Bu supra-kimlik Reform ve karşı-Reform tarafından tamiri imkânsız şekilde parçalanmış ve din savaşlarıyla tahrip olmuş Avrupa Hıristiyanlığının yıkıntıları üstüne kurulacaktı. Darwin'in evrim teorisi, dünyanın Ariler ve Samiler[21] arasında bölünmesiyle beyaz ırkın ve Avrupa uygarlığının üstünlüğü bilincini geliştirmek için kullanıldı. Dünyanın Ariler ve Samiler arasında bölünmüş olduğunun kabul edilmesiyle, dilbilimi Avrupa kültüründe yaygınlaşan ırkçılığa destek verdi: Bunlar dinamik, yaratıcı, sanatkâr, uygarlık taşıyıcısıdır; şunlar kabileci ve bedevi kökenleriyle doğdukları çöl dünyasında taş taş üstüne koyamazlardı. Kendini bu masal fantezisine kaptıranların hepsi Ari Avrupa'da, Yahudilerin varlığını aşılması gereken bir kusur gibi gördü ve bu durum uç noktada Nazizme varan antisemitizmin çeşitli biçimlerinin doğmasına neden oldu.

Irk ideolojisinin, efsanevi mega-kimliğin inşasında kimlik kalıbı olarak kullanılması Hitler Almanyası'nın çöküşüyle göreceli olarak önemini kaybetmiş olsa da; İkinci Dünya Savaşı sonrasında, bir diğer mega-kimlik inşasında

21 Maurice Olender'in, dünyanın bu bölünmesinin ortaya çıkışıyla ilgili çok güzel tanımlamasını hatırlatalım: *Les Langues du paradis. Aryens et Semites, un couple providentiel*, Seuil, Paris, 1989.

aynı işlevi gören bir siyasal girişimle karşılaşıyoruz. Söz konusu olan artık basit bir mega-kimlik ideolojisi değil, Kuzey Atlantik Paktı (NATO), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) gibi uluslarüstü kurumlarıyla bir iktidar sistemi olarak, siyasi ve askerî bir Batı kavramdır. Ve Nazizmin çöküşünden sonra SSCB'nin yarattığı totaliter tehlikeye karşı koyabilmek için, demokratik ve liberal toplumların kader ortaklığını kuran ABD ve Avrupa arasındaki "Atlantik Paktı"na hayat verir.

Kimliğe ve kültüre ilişkin Batı kavramı kesinlikle yeni değildir. Daha önce gördüğümüz gibi, ilk tohumları Roma İmparatorluğu'nun bölünmesinde ve Doğu-Batı kiliselerinin ayrılmasında atılmıştı. Bununla birlikte Batı'nın yaygın kimlik bilinci esas olarak; felsefi ve sosyolojik Alman düşüncesinden, Aydınlanma felsefesinin özellikle de Montesquieu'nün "Roma'nın yükseliş ve çöküş nedenleri" üstüne olan fikirlerinden beslenir. Güçlü ve dinamik hale gelen ve dünyanın tarihine dair yeni felsefesini ve dehasını keşfeden Avrupa kültürü, büyük uygarlıkların da çökebileceğini, siyasi ve ekonomik gücün geçici olduğunu bilir. Şehirleşmenin yaygınlaşması üzerine güç ve enerji deposu olan kırsal alanların zayıflamasını, fazla rafineleşmiş Batı uygarlığı açısından tehlikeli bulan endişeler de buradan kaynaklanır.

Alman filozof Oswald Spengler'in (1880-1936) 1916'da yayımlanan *Batının Çöküşü* gibi esin verici bir başlığa sahip, büyüleyici eseri, bu tehlikeyi haber veriyordu: Efsanevi ve muhteşem bir mega-kimlik olan Batı da aynen Roma İmparatorluğu gibi, tam zaferinin ve gücünün zirvesindeyken artık kollamaktan vazgeçtiği bir ufuktan çıkagelen barbar sürüleri tarafından yıkılamaz mıydı?

Barbar korkusu uzun süre sarı ırk korkusu oldu ve bu yüzden "sarı tehlike" deniyordu. Bu tehlike daha sonra Nazizme de gerekçe olarak gösterilen ve Amerikan Başkanı

Ronald Reagan'ın "şer imparatorluğu" olarak hedef göstereceği Rus Bolşevizmine dönüştü. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Atlantik Paktı'na sebep olan "komünist yıkıcılık" tehdit olmaktan çıktı. 11 Eylül 2001 saldırısından sonra George W. Bush'un Amerikası için bu kez de tehditkâr barbar "İslâm" oldu – bu konuya döneceğiz.

Demokratik ve bireysel olduğu söylenen değerleriyle insanlığın geri kalanına yukarıdan bakan "Batı" mega-kimlik kavramı, farklı geleneklerin ama özellikle de belki bilinçaltında yatan Hıristiyan geleneklerin, günümüzde ise tarihî, felsefi, siyasi her sosa katılan "Yahudi-Hıristiyan" geleneklerin, ayrıca Ari ırkın üstünlüğüne dair çok eski olmayan çılgınlıkların mirasçısıdır. Bazılarının, Avrupa uluslarının, Avrupa pazarı ve tek para içinde kendilerini eriteceklerini sandığı; ABD'nin asla emperyal bir cumhuriyet olmayacağını kabul eden Monroe doktirini ve izolasyonizmi tamamen unuttuğu günümüzde, Basklar ve Korsikahlar gibi yok olmayı reddeden eski mikro-kimliklerin çelişik manzaralarına tanık olmak normaldir. Avrupa'da bireysel ve toplumsal kimlik, ulus referansından muaf kalınca, Batı denilen havada bir kavrama tutunmaktan başka çare kalmadı.

Görünen o ki, modern, laik ulusalcılığın kaybolmasının etkileri henüz bitmedi. Avrupa'da bu kayboluşun yarattığı boşluğu, Avrupa Birliği bürokrasisinin ve onların üye devletlerinin siyasi partilerindeki taraftarlarının, serbest mübadeleci söylemleri dolduramaz. (Avrupa anayasa taslağı için 2005 yılında Hollanda ve Fransa'da yapılan iki referandumun sonuçları bunun çarpıcı kanıtıdır.)

Modern ulusalcılığa dönerek ve 21. yüzyıl başında kimlik yapılanmasının formasyonu üstüne düşünmeye devam ederek, modern ulusal fikirlerin Avrupa dışında nasıl yayıldığını görmemiz gerekiyor.

Sömürgecilik ve Yakındoğu'da "milli azınlıklar"ın araçsallaştırılması

Avrupalı sömürgeciler, sömürgeleştirdikleri veya güçlerinin yörüngesine soktukları toplumları tanımlarken, ulus kavramının eski ve modern anlamını öylesine karıştırdılar ve bulanık bir kavram olarak kullandılar ki, sonuçlarının hesaplanması mümkün değil. Uygulamada ulus kavramı; Hıristiyan, Müslüman ayırt etmeksizin dinî topluluklar için kullanıldı. Gezginler öykülerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan diplomatlar raporlarında, Lübnan'da yaşayan "Maruni ulus" veya "Dürzi ulus", Yunanlar için "Ortodoks ulus", Kürt ulusu, Berberi ulus vs. diye yazmakta tereddüt etmediler. Bu "uluslar" aynı zamanda Avrupalı güçlerin koruması gereken ezilmiş azınlıklardı.

Bu gelenek hâlâ sürüyor. Dünyanın bu bölgesindeki Marunilerden ve insan gruplardan "ulus-benzeri" (quasi-nation)[22] diye söz eden son Arap uzmanı Maxime Rodinson örneğinde olduğu gibi çeşitli biçimlerde sürmeye de devam edecek. 2003 yılında Beyrut'ta görev yapan bir Fransız elçisi, Maruni topluluğunun yüksek din görevlilerini ziyareti sırasında, "Maruni ulusuyla Fransız halkı arasındaki derin bağlar"ı[23] hatırlattı!

22 Maxime Rodinson, "Sociologie du monde musulman", *L'Annee sociologique* içinde, PUF, Paris 23. cilt, 1971. (Bu yazı tümüyle benim *Histoire du pluralisme religieux* adlı çalışmamın eleştirisine ayrılmıştır. 2004'te ölen ünlü şarkiyatçı; beni, doğuştan bağlı olduğum Maruni kilisesinin, ailemin bana öğrettiği gibi sadece dinî topluluk olmadığını, "adeta bir ulus" olduğunu anlamamakla eleştiriyor; hâlâ onun bu görüşüne katılmadığımı belirteyim.)

23 Fransız temsilcisinin artık "Fransız ulusu"ndan söz etmediğini sadece "halk" kelimesini kullandığını ama bu arada Maruni kilisesini "ulus" olarak tanımlamaya devam ettiğini belirtelim. Tıpkı XIV. Louis'den beri Fransız diplomatik belgelerinde yazılı olduğu gibi. Bir Avrupalı'nın, Avrupalılardan söz ederken kullandığı dilde "ulus" kelimesi kalkmış olmakla birlikte, Lübnan toplumunu oluşturan bir bölüm için kullanılabiliyor. Temsilci ayrıca, "Fransa başkanı ile Antakya Maruni kilisesi liderinin arasındaki ilişkilerin ruhani boyutla sınırla-

Böylece azınlıkların korunması, Avrupalı güçlerin oluşturduğu uluslararası hukukun önemli bir dalı ve bir gücün diğerinin işlerine karışmasına imkân veren korkunç bir silah haline gelecek, son çeyrek asırda geliştirilen insani müdahale hakkına temel olacaktır. Geçtiğimiz yüzyılın başlarında Balkanlar'daki Avrupalılar arası rekabeti ve Doğu'daki olayları dikkatle gözlemleyen André Cahuet, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunanistan'daki işlerine müdahale edebilmek için, İngiliz-Fransız-Rus üçlü ittifakının öne sürdüğü "İnsanî nedenler" gerekçesini hatırlatırken, daha 1905'lerde şunu yazıyordu: "Müdahale alanına yerleşildiği andan itibaren, insanî yorumlar yerini, hiç de saygın olmayan çıkarlara hizmet eden, en isyan ettirici ve keyfi uygulamalara bırakır. Ayrıca Avrupalı yönetimler, Doğu'nun işlerine hiçbir zaman sadece insanlık adına müdahale etmediler. Yabancı uyrukluların öldürülmesi, konsolosların öldürülmesi gibi çeşitli nedenler büyük güçlerin eylemini meşrulaştırdı. Bir ülkede uzun süren iç karışıklıklar olursa, hele bu ülke Türkiye ise, ticari ilişkiler felce uğratılarak ekonomik açıdan genel bir bozukluk neden haline getirilebilir ve bir müdahalenin makûl nedeni oluşturulurdu."[24]

Ayrıca Doğu'ya düzenlenen romantik seyahatlere rağbet olduğunda, ziyaret edilen büyük arkeolojik alanların tanıklık ettiği ihtişamlı ve asla kaybolmayan geçmişiyle Roma İmparatorluğu nostaljisini ve Yunan kentlerinin dehasını olduğu kadar; Filistin, Lübnan ve Suriye'deki Batı Hıristiyanlığının köklerinin saflığını bulabiliriz: Kudüs, Teberiye Gölü, Zeytin Dağı, Antakya ve Lübnan sedirlerinden Tevrat'ta söz edilir. Buralarda Batı Hıristiyanlığının belleğinden

namayacağım" da belirtiyor (6 Kasım 2003 tarihli günlük *L'Orient-le Jour* gazetesinde beyanatın metnini görebilirsiniz).

24 André Cahuet, *La Question d'Orient dans l'histoire contemporaine, 1821-1905*, Dujarric et Cle, Paris, 1905.

uzun süredir silinmiş olan Doğu Hıristiyanlığından geride kalanlar keşfedilir. Dolayısıyla çöken Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale eden Avrupalı sömürgeciler, kendilerini haklı göstermek için bu toplulukları alet edeceklerdir. Üstelik bu müdahaleler, düzeni zaten altüst olmuş bir Müslüman çevrede, bu toplulukları büsbütün tehlikeye atmaktan başka bir sonuç veremez. Doğulu denilen Hıristiyanlara karşı hissedilen bu Avrupai "tutku", evrensel kilisedeki ilk bölünmeye yol açan temel üzerinde felsefi, tarihi ve teolojik bir (yeniden) düşünüşe hizmet etmekten ziyade, Avrupa Hıristiyanlığının ve modern ulus devletlerin dost veya düşman olarak tanıdığı, seküler komşu Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını meşrulaştırmak –ve ayrıca modern ulusalcılığın yükselmesinden sonra itibar yitiren Avusturya-Macaristan monarşisinin yıkılışını hazırlamak– gibi dine yabancı bir çıkara dönüştü. Avrupalılar arasındaki bu rekabette, İngiltere Doğu'daki Fransız ve Rus etkinliğini geriletmek için Lübnan'daki Marunileri ve Grek Ortodokslar üzerinden Protestan misyonerleri kullandı.

Lübnanlı tarihçi Adil İsmail, Fransa diplomatik arşivlerine dayanarak Avrupalı güçlerin Doğu'daki farklı dinsel aidiyetleri nasıl sömürdüğünün izini sürdü.[25] Osmanlı hâkimiyetine meydan okuyan Emir Beşir Cenab'ın çağrısıyla Lübnan'a giren Mısır birliklerini, 1840 yılında Lübnan'dan çıkartmayı başaran İngiltere, Mısır'da zirvede olan Fransız etkisini Lübnan ve Suriye'de geçici olarak geriletti. İngiltere'nin müdahale etmesinin, daha doğrusu İngiltere'nin Mısır ve Lübnan'daki Fransız etkisini geriletme arzusunun birçok nedeni vardı. Bunlardan biri de Maruni ruhban sınıfının, Protestan misyonerlerin cemaatleri içinde çalışmasını engellemesi, hatta halk huzurunda Protestan İncilleri yak-

25 Adel Ismail, *Histoire du Liban du XVII. Siecle a nos jours*, cilt IV, *Redressement et declin du feodalimse libanais 1840-1861* Beyrut, 1958.

masıydı. Bu olay üzerine Rusya tarafından teşvik edilen Grek Ortodokslar, çocuklarını "İncilci"lere gönderen cemaat üyelerini aforoz etme kararı aldılar. Adil İsmail'in açıkladığı gibi, İngiltere'nin Doğu'daki çıkarları, İngiliz diplomasisini, Avrupalı Yahudilerin Filistin'e dönme projesini kabul etmeye yönlendirdi.[26] Bu projeyi başarıya ulaştıramayınca, bu kez herhangi bir Avrupalı hamisi olmayan Dürzilerle bağlarını sıkılaştırmayı denedi.

Doğu'daki bu rekabet dönemi, Avrupalı iktidarların Yakındoğu'daki dinî çeşitlilikten yararlanarak, jeopolitiği ne utanç verici biçimde kendilerine alet ettiklerini çok iyi gösterir. Buna Birleşik Kralhk'ın buradaki etkisini artırmak için "Avrupa'daki sekiz milyon İsrailli'nin" Filistin'e nakledilmesi projesi de dâhildir –ki yüzyıl sonra Avrupalı Yahudilerin en dramatik şartlarda, soykırımdan kaçmasına neden olan Nazizm dehşeti bu projeye meşruiyet kazandıracaktı.

Avrupalıların Doğu'daki bu müdahalelerinin sonucu, Doğulu Hıristiyanlar için felaket oldu. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Anadolu, Hıristiyan nüfusunun önemli bir bölümünü –Yunan, Ermeni, Süryani, Türkiye güneyindeki Hıristiyan Araplar, Lübnan Marunileri– katliamlar, göçler, tehcirler ve Avrupa ya da ABD'ye göçlerle kaybetti. Haçlı Seferleri ve kapitülasyonlar döneminden beri Akdeniz'in önemli limanlarında, özellikle Mısır'da kökleşmiş Levanten-

26 "Hıristiyanların, misyonerlerine ve görevlilerine çıkarttıkları engellerden yorulan, benzer şeylcri yeniden yaşamaya cesaret edemeyen yılgın İngilizler, koruyacakları yeni alanlara döndüler. İsrail Krallığı'nı kurmak adına Yahudilere göz koydular. Bu proje uygulamaya kondu ve Doktor Keith başkanlığında bir komisyon, Filistin'deki Yahudilerin durumu hakkında ve Avrupa'ya yayılmış Yahudileri bu ülkede toparlama olasılığına ilişkin bilgi toplamak amacıyla Suriye'ye geldi. Thiers'de J.de Bertou ile yaptığı röportajda konsey başkanı sözlerini şöyle bitirdi: Engel İngiltere tarafından aşıldı. ...Filistin, Avrupa'daki sekiz milyon İsrailli'ye İngiltere tarafından açıldı. ...Bizimkinin yerine kendi etkisini geçirmek isteyen Büyük Britanya'nın kullandığı olanaklar bunlar." (Adel İsmail, Histoire du Liban du 17. siecle a nos jours, s. 160-161.)

ler, sömürgeciliğe karşı verilen savaşlar ve 1956 yılında Fransız, İsrail ve İngilizlerin Süveyş'ten süklüm püklüm atılmalarıyla kızışan ortam yüzünden yavaş yavaş çekildiler. 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla, bidayetten beri Akdeniz havzasının çeşitli bölgelerinde kök salmış, etnik kökenleri Arap, Berberi veya İspanyol olan Yahudi toplulukları perişan oldular. Buna paralel olarak Balkanlar ve Yunanistan'daki Müslümanlar tüm 20. yüzyıl boyunca geride pek azı kalacak biçimde, topraklarını terk etmek zorunda kaldılar.[27]

Avrupa ulusalcılığının Avrupa dışına yayılması

Avrupa'nın doğrudan egemenliği veya onun yoğun kültürel, siyasi etkisi altında olan toplumlarda, ulus kavramını seçkinlerin benimsemesi kayda değer bir olgudur. Ulus olarak nitelendirilmek –eşlik ettiği askerî güç bir yana, kavramın Avrupa'da edindiği kutsal, mistik ve soylu anlam– bu seçkinlerin toplumsal ve siyasi bilinçlerinde derin değişimler yarattı. Bu noktaya sık sık döneceğiz, çünkü dünyanın bazı bölgelerinde klasik Avrupa ulusalcılığının etkileri hâlâ geçmediği gibi ABD ve Avrupa'da da bu etkilerin tamamen toprağa gömülmediğine şüphe yok. Buralarda "dinin geri dönüş"ü farklı biçimler altında, belli ölçülerde ulusal duyguların geri dönüşünü ifade eder.

Avrupa'da doğan ulusalcılığın her türü, Marksizm de dâhil olmak üzere, dünyanın diğer bölgelerine derinden nüfuz etti. Hemen hemen her yerde ulusalcılık, şovenizm ve

27 Bütün bu dramların kökenini L'Europe et l'Orient *(Avrupa ve Doğu)* isimli çalışmamızda uzun uzun açıklamıştık. Bugün belki artık tek sorumluluğu dönemin yerel yönetimlerine yıkmaktan vazgeçmenin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde, birbirleriyle dizginsiz ve sömürgeci rekabet yürüten Avrupalı güçlerin, bu azınlıkları kolayca oynattıkları birer alet gibi kullandıklarını teslim etmelerinin zamanıdır (bu özellikle Türkiye'deki 1905-1920 Ermeni soykırımı için geçerlidir).

yabancı düşmanlığı, Avrupa egemenliğine şu ya da bu biçimde maruz kalmış Balkan toplumları, Rusya, Arap dünyası, İran, Afganistan, Hindistan, Çin, Hindiçini, Japonya, Endonezya, Malezya gibi toplumlarda, bu etki oranında şiddet yüklü bir karışım haline gelecektir.

En dikkat çekici tepkiler Rusya'dan geldi. Rusya'nın kelimenin kültürel anlamında Batılılaşması, Rus edebiyatına ateşli ve karmaşık bir içerik kazandırdı. Romanlar, özellikle de Dostoyevski'nin geleneksel değerlere bağlılık, Tanrı inancı, komşu Avrupa'da geçerliliğini yitirmiş olan tarihî, toplumsal kurumlara bağlılıkla Rus "ruh"unu dile getirdiği romanlarındaki derin metafizik meditasyon buna örnektir. Rus seçkinleri 19. yüzyıl boyunca, materyalist Avrupa uygarlığının yıpratıcı etkisine karşı Rus uygarlığının özgüllüğünü koruma kaygısı taşıyan "Slavcılar" ve Rus kurumlarındaki avrupai modernizasyonu hızlandırma taraftarı "Batıcılar" olarak bölündüler.

Böylece Rusya güçlü bir kültürel gerilim modeli yaratmış oldu. Bu modelin örnekleri daha sonra dünyanın diğer bölgelerinde, Hindistan'da, Japonlarda, Çinlilerde ve Araplarda[28] da görülecekti. Rusya'da olduğu gibi diğer bölgelerde de bu gerilimler şu ya da bu şiddette, kısa ya da uzun süren siyasi dengesizliklere yol açtı. 19. yüzyılın ikinci yarısında terörizm Rusya'yı[29] ve farklı bir bağlamda Balkanlar'ı derin

---

28 Kavalam M. Panikkar'ın klasik eseri: *L'Asie et la domination occidentale*, Seuil, Paris 1965; ayrıca François Leger'in eserinde Avrupalı fikirlerin Asya'daki etkilerinin detaylı bir incelemesi vardır: *Les Influences occidentales dans la revolution de l'Orient. Inde-Malaisie-Chine, 1850-1950*, 2. cilt, Plon, Paris, 1955. Avrupalı fikirlerin etkisiyle Arapların ulusalcı uyanışı için klasik bir diğer eser de George Antonius'un *The Arab Awakening*, Capricorn Boks, New York, 1965 (1946'da yayımlandı).

29 Deborah Hardy, *Land and Freedom. The Origins of Russian Terrorism, 1876-1879*, Grenwood Press, New York, 1987; ve Anna Geifman, *Thou Shal Kill.Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917*, Princeton University Press, Princeton, 1993.

acılarla kıvrandırdı. Ardından hem yeni bir çağ başlatmak isteyen hem de Hegel-Marx modelinin tarih felsefesi tarafından saptanan misyonu yerine getirmeyi hedefleyen 1917 Devrimi geldi. Rusya'nın siyasi ve felsefi olarak Batılılaşması, bunun modern Avrupa'da gerçekleştiğini görememenin hayal kırıklığını yaşayan Avrupa entelektüellerini uzun süre büyüleyecek yeni bir devrimci modelin kapılarını açtı.

Meici Restorasyonu süresince savunmada kaldıktan sonra harekete geçen Japonya da önce en güçsüz komşularına karşı, ardından ABD'ye karşı, sonra da Nazi Almanyası ile ittifak kurarak, sömürgeciliğin ve demokrasinin Avrupası'na karşı atağa geçti. Komünist Çin'e gelince; 19. yüzyılda ülke, başlıca Avrupalı güçlerle imzalamak zorunda kaldığı haksız anlaşmalardan kurtuldu. Çin de ABD ile çatışmaya girdi ve bu durum Kore Savaşı'nı (ve Kore'nin ikiye bölünmesini) getirdi. Asya'daki bu savaş iklimi, Vietnam Savaşı'na ve Kamboçya'daki dehşet verici soykırıma yol açacaktı.

20. yüzyılda bağımsızlığına kavuşan Arap ülkelerinin, Soğuk Savaş'ın ve İsrail'in kurulmasının kızıştırdığı karmaşık ortamda, birçok askerî darbe milliyetçi diktatörlüklere dönüştü. Peşpeşe gelen askerî bozgunların farklı türlerdeki Arap milliyetçiliklerine itibar kaybettirmesi, Afganistan Savaşı'ndan itibaren İslâmcı bir renk alan farklı tipte terörizmler de dâhil, İslâmcı muhalefeti ateşleyecekti.

Hindistan 1947 yılında, ancak Müslüman halkın önemli bir bölümünün ayrılması pahasına bağımsızlığına kavuşabildi. Bu ayrılık, kimliğini sadece din ile tanımlayan Pakistan'ı ("Masumların toprağı") yarattı. Göreceğimiz üzere, o dönemde, sadece dinî kimlik üzerine devlet kurabilmenin tuhaflığı üstüne pek düşünülmedi. Dahası, Avrupa'nın tarihî bağlamında doğmuş modern ulusalcı fikirlerin farklı kültürel alanlarda kullanılması üstüne de kafa yormadık. 1971'de Bengalliler, dinleri ortak olmasına rağmen, dilleri

ve kültürleri farklı olan ülkenin kuzey bölgesinin egemenliğine tabi olmak istemeyip, Pakistan'dan ayrıldıklarında, dinin siyasi ve kültürel kimlikle ilişkisi üzerine düşünmek zahmetine de girmedik.

Öte yandan içinde doğduğu Avrupa kültürünün indinde meşruiyet kazanmak için hep modern milliyetçiliğin laikliğinden dem vuran ve Tevrat'taki Sion ülkesine referansla "siyonizm" gibi gayet dinsel bir etiketle tanımlanan Yahudi milliyetçiliğinin doğuşunu sanki daha mı fazla düşündük?[30] İsrail devleti, Pakistan'dan bir yıl sonra 1948'de kuruldu. Özellikle dinî farklılık nedeniyle kendilerini hakh gösteren bu ayrılıklara Araplar ve Hintliler şiddetle itiraz ettiler, ama başarılı olamadılar. Bu milliyetçilikler, egemen devletlerini kurarak işlerini bitirdiler ve Avrupa siyasi kültürü söyleyecek söz bulamadı. Toplama kampları herhalde Pakistan'a çok uzaktı; buna mukabil İsrail'se, çok yakın olan Avrupa Hıristiyanlığı, bir zamanlar İsa'nın mezarının Müslümanlar tarafından işgal edilmesine karşı çıkmak için "Haçlı Seferleri" düzenlediği kendi kutsal topraklarına ne olduğuna bakarken kendini fazlasıyla suçlu hissediyordu.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa kültüründe –baskı ve tehdit altındaki halklarınki hariç– derinden derine, milliyetçiliğin dehşeti fikri gelişmeye başladı. Bu istisnadan İsrailliler ve Pakistanlıların Müslüman milliyetçiliği yararlandı. İşin tuhafı, aynı dönemde Avrupa düşüncesini şevkle benimseyen ve Mısır Devlet Başkanı Abdül Cemal Nasır'ın şahsında önderini bulan Arap milliyetçiliği için durum aynı olmadı. Fransa ve İngiltere, İsrail milliyetçiliğiyle çatışan bu Arap milliyetçiliğini şiddetle kınayacak ve savaşacaktı. Bu düşmanlık nedeniyle, Fransa, İngiltere ve İsrail 1956 yılında Mısır'a karşı Süveyş seferini düzenlediler. Acaba, dö-

30 Alain Diekhoff, *L'Invention d'une nation. Israel et la modernite politique* Gallimard, Paris, 1993.

nemin bu ittifakını gerektiren koşulları dışında, Fransa ve İngiltere ayrıca pan-İslâmizm'in hortlamasından korkmuş olabilir miydi? Çünkü 19. yüzyıl boyunca pan-İslâmizm Osmanlı İmparatorluğu'na ve Hindistan'a yapılan tüm sömürgeci müdahalelere haklı zemin yaratmak için kullanmaya elverişli bir "düşman" olmuştu.

Sömürgecilikten Soğuk Savaş'a: Dinin araçsallaştırılması

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyaya yeni bir düzen getiren modern ve laik Avrupa milliyetçiliği, dinî kimlik duygularını canlandırmak gibi paradoksal bir etki yarattı. Bir dinî meşruiyet içinde yer almadan önce, uzun süre kendisine laik diyecek olan Yahudilik için, siyonizmi açıklayan şey, Dreyfus davası ve Rusya'daki Yahudi kıyımlarıydı. İslâm için, Osmanlı sultanını ve bazı aydınları Müslüman toplumlar arasında güçlü bir direniş örgütlemek için, dini araçlaştırmaya götüren şey, kesinlikle Avrupa sömürgeciliğinin yayılmasıydı. Daha önce Fransa açısından ele aldığımız Avrupalı güçler, 19. yüzyıl boyunca ne kadar laik hale gelirlerse gelsinler, Osmanlı sultanının gayrimüslim tebaasını koruma ve hatta bağımsız uluslar haline gelmelerine yardım isteğini öne sürüp, bu sömürgeci girişimlerinin ön saflarına misyonerlerini yerleştirerek pan-İslâmizm'i kışkırtmaktan geri durmamışlardır.[31] Böylece pan-İslamizme haklılık gerekçelerinin en geçerlisini sunmuş oldular.

Peki, bu pan-İslâmizm kaynakları nedir? "İslâm"ın uluslararası siyasette kilit bir faktör, hem Müslüman hem de

31 Çok sayıda pan-İslâmcı ideolog, Avrupa ve Mısır'da yaşar ve Avrupa kültürünü çok iyi bilirlerdi. Bunlardan Cemaleddin Afgani'yi, Lübnanlı Dürzi prens Şekip Arslan'ı ve Müslümanlığa geçen ve Arapça'yı çok iyi yazan Lübnanlı Maruni Ahmet Fahri El-Şidyak'ı sayabiliriz.

özellikle Avrupa gibi içinde Müslüman toplulukların yaşadığı toplumlarda bir iç sorun haline geldiği günümüzde, bunları düşündürmek ilginç olur. Pan-İslâmizm Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle Sultan Abdülhamit (1876-1909) döneminde gelişti.[32] Balkanlar'da, Kafkaslar'da ve Anadolu'da önemli sayıda gayrimüslim barındırmasına rağmen, kendisini, klasik İslâm uygarlığını kuran halifelerin devamı olarak gören bu imparatorluğun merkezî meşruiyet öğesinin İslâm olduğu varsayılıyordu.

Oysa 19. yüzyıl başından beri çöküşe geçen imparatorluk, Rusya, Fransa ve İngiltere'ye toprak kaybetmekteydi. Avrupalıların ve Rusların, imparatorluğun pazarlarını acımasızca budayan atılımları karşısında, Sultan Abdülhamit, dinî referans etrafında milli duyguları harekete geçirmeyi hedefleyen bir ajitasyona baş vurdu. Avrupalı güçlerin imparatorluk içindeki yayılmaları, bu güçlerin Hıristiyan oluşları, Müslüman halka tehlike ve tehdit oluşturduğu için lanetlendi. Buradan yola çıkılarak, yeni bir Haçlı Seferi'ne karşı durmak adına, Müslümanlara birlik çağrısı yapıldı. Pan-İslâmizm doğmuştu.

Hem yenilikçi hem pan-İslâmcı olan birçok nitelikli düşünür, siyasi ve ideolojik olarak pan-İslâmizm'i destekledi. Moderniteye bağlılıkları, Müslüman toplumların gerilemesinden ve Avrupa tarzı köklü reformların zorunluluğuna dair laik bilinçlerinden kaynaklanıyordu. Pan-İslâmcılıkları ise, asla dinî bağnazlık olmayıp; Arap, Türk, İran, Afgan, Enedonezya, Malezya gibi toplumların maruz kaldığı Avrupa saldırganlığının çok çeşitli biçimlerine karşı ortak cephe oluşturma gerekliliğine duydukları inançtı. Çoku-

32 Elizabeth Özdalga'nın *Late Otoman Society. The Intellectual Legacy* kitabında Edib Halit'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pan-İslâmcılık ve görevleri üstüne çok güzel ve kesin bir tanımını bulabiliriz, Routledge/Curzon, New York, 2005, s. 201-224.

luslu (Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya) Avrupa emperyalizmine karşı pan-İslâmizm, millîlik ötesi bir direniş ideolojisini gerekli görüyordu. Kendini halife tayin eden Osmanlı Sultanı etrafında toparlanmak tek çıkar yol görünüyordu.[33]

İşin gülünç tarafı, 1924'te Türkiye'de hilafet kaldırıldıktan sonra, başta İngiltere olmak üzere Avrupalı iktidarlar, Müslüman dünyaya hükmedebilecek yeni bir halife arayışına girdiler. Bu girişim de unvanın hakkı olduğunu iddia eden iki Arap hükümdarı arasında ikinci bir rekabet başlattı.[34] Doğu'daki ve Akdeniz'deki girişimlerinde, Fransa da hep İslâm'ı canlandırmayı ve denetimi altına almayı tasarladı.[35] Napolyon Bonapart Mısır'a geldiğinde, kendini İslâm dininin dostu ve sempatizanı olarak takdim etmişti.[36]

Daha yakın tarihte, 20. yüzyıl sonlarında bu kez ABD, Sovyetlerin üçüncü dünyaya yayılmasını önlemek için, İslâm'ı harekete geçirmeye çalıştı (böylece 11 Eylül 2001 saldırılarına varan köktencileşme sürecine katkıda bulundu). Başka çalışmalarımızda da belirttiğimiz gibi dinin bu araçsallaştırılması, uzun süre büyük Batı medyaları ve İslâm'ı inceleyen akademik araştırmalar tarafından görmezden gelindi. Üçüncü dünyada İslâm fundamentalizmini aktif biçimde yaymaya çalışan Suudi Arabistan ve Pakistan, aynı zamanda antikomünist mücadelenin de mızrak ucu olduklarından için ABD ile tam uyum içinde olmakla kalmayıp, onun tarafından destek ve teşvik de görüyorlardı. Özellikle

---

33 *A.g.e.*

34 Georges Corm'un "halifelik sorunu"na ayrılmış 1994 tarihli Inalco'nun yayımlanan "Grandes puissances cherchent colife" başlıklı yazısı.

35 Henry Laurens, *Le Royaume impossible. La France et la genese du monde arabe*, Armand Colin, Paris, 1990.

36 Christian Cherfils, *Bonaparte et l'islam d'apres les documents français et arabes*, A.Pedone, Paris, 1914.

Anglosakson basın, Vahabiliğin ABD desteğiyle yayılmasına eğildikten sonra perde aralanmaya başladı.[37]

Pan-Arabizm'in zirveye çıktığı 1950-1967 döneminde geçici bir duraklama yaşamakla birlikte, pan-İslâmizm kendini tekrarlayan, tekdüze ve bol yayınlı literatürüyle (5.bölümde inceleyeceğiz) hâlâ ayakta duruyor. Ancak artık 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başındakinden farklı bir kimliğe sahip. O zamanlar modern felsefe ile yoğrulmuştu, Müslüman ülkelerin dinî-siyasi kurumlarmda büyük reformlar istiyordu ve terörizmin hiçbir türünü benimsemiyordu. Daha ileride göreceğimiz gibi, cihat telkin eden İslâmî hareketlerin getirdiği günümüz pan-İslâmizm'i artık tam tersine modernite ye ve (özellikle artık Yahudi-Hıristiyan geleneği denilen) Batı'ya karşıdır ve ideal bir Müslüman ülkenin hayalî ve dışa kapalı imgesine sığınmıştır.

Hal böyle olunca, aynı nedenlerin aynı sonuçları doğurduğunu kabul ederek, Ortadoğu'daki Amerikan emperyal yayılmacılığının, Müslüman Doğu'daki eski Avrupa yayılmacılığı yerine geçtiğini söyleyebiliriz.[38] Eğer pan-İslâ-

---

37 Örneğin David B. Ottaway'in 19 Ağustos 2004 tarihli Washington Post gazetesindeki makalesi: Bu çok belgeli yazıda Vahabiliğin nasıl "eskiden Arap Yarımadası dışında çok az taraftarı olan, İslâmın marjinal ve püriten bir türüyken, sonradan İslâm dünyasında hakim doktrine dönüştüğü" anlatılıyor. Gazetecinin anket sayımlarına göre Suudi Krallık, 1980 başından beri 200 İslâmi koleji, 210 İslâmî merkez, 1500 cami ve 2000 Kuran kursu açmış ve 138 milyon kuran kopyası dağıtmıştır. Makaleye göre Amerikan hazine temsilcilerinden biri Kongre'de yaptığı açıklamasında; krallığın, Vahabi doktrinim dünyaya yaymak için yirmi yılda 75 milyar dolar harcadığını belirtti. Aynı gazetecinin başka bir belgeli makalesinde de (28 Mart-3 Nisan 2002 tarihli Guardian Weekly) CIA'in, Afganistan'daki münafık Sovyetçilere karşı silahlanmayı ve cihadı telkin eden dinî el kitaplarının hazırlanmasına yaptığı önemli sübvansiyonlar anlatılıyor.

38 Irak işgalinden beri ABD ve Avrupa ülkelerindeki, Arap toplumlarının demokratik reformları ve siyasi rejimlerinin demokratikleştirilmesi yolundaki istek; bir yandan siyasi rejimini ve kamu kuruluşlarını ıslah etmeye çalışırken öte yandan çöküşe bizzat destek vererek topraklarına doğrudan saldırdıkları Osmanlı İmparatorluğu'nun "Tanzimat" döneminin (1830-1856) tekrarı gibi görünüyor.

mizm'in morfolojisi entelektüel kapalılık anlamında değişti ise bunun nedeni, Batı'nın Soğuk Savaş bağlamında biçimlendirdiği anti-modernist ideolojilerin yükselişi ile karakterize edilen, dünya çapındaki entelektüel atmosfer değişimini yansıtıyor olmasıdır.

Ancak, uluslararası jeopolitik amaçlarla dinin araçsallaştırılması sadece İslâm'la sınırlı değil. Soğuk Savaş sırasında çöküşe geçen Sovyetler Birliği'ni köşeye sıkıştırmak için ülkedeki Yahudi inançlı Rus muhalifleri destekleyen Yahudilik de kendi çapında harekete geçti. 1972 yılında ABD, Rus yurttaşlarının –aslında Yahudi yurttaşların– göçme hakkına saygı göstermesi karşılığında bu ülkeye, ticari alanda imtiyazlı ulus muamelesi uygulamayı kabul edecek kadar ileri gitti.[39] 19. yüzyıl sonlarında yeni doğan Siyonist hareketin önderleri, Avrupalı yöneticilerin nezdinde, İngiltere ve onun dünyadaki çıkarları için, bütün Avrupalı Yahudi din kardeşlerini seferber edebileceklerini öne sürmüşlerdi.[40] 1917 yılında, Yahudilere gelecekte İsrail devletinin çekirdeğini oluşturacak, Filistin'de bir "ulusal barınak" veren İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un ünlü açıklamasına bunun da katkısı oldu.

Laiklik bunca ilerlemiş olmasına ve milliyetçiliğin gelişmesinde önemli bir rol oynamasına rağmen Avrupa siyasi kültüründe din ve milliyet arasındaki bulanıklık, sömürgeci ve emperyal siyasetlerle sınırlı kalmadı. Kurulduğu andan

---

39 İki Amerikan parlamenterinin, Jackson-Vanick, Değişiklik Önergesi adıyla anılan önerisi. 18 Ekim 1972 tarihinde Sovyet ticari antlaşmasıyla onaylanan öneri. Daha fazla detay için Peter Hagel ve Pauline Peretz'in "İsrail ve Sovyet Yahudilerine uluslararası yardım. Devletler ve uluslararası aktörlerin ilişkilerine yeniden göz atmak için" başlığı ile, Fransız Siyasal Bilimler Birliği, Sorbonne Siyasi Araştırmalar Merkezi'nin ve Çağdaş Tarih Enstitüsü'nün yayımladığı Siyasi Bilim/Tarih İncelemeleri Günlüğü'nde yayımlanan yazılarını okuyun. 4-6 Mart 2004.

40 Chaim Weizmann'ın Anıları, *Naissance d'Israel*, Gallimard, Paris, 1957.

itibaren milliyetleri tanıyan Sovyetler Birliği, bir Yahudi milliyeti yarattı ve onlara Rusya-Çin sınırında Birobidjan[41] adıyla 42.000 km²'lik bir devlet verdi. Bir süre sonra Yugoslavya'yı komünist ülke yapan mareşal Tito, Boşnaklar için bir "Müslüman milliyet" yarattı.

1969 yılında İslâm Konferansı Örgütü kurulduğunda, üye devletlerin ne dili ne siyasi rejimi ne kültürü ne de gelişme düzeyleri aynıydı. Sadece yurttaşlarının dini aynı olan devletlerin bir araya toplanması normal bir şeymiş gibi, dinî kimliğe yapılan bu yeni başvuruya uluslararası düzende karşı çıkılmadığı gibi kaş bile çatılmadı.

Bunun sebebi büyük olasılıkla, Batı Avrupa ülkelerinin, kendi toplumları söz konusu olduğunda demokratik Avrupa kültürünün redettikleri bu din-milliyet bulanıklığını, sınırları dışında, bir siyaset tarzı olarak bolca kullanmış olmalarıdır.

Bununla birlikte, sömürgeciliğin ve ardından 20. yüzyıl sonlarındaki jeopolitik gelişmelerin kamçıladığı yeni dinî kimlik olgusunun ötesinde; Batı kimlik sisteminin merkezi haline getirilmesine çalışılan dinî belleğin yeniden doğuşunun en bariz işaretlerinden birinin Holokost belleğinin inşası yoluyla oynadığı rol de vardır.

Holokost belleği dine geri dönüşün kurucu eylemi midir?

O tarihî dönemin Avrupası, temelde, Marksizmden veya anti-Marksizmden şu ya da bu oranda etkilenmiş ulusal duygunun çifte kimliğini yaşıyordu. Nazizm biçimindeki Alman milliyetçilik histerisi, Alman ulusunun diğerlerin-

41 Bu isim Amur nehrinin Biro ve Bidjan isimli iki kolundan geliyor Walker Kolarz'ın *La Russie et ses colonies* isimli kitabında, "Sovyetler Birliğinin bir halkı olarak Yahudiler" bölümü bulunmaktadır, Fasquelle, Paris, 1954.

den üstün olduğu duygusunu Avrupa'yı "kötücül Bolşevizm"den temizleme arzusuyla, kaynaştırmıştı. Zaten bu nedenle, Nazi ideolojisi diğer Avrupa toplumlarında taraftar bulabildi ve bize göre, kazandığı çarpıcı başarıyı da bu açıklar; ancak daha sonra, askerî mekanizmasının böyle bir başarısı olmayacaktır. Bu çok önemli noktaya, 20. yüzyıl sonunda ve 21. yüzyıl başında dinin geri dönüşünün dinamiğini daha iyi belirtmek için tekrar döneceğiz (bölüm 4).

Avrupa Yahudilerinin Nazizm tarafından yok edilmesinin dinî bir anlamı var mıdır? Eski Aliit'in kutsal terminolojisinden gelen Holokost terimi bile (uzun süre bugün geçerli olan Shoah'a tercih edildi) bu anlamı uyandırmıyor mu? Bu önemli olay ve hâlâ devam eden yankıları ne tür bir olguya cevap veriyor? Irkçı milliyetçilik ile anti-Marksizm'in uyuşumsuz karışımı olan ve epeydir artık sadece Hıristiyan geleneğe mahsus olmaktan çıkan modern antisemitizmin başlıca bileşeni olan Holokost belleğinin özgül biçimlenme tarzı, tarihimizde "dinin geri dönüşü"nün bilinçsizce girişilen bir kurucu eylemi midir? Böyle bir belleğin inşası, yeni kimlik köklerinin ya da uzak geçmişte kalmış eski köklerin yüceltilmesiyle oluşturulmuş, neredeyse evrensel bir modele ve aynı zamanda yeni bir tarihî düzen ve tarih yazımının yeni biçimlerinin platformuna hizmet etmiyor mu?[42] Tarihçi François Hartog tarafından ince bir zekâyla "sunumculuk" (presentism) olarak tanımlanan bu tarihî düzen, zamanı bile "ticarileştiren" küreselleşme düzenine ve "olay üretmeye ve tüketmeye doymayan" günümüz medya ekonomisine tamamen uyum sağladı. "Bellek uzmanı olarak tayin edilen"[43] medya tarafından tarihe sürekli olarak "danışılır".

---

42 Paul Ricoeur, *La Memoire, l'Histoire, l'Oubli*, Seuil, Paris, 2000; Jacques le Goff, *Tarih ve bellek Histoire et memoire*, Gallimard, Paris, 1977.

43 François Hartog, *Regimes d'historicite. Presentisme et experience du temps*, Seuil, Paris, 2004.

Aynı düşünceye sahip İsrailli tarihçi İdith Zertal'in yorumu ise şöyle: 'Auschwitz' ve 20. yüzyılın diğer felaketleri, hatırayı –özellikle kurbanların ve tarihî canavarlıklardan canlarını kurtaranların hatıralarını– asla olmadığı kadar evrensel bir ahlaki zorunluluk haline getirdi. Öyle görünüyor ki, çağımızı belirleyen bellek anormalliği ve anma törenleri takıntısı, el ele vererek geçmişi yeniden hatırlama kapasitemize bile bir saldırı oluşturuyor. Hatırlama gereksinimiyle unutkanlık güçleri arasındaki bu çelişkiye ve anma törenleri aşırılığına içkin amnezi ve inkâr diyalektiğine bakınca önümüze cevaplanması gereken bir dizi soru çıkıyor: Hatırlama ve unutmanın en doğru düzeni nedir? Ne kadar tarih ve belleğe ihtiyacımız var? Ne tür bellek, ne yapmak için gerekli?"[44] İşte düşüncemizi geliştirdiğimiz ölçüde yanıtlamaya çalışacağımız bir dizi kilit soru.

Burada, Holokost belleğinin çeşitli amaçlar uğruna kullanıldığını, aşırı medyatikleştirildiğini düşünenlerin ortaya attığı tartışmalara girmeyeceğiz.[45] Bizim niyetimiz bu değil, çünkü burada sorun, aşırı hoyratlığı ve iğrençliğiyle bu istisnaî zulüm hadisesine ilişkin belleğin hangi çürük gerçek üzerine geliştirildiğini anlamaktır. Ayrıca Nazizmi Almanlara özgü bir "tarih kazası" olarak sunan ve hatta daha da daraltılmış olarak tek bir kişinin Adolf Hitler'in korkunç kişiliğine mâl eden tarih yazımlarını da sorgulamalıyız. Nazizmin doğuşunu, uygar Avrupa dünyasını korkudan titreten Sovyet diktatörlüğünden doğan Marksist barbarlığa karşı adeta basit bir biyolojik tepki gibi göstermeye çalışanların çabala-

---

44 İdith Zertal, *La Nation et la Mort. Le Shoah dans le discours et la politique d'Israel*, La Découverte, Paris, 2004, s. 129. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1 Kasım 2005 tarihli toplantısında, 27 Ocak gününü "Holokost kurbanları anısına uluslararası ortak anma günü" ilan eden bir karar alındığını hatırlatalım.

45 Norman Finkelstein, *L'Industrie de L'Holocauste. Reflexions su l'exploitation de la souffrance des Juifs*, La Fabrique, Paris, 2001.

rını da unutmamak gerek.[46] Zira bu bakışla Nazi katliamları, tüm komşuları tehdit eden, az Avrupalılaşmış dolayısıyla az gelişmiş Rusya'daki Bolşevik katliamların sonucu olarak görülebilir (4. bölümde bu konuya tekrar döneceğiz).

Fakat şimdi çağdaş Batı tahayyülünde Holokost belleğinin doğuşunu belirleyen tarihî ana gelelim. Giriş bölümünde belirttiğimiz gibi, 1979 Ocak ayında, Amerikan başkanı Jimmy Carter, Yahudi katliamından sağ kurtulanların anısına anıt dikilmesi için bir komisyon oluşturdu. 1986 Nobel Barış Ödülü'nün müstakbel sahibi bu komisyona başkan seçilen Elie Wiesel, toplama kampından kurtulmuş biri olarak, Yahudilerin yaşadığı zulmü ve bu zulmün sıradışılığını anlatmak için yoğun bir çaba harcadı.

Oysa 1945 yılında, Nuremberg Mahkemesi tarafından Nazilerin işlediği cürümlere ilişkin verilen hükmün, İkinci Dünya Savaşı vahşetinin ayrıksılığını yeterince vurguladığım düşünebilirdik. Aslında Nazi sorunu kesin olarak hükme bağlandıktan sonra, dünya jeopolitiği ve ona eşlik eden, çerçeveleyen entelektüel tutumlar, sömürgeciliğe karşı verilen mücadelelerin ve Soğuk Savaş'ın ardından iki kutba ayrıldı. Avrupa Yahudileri soykırımının günümüzdeki en ünlü tarihçisi Raul Hilberg, dünyanın düzenini topyekûn değiştiren bu önemli dönüm noktası hakkında bizi çok iyi aydınlatır: "İsterseniz konuları kamuoyundan gizleyebilirsiniz, isterseniz gözler önüne serebilirsiniz. Ancak burada toplumun ihtiyacına cevap veren ve sorunlarını yansıtan amaçlarınız olmalı. Holokost adıyla bilinen olgu ABD'de ancak Vietnam Savaşı'nın manevi acılarından sonra uygun zemini buldu. Yeni nesil Amerikalılar, ahlaki inançları soruşturmaya başlayınca, Holokost, ulusların ahlaki inanç ihlallerinin hepsini ölçecekleri ve yargılayacakları kötülük

46 Ernst Nolte, *Les Fondements historique du national-socialisme*, Le Rocher, Monaco, 2004.

kıstasına dönüştü. Almanya için, oğullar, kızlar ve torunların, büyüklerinin Nazi döneminde neler yaptığını ilk kez sorabilmeleri için, büyüklerin öldüğü veya düşkünler evine sığındığı 1980'lerin başına kadar beklemesi gerekti. İşbirlikçilerle kapı komşusu olarak yaşayan eski direnişçilerin karmaşık ülkesi Fransa'da daha da beklemek gerekti. Eserimin çevirisinin yapılabilmesi için Almanya'da olduğu gibi Fransa'da da onlarca yıl beklemem gerekti. Ne var ki, ondan sonra beklentilerimi aşan bir kabul gördü."[47]

Gerçekten de 1961 yılında ABD'de yayımlandığında genel bir kayıtsızlıkla karşılanan Raul Hilberg'in belirleyici ve kalıcı eserinin çevirisi, Fransa'da ancak 1981 yılında çıkabildi. İsrail'in ve onun kaderinin Batı'nın her yerinde büyük bir duyarhhk konusu haline gelmesi 1980'lere rastlar. Gazeteci Denis Sieffert, Fransa için bu aşırı duyarlılığın çok güzel bir tahlilini yaptı;[48] bu tahlil Hollanda, Almanya, İtalya'nın İsrail duyarlılığı için de kullanılabilir. Zirve noktasına, dinci sağın "İsrail'e karşı olmak Tanrı'ya karşı olmaktır," diyen sloganıyla ABD'de varıldı.[49]

1978 yılı gibi, Başkan Carter'ın Holokost anısına komisyon atadığı 1979 yılı da benzer gelişmelerin kristalize olduğu, önemli uluslararası gelişmeler yönünden zengin bir yıldı: 1977'de Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın ünlü Kudüs ziyaretinden sonra Eylül 1978'de Amerikan himayesinde imzalanan İsrail-Mısır arasındaki Camp David anlaşması; 1978 Ekimi'nde Polonyah II. Jean Paul'ün Papalığa seçilme-

---

47 Raul Hilberg, *La Destruction des Juifs d'Europe* 2. cilt, s. 117-118; aynı yazardan kendi yolculuk öyküsü olan *La Politique de la memoire*, Gallimard, Paris, 1996.

48 Denis Sieffert, *Israel-Palestine, une passion française*, La Découverte, Paris, 2004.

49 Jerry Falwell'in Anatol Lieven tarafından aktarılan saygı sözcükleri. *Le Nouveau Nationalisme américain*, 6. bölüm, "Amerikan milliyetçiliği, İsrail ve Ortadoğu" s. 392.

si; Çin'de 1978 aralığında Deng Xiao-ping'in iktidara gelmesi ve Maocu dönemin sona ermesi; 1979 Şubatı'nda laik monarşiyi ve Pehlevi saltanatını alaşağı eden İran dinî devrimi; Orta Asya'daki Müslüman cumhuriyetlere Humeyni salgınının yayılmasından çekinen SSCB'nin 1979 Aralığı'nda Afganistan'ı işgal etmesi; 1979 Arahğı'nda NATO ve SSCB arasındaki "Avrupa füzeleri" krizi; 1975 yılında iktidara gelen komünist Kamboçyalıların kendi halkına uyguladığı soykırımın açığa çıkması. Daha önce gördüğümüz gibi 1978 yılı aynı zamanda tarihçi François Furet'nin Fransız Devrimi'ni eleştiren kitabını yayımladığı yıldır. *Fransız Devrimi'ni Düşünmek* adını taşıyan kitap, o güne dek Avrupa'da egemen olan siyasi düşünceyi, Fransız Devrimi'ni demokrasinin ve modern hümanizmin kurucu eylemi olarak değerlendiren tarihî geleneğin dışına kaydırmayı amaçlamaktaydı.

Tarihî önem taşıyan bunca olayın diğer yerel önem taşıyan olaylarla da desteklenerek[50] 1978-1979 yılında hayret verici bir biçimde buluşması, bu kitapta berraklaştırmaya çalışacağımız "dinin geri dönüşü"nün başladığını gösteren ideolojik bir dönemeçi işaretler. Afganistan işgali ve Kamboçya soykırımı, "reel sosyalizm"in özgürlükçü ve ilerici niteliğine ait son umutları da yıkarak, Louis Bonald ve Joseph de Maistre'den François Furet'ye kadar Fransız Devrimi'ni karalayan tezlere yeni bir itibar kazandırdı. Marksist düşüncenin her biçimi ve aynı zamanda Sartre'ın ve Marksist "gerçekler"e inanan tüm büyük yazarların ve düşünürlerin yazıları geçerliliğini yitirdi. Devrimci, ulusal ve hümanist belleğin yok edilmesi ve toprağa gömülmesiyle meydan

50 Birkaçını saymak gerekirse; 1978 mart seçimlerinde bölünmüş Fransız Solunun başarısızlığı, 1979 Temmuzu'nda Nikaragua'daki Sandinist devrim, Cezayir sosyalist rejiminin, Albay Hayri Bumedyen'in 1978'deki ölümünden sonra çıkarcı liberalizme doğru kayması...

artık "dinin geri dönüşü"ne ve terk edilmiş, kaybolmuş diğer belleklere açıldı.

İki dünya savaşının zincirinden boşandırdığı şiddetin büyüklüğü, kökenleri ilke olarak Fransız Devrimi'ne atfedilen Faşizm ve Komünizme karşı beddualarla lanetlendi. Bu şiddetin belleğine gelince; o da Holakost'un yadedilmesine adandı ve onun aynasından yansıtılarak görüldü. Peki; modern totaliter şiddetin soy kütüğü böylece doğru ve gerçeğe uygun biçimde kurulmuş oldu mu? Yoksa, modern belleğimiz unutulmuş bir bellek mekânının, anlamlı bir unutuşun kalın örtüleriyle kefenlenmiş olan Avrupa'daki din savaşlarını eşelemekten mi sakınıyor? Şimdi ele alacağımız konu, işte bu modern şiddetin arkeolojisidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN ŞİDDETİN ARKEOLOJİSİ: AVRUPA DİN SAVAŞLARI

Ölüm korkusundan kaynaklanan aşkınlık ve din ihtiyacımızı ya da en bilimsel ve bilge teorilerin bile açıklamakta yetersiz kaldığı evren ve onun yaradılış sırları karşısındaki entelektüel şaşkınlığımızı kavramak için derin bir kültür gerekmiyor. Yaratıcısı bilinmeyen bir dünya veya bizim fâni varoluşumuzu ve yıldızların sürekli hareketliliğini açıklayan prensibin olmadığı bir dünya çoğumuza itici gelir. Tanrılar ve tanrısallıklar, tektanrılı üç dinin eşsiz Allah'ı, bilgelik dinleri veya Uzakdoğu'nun kozmik dinleri; bunların hepsi, bizim dünyadan ve onun sırlarından daha az korkmamızı sağlar. Varoluşa ilişkin derin endişeler, dünyanın düzenini sağlayan veya bozan "üstün güçler"in varlığına inanmayı getirir. Bu inanç da ölümlülerin, varoluşun niçinini ve nasılını durmadan sorgulamamasını sağlar.

Din antropoloğu Angelo Brelich konuyu şöyle özetliyor: "Dinler çok çeşitli olmalarına rağmen, hepsi de farklı insan topluluklarında benzer bir yaratıcı çabanın ürünleri gibi görünürler. Bu çaba sayesinde toplumlar gerçeğin somut deneyimi içinde, her türden insanî denetimi aşıyor görünen

şeyleri de denetlemeye çalışır. Çok açık ki sözü edilen, saf teknik nitelikte bir denetim değildir (ki er ya da geç aldatıcı olduğu görülecektir). Söz konusu olan, insan tarafından denetlenemeyeni insan düzeyine indirgemek, insani değerleri yerleştirmek, varoluşu doğrulamak amacıyla ona anlam yüklemek ve bu yolla varoluşun gerektirdiği çabaları mümkün ve katlanılabilir kılmaktır."[1] Dinlere karşılaştırmalı inceleme açısından bakan bu yazarın bize açıkladığına göre; çeşitli tarihî dönemlerin düşünce yapısına bağlı olarak, insan faaliyetinin farklı veçhelerinde dindışı olanla dinî ayrımının düşünülme tarzında ve bunun bilincine varışta değişim oluyor veya ataların geleneğini sürdürmekle yetiniliyor.

Din ihtiyacı, kurumsallaşan dinler ve iktidar biçimleri

Bir toplumda dine bağlı sorunlar, her zaman bu hayatî ihtiyacın iktidarlar ve yöneticiler tarafından sömürülmesinden kaynaklanır. Aslında, (Uzak) Doğu dinlerinin; peygamberler ve büyük din bilgeleri tarafından ve hatta kabile totemleriyle ifşa edilen, aşkın hakikatler içinde bireysel iman ile kurumsallaşmış, dogmatikleşmiş ve törenselleşmiş dinler arasında bir uçurum vardır. Dünyayı açıklamaya ve endişeleri gidermeye çalışan dinî mesaj ile onun toplumsal düzen içinde kurumsallaşması arasında bağlantı kurabilmek zordur. Belli bir tarihî dönemdeki dinî ihtiyacın cevabının kurumsallaştırılması, genellikle onun ilk içeriğinden, söz ve eylemleriyle beraber, onu kuran kişinin "deha"sından tamamen koparılmasıdır. Din bu kurucunun ölümünden sonra inşa edilir.

Bir dinin, toplumları örgütleyen ve yöneten iktidar çarkına kendini bir kez kaptırdığında ne dönüşümlere maruz

1 Angelo Brelich, *Histoire des religions*, Gallimard, "La Pleiade"coll., Paris, 1970, cilt 3, s. 33.

kaldığını dinler tarihi zaten açıkça gösteriyor. Şiddete karşı durmanın sembolü olan İsa'nın temel öğretisini unutan kurumsallaşmış Hıristiyanlık, en kaba şiddete meşruiyet kazandırmaya ancak böyle katkıda bulunabilirdi. Oysa İsa insanlar arası ayrımcılığı reddederken, aynı zamanda Eski Ahit kitaplarının dogmatik okumasını ve ritüelini de reddediyordu. Bunları unutan Hıristiyanlık artık köleliği kaldıramayacak, zorla din değiştirmeleri ve sömürgeci fetihleri meşrulaştıracaktır. Kilise kuralları tespit edilirken meydana gelen ve çoğu şiddet içeren dinî ayrılıkları ve kopmaları da bu arada anmalıyız.

Bunlardan ilki; 4. yüzyılda İsa'nın kutsal doğasına dair tekçi monofizizm* veya ikici –nestorianizm– yorumlar arasındaki ölümcül savaşlardır ve bunlar, Doğu Hıristiyanlığını harap etmiş,[2] kiliseleri ve aralarındaki dayanışmayı zayıflatmış ve İslâm'ın doğmasına zemin hazırlamıştı. İslâm, Hıristiyanlığın üçleme dogmasının karmaşasından ve enkarnasyon gizinden arınmış bir tektanrıcılığa dönüş yaparak, bu teolojik savaşları bitirmek istedi. Ardından, 11. yüzyılda, Doğu'nun Bizans kilisesi (Ortodoks) ile Roma kilisesi (Katolik) arasındaki ayrışma Osmanlı Türklerinin Anadolu ve Avrupa'daki zaferlerine zemin hazırlamıştı. Bu arada 12. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar güney Fransa'da muhalif mezheplere (Albigeois, Cathares, Vaudois) karşı açılan savaşlar, Engizisyon'un gelişmesi, Haçlı Seferleri ve Müslümanların Avrupa'dan kovulması, Avrupa Hıristiyanlığında derin izler bıraktı.[3] Sonunda 16. yüzyıl başında Protestanlığın ortaya

(*) İsa'nın varlığında tanrısal ve insanî yanın aynı ve tek bir öz olarak birleştiğini öne süren görüş, mezhep.

2 Richard E. Rubenstein, *Le jour ou Jesus devint Dieu L'"affaire Arius" ou la grande querelle sur la divinite du Christ au dernier siecle de l'Empire romain*, La Découverte, Paris, 2001.

3 Jean-Paul Moreau, *Disputes et conflits du christianisme. Dans l'Empire romain et l'Occident medieval*, L'Harmattan, Paris, 2005.

çıkması, yozlaşmış ve kokuşmuş addedilen Papalık kurumunu tartışılır hale getirmişti.

Tekrar döneceğimiz bu kriz, o güne dek görülmedik yeni şiddet biçimlerini beraberinde getiren bir dizi dinî devrimi tetikledi. Avrupa'nın farklı siyasal bütünlüklerinde yaşanan bu gerçek iç savaşlar, imparatorlukların veya krallıkların nüfuz alanlarını genişletmek için kendi aralarındaki savaşlarla birleşince, jeopolitik boyut daha da büyüdü. Tüm bu savaş ve şiddet yüzyılları sürecinde din, siyaset, jeopolitik birbirine karıştı ve Avrupa Hıristiyanlığının oluşturduğu mega-kimlik tamamen parçalanarak, Aydınlanma çağına evrenselleşme yolunu açtı. Asırlardır Avrupa'da siyaset yolunda kullanılan dinî fanatizm böylece aşıldı.

Dinî ihtiyaçlara cevap vereceğini iddia eden bütün kurumlarda, siyasetle din arasındaki her türlü tertip, aslında daha büyük sonuçlar doğuran başka bir paradoksun kaynağıdır. Din kurumlaştığında, özellikle tektanrıcılık mutlaklık ve aşkınlık mesajı içermesine rağmen, zamanın bütün kurumlara uyguladığı yıpranmaya maruz kalır: Tarihselleşir, dolayısıyla değişir hale gelir. Dinin mesajının, kutsalın varlığına dair "vahy"in şüphesiz diğerlerinden önemli ama yine de bizatihi tarihsel bir olay olduğu, başlangıcı ve sonuyla tüm tarihi sürükleyen değişimlere diğerleri kadar boyun eğdiğine dair yeni eğilim buradan kaynaklanır. Böylelikle mesajın mutlak aşkınlığının değeri üzerine şüphenin alanına gireriz.

Hem dinî kurumları hem de dinî kurumların içine girip biçimlendirdikleri siyasi kurumları, (Hıristiyanlıkta kutsal yasaya dayalı monarşileri, Müslümanlıkta halifeliği) etkileyen değişikliklere gelen şiddetli tepkiler çoğunlukla bu noktadadır. Ve nihayet kurumlarla gerçek hayat arasındaki kopukluklar da buradan doğar. Kopukluklar, kurulu düzeni barışçıl biçimde veya şiddet yoluyla reddeden "sapkın" hareketlerin doğması ve taraftar bulmasıyla kendini ifade

eder. Böyle anlarda, direnmenin ve mücadelenin kilit noktası kutsal metinlere başvurmaktır. Fakat metinler çok farklı yorumlara açık olduğu ve kendileri çelişik hükümler içerdiği için bu başvuru hiçbir şeyi düzene koyamadığı gibi aksi de yaşanır (geçerken belirtelim ki Uzakdoğu'nun bilgelik ve istiare dinleri, siyasi düzene "vahiy" dinleri denilen peygamber dinlerinden daha az müdahale ederler ve bu nedenle daha az sarsıntı yaşarlar).

Ahlâk, kimlikten farklı olarak dinin kavramlarıyla daha fazla bağlantılı olduğu ölçüde; dünyevi konulara ilişkin dinî kurumların tartışılır hale gelmesi hatta dini aşkın bir olgu saymayıp onu herhangi bir tarihsel vaka düzeyine indiren mesafeli bir bakışın doğması ile kışkırtılan şiddeti anlayabiliriz. Kurulu din düzenini tartışan birçok hareket paradoksal olarak, inancın temellerine dönüş anlamında fundamentalisttirler –ki aynı zamanda iktidar kurumları haline gelen dinî kurumlar insanların saflığını sömüren çeşitli hurafelerin gelişmesi ile yozlaşacaklardır. Buna paralel olarak birçok siyasal muhalefet hareketi de, talep ettiği değişiklikleri iktidarın örgütlenmesine meşru olarak dâhil edebilmek için dine başvuracaktır.

Sonuçta, zaten kurumlaşmış, örgütlenmiş dolayısıyla yönetilen din, paradoksal olarak tarihsel yıpranmanın dünyasına girer ve başlangıçtaki aşkın karakterini yitirir. Toplumun yönetim kurumları ve iktidar sistemleri anlamında, kendini "siyasete" tamamen kaptırır. Hayal kırıklığına uğrayan sayısız mümin (veya siyasi) bu durumda köklerden, "kaynaklara geri dönüş"ten medet umar. Böylece dinî kimlik, ulusal kimlik veya bir uygarlığa aidiyet rahatlıkla birbirine karıştırılabilir. Dinler tarihi uzmanı Mircea Eliade'ın yerinde tanımıyla bu, "köken özlemi"dir.[4] Dine başvuru,

4 Mircea Eliade, *La Nostalgie des origines*.

derin bir siyasi tatminsizliğin doğurduğu varoluş boşluğunu yani kimlik boşluğunu doldurmaya yardımcı olur; etnisizmin veya dinsel özgüllüğün aşılması gibi modern ulusal kimlik oluşum sistemleri de çözüldükçe, bu kimlik ve varoluş boşluğu daha da artar.

Anlaşılacağı üzere dinsele başvuru –geri dönüş değil–, dünyanın hayal kırıklığının tepki tarzı olarak tezahür ediyor. Zaten dine ve (aşkmlığa) duyulan ihtiyacın, insan doğasının kalıcı bir özelliği olduğu, sadece bu ihtiyacın kendini mekân, ortam ve zamana göre farklı biçimlerde ortaya koyduğu kabul edilirse "dinsele geri dönüş"ten söz etmek abes olur. Bir dinde, bizzat ilk mesajın yorumu dahi değişken ve çeşitlidir; Bizans ve Roma İmparatorluklarının Hıristiyanlıkları, ilk iki asırdaki Hıristiyanlığa hiç benzemediği gibi Reform ve karşı Reform Hıristiyanlığı da bambaşkadır. Aynı durum İslâm ve Yahudilik için de geçerlidir. Hindistan ve Uzakdoğu'daki Budizm, Hinduizm, Taoizm ve Şintoizmin sayısız biçiminden konuşmaya gerek bile yok.

Görünen o ki, kurumlaşmış dinler siyasi iktidarla bütünleştikleri oranda veya siyasi iktidarlar işlerine gelmeyen değişikliklere karşı koymak için ya da aksine işlerine gelen değişiklikleri hızlandırmak için dinden yararlandıkları ölçüde, kurumlaşmış dinlerin kendilerini savunmaları da şiddetlenir. Bu durum, insanlığı kurtaracak bir öte dünya tasarımının taşıyıcısı olan, tek ve müstesna Tanrı'da vücut bulan aşkınlık idealine sahip olan ve dinle seküler iktidar arasında sıkı ve karmaşık ilişkiler yaratan tektanrılı dinlerde özellikle geçerlidir.

Avrupa Hıristiyanlığındaki bölünmeler

12. yüzyıldan itibaren yaşanan bir dizi mezhepsel bölünme, Engizisyon ve ardından gelen din savaşlarının yıkımlarıyla

parçalanan Avrupa Hıristiyanlığındaki sayısız büyük değişim, Avrupa uygarlığının din temelindeki birliğinin tamamen dağıldığını açıkça gösterdi. Bunun ardından farklı kültürleri (İngiliz, Fransız, İtalyan, Alman, İspanyol) ve Fransız Devrimi'nden itibaren sıkça birbiriyle çatışan yeni siyasi rejimleriyle (monarşiler ve cumhuriyetler, demokratik sistemler ve faşist ya da komünist otoriter sistemler) aşamalı olarak uluslar Avrupası doğdu. Bir dinin, bunca uzun süre böylesine şiddetli bölünmelere bahane olması enderdir. Bu Batı'nın "dogmatik bellek"inin derinlerine gömüldü ve yerine, dinî Reform ve ardından Aydınlanma çağında doğrulanan Batı'nın bireysel ve hümanist değerlerini büyük ölçüde borçlu olduğu, Yahudi-Hıristiyan denilen kaynakların kendine özgü dehasının yüceltilmesi konuldu.

Aslında Avrupa Hıristiyanlığındaki çatlamalar çok erken başlamıştı. 13. yüzyıldan itibaren güney Avrupa'da başlayan mezhep ayrılıklarının ötesinde, kuzeyde iki önemli şahsiyet Reform hareketine hazırlanıyordu: İngiliz Piskopos John Wycliff (1324-1381) ve Bohemya'da yakılarak ölen, Wycliff'in müridi Rahip Jean Hus (1369-1415). Ayrıca Kilise içten içe yıpratılıyordu ve yarım asırdan uzun bir süre (1294-1349) Papalık kurumunu parçalamayı hedefleyen hatta bir dönem Papalığın üç başlı hale gelmesine neden olan bir dizi iç bölünme yaşanmıştı. Papalığın itibarının bu harabeleri ardında, dünyevi iktidarın ruhsal iktidara tâbi olmasını reddedip, Papalığı kendi çıkarlarına alet etme çabalarına giren Avrupalı güçlerin, gelecekteki rekabetleri daha o zamandan baş göstermişti.

Batı dinleri tarihi uzmanı Jean Chelini, bu krizin bazı yönlerini şöyle tanımlar: "Veba gibi doğal afetler (1348), Fransa'daki yüzyıl savaşının yıkımları Papalığın bölünmesi bu kargaşayı harekete geçirdi. Her dönemde var olan ama dinî yapılar ve toplumsal zorlamalarla bastırılan varoluşsal

sıkıntı, kendi gücüyle serbestleşti ve kendini açığa vurdu. Kurtuluş sorunu 13. yüzyılda olmayan trajik bir nitelik kazandı. Peşinde parçalanmış cesetler kortejiyle gelen somut ölümün musallat olduğu beyinler, ya tapınacak yeni şeyler bularak ya da sınırsız zevkin peşine düşerek huzura kavuşabilirdi. Teamül ve kronolojik bölümleme, bu yüzyılların, çöküşe geçtiği düşünülen Ortaçağ'm sonu olmasını istiyor. Uygarlığın bütünü açısından tartışmalı olan bu karamsar bakış, Katolik kilisesi tarafından da onaylanmış görünüyor. Gerçekten Ortaçağ Hıristiyanlığının dengesi bozulmuştu, buna karşılık yeni bir denge kurmayı sağlayan başka unsurlar çıkmıştı, ama bu yeni dengede de aynen Ortaçağ'da olduğu gibi toplumsal ve kişisel açıdan, din yine önemli bir rol oynadı; sadece sosyopolitik çerçeve farklı idi. Kilise örgütlenmesi yenilenmiş ve dinî zihniyetler kısmen değişmişti. 14. ve 15. yüzyıllar, dinî olgular açısından aykırılık dönemlerinin yararını sergiler."[5]

Birkaç on yıl sonra, Papalık otoritesinin yeniden oturmasıyla, "uzun din savaşları yüzyılı" başladı (1517-1648). Bu yüzyıl, kesintisiz şiddetten ve Avrupa'yı sarsan eşi az bulunur zulümden ibarettir. Bugün belleğimizden silinmiş olmasının nedeni Pierre Chanu'nün açıklamasıyla "Reform dönemi tarihinin, mezhepleri barıştırıcı yazımı"dır. Belirttiği üzere "tarih, döneminin hizmetindedir", "geçmişin bilgi hazinesine ne *Kulturkampf* ve Syllabus ne de Interim ve Poissy Toplantısı döneminde görülen bir uzlaşma niyeti yansıtıldı."[6]

Bugün gördüğümüz, takıntılı bir övünmeyle modern totalitarizm şiddetinin tantanayla mahkûm edilmesidir. Dinin önceki çağlardaki şiddetini gizleyen bu şiddet soy kütüğü, özel olarak Fransız Devrimi'ne ve Aydınlanma dönemine

5 Jean Chelini, *Histoire religieuse de l'Occident medieval*, Hachette, Paris, 1991, s. 466.

6 Pierre Chaunu, *Le Temps des reformes*, Fayard, 1975 s. 10.

bağlanmıştır. Böylece zamanında Rönesans hümanizminin, Aydınlanma felsefesinin ve ardından Fransız Devrimi'nin parçaladığı normalliği yeniden kazanmak uğruna "dinselin geri dönüşü"nün yararlı olduğunu kabul etmesi için hayal gücümüze yardımcı olunuyor. Dumura uğratılmış tarihsel belleğimizin, hatırlamayı reddetmesini belirtmenin, bizce vazgeçilmez oluşunun nedeni budur. Bu amaçla söz konusu gizlenmiş şiddetin tersine giderek, dogmatik tarihin itidal ve siyasi dengeye örnek gösterdiği İngiltere'nin hayli unutulmuş ve hayli uzun sürmüş şiddet tarihinden başlayacağız.

Olayın boyutunu kavrayabilmek için o dönemin Avrupası ile 20. yüzyıl Avrupası'nın nüfus farkını göz önünde bulundurmak ve ayrıca düşmanın kişisel veya topluca öldürme araçlarının da bugünküne oranla ilkelliğini hesaba katmak gerekir. Dinden saptığı söylenen binlerce ve binlerce insanın yakıldığı odun ateşleri daha sonraları insan vahşetinin icat ettiği savaş gazlarının ve toplama kamplarının atası değil midir?

Modern totalitarizmin cinayetleri ve ayrıca iki dünya savaşı esnasında halklara karşı uygulanan vahşet, uygar Avrupa'nın artık tamamen kurtulduğunu düşündüğü, din savaşlarında uygulanan "öteki"ne karşı imha politikasını endüstriyel ölçekte yeniden üretmiş değil midir? Tekrar belirtelim ki, asırlar boyu süren dinî zorbalıkları, beraberinde din savaşlarını getiren acımasız ve şedit din devrimlerini gözardı edip, modern şiddetin kaynağını sadece Fransız Devrimi'nde aramak bize fazlasıyla indirgemeci görünüyor.

İlerde göreceğimiz gibi, özgür düşünce üzerindeki her tür modern baskı; dogmatik ve ideolojik fanatizmin her türü, kutsal metinlerin kötü amaçlarla kullanılması, yeni doktrinlerin meşruiyetini kabul etmemek için yabancı yaftasıyla mahkûm etmenin her tür kılıfı, yüzlerce yıl Engizisyon'da, Otuz Yıl savaşları ile (1618-1648) zirvesine varan

din savaşlarının Avrupası'nda, dönemin farklı "Katolik" veya "Protestan" güçleri tarafından uygulandı. Din, iktidarların hırs çatışmalarında bir bahaneden başka bir şey değildi. Tıpkı, üç asır sonra emperyal yönelimli farklı siyasi bütünlüklerce üstlenilen laik ideolojilerin "Kırk Yıl Savaşı"nı taçlandıran Soğuk Savaş sırasında (1948-1989) bahane olarak yine dini kullanmaları gibi.

Unutulan İngiliz şiddetleri (1534-1668)

Almanya ve Hollanda ile İngiltere dinsel şiddetin ilk modelini oluşturur. Süreç, VIII. Henry'nin 1534 yılında Papalık ile bağlarını koparması ve kralı İngiliz kilisesinin en üstün otoritesi yapan ve onu o güne kadar Roma kilisesine ait olan her türlü dinsel sapkınlığı hata ve kötülüğü yargılama hakkına sahip kılan "Üstünlük Yasası"nın kabulüyle başladı. Bir süre sonra ikinci bir yasayla, bütün tebaa, krala sadakat yemini etmeye zorunlu kılındı. İngiltere'de olduğu gibi, daha sonra cumhuriyetin kuruluş aşamasında Fransa'da da bu yemini reddeden birçok rahip öldürüldü. Ayrıca kraliyet, manastırların gelirine el koydu. Çeşitli Protestan görüşlerin çoğalması karşısında VIII. Henry 1539'da "altı madde"de dinî dogmayı oturtan "Fikir Ayrılıklarını Sonlandırma Kararı"nı yayımladı. Yeni karara uymayan Katolikler kadar Protestanlar da işkence gördü.

Bu çifte eziyet, VIII. Henry'nin 1547'deki ölümüne kadar sürdü. 16. ve 17. yüzyıl dinî bunalımları uzmanı Joseph Lecler'in yazdığına göre "Çok sayıda kurban verilmese bile ülke ağır bir ihbar ve hafiyelik rejimi altındaydı."[7] İngiltere daha sonra çeşitli kralhklar altında Protestan mezalimine sahne oldu. Bunlar 1549'da çıkan dua kitabı *Prayer Book*

7 Joseph Lecler, *Histoire de la tolerance au siecle de la Reform*, s. 685.

gibi yeni bir din öğretimi dayattı veya Joseph Lecler'e göre heykelleri, dinî resimleri, sunakları, kürsüleri tahrip edip, kraliyet yararına kiliselerdeki kıymetli eşyalara el koyarak bir tür "metodik ve planlı vandalizm" uyguladı ve ardından Marie Tudor (1553-1558) döneminin Katolik reaksiyonu geldi; onu da Elizabeth'in uzun saltanat döneminin (1558-1601) yeni Protestan restorasyonu izledi.[8]

Sonuç olarak Elizabeth'in saltanat döneminde Anglikan kilisesi, ülkenin resmî kilisesi olarak tanındı; yapısı ve dogması Katoliklikle Kalvinizm arasında bir uzlaşmaydı. Bu durumda devlet kilisesini tanımayı reddeden püriten "ayrılıkçılar"a karşı çıkmak gerekiyordu. Bu, yeni bir dinsel cezalandırma dalgasına yol açtı. İlk iki Stuart'ın yönetiminde, hâlâ ilk modern terör eylemi olan ünlü Barut komplosundan (*Gunpowder Plot* –, 1605) sonra Katoliklerle uzlaşma olanağı kalmadı. Gerçek veya uydurma, ama bu komplo, Parlamento binasını kralın başkanlığındaki oturum sırasında havaya uçurmak isteyen Katoliklere mâl edildi. Katolik kalmakta direnen tebaanın ödediği bedeller çok ağırdı. 1606 yılında Kral I. Jacques döneminde çıkarılan yasa tasarıları, Katoliklere uygulanan zorbalığı körükledi: Yılda en az bir kez Anglikan ayinine katılma zorunluluğu, Papalık karşıtı güçlendirilmiş bağlılık yemini, Katolik rahipleri ihbar edenlere verilen ödülün artırılması, Katoliklerin yer değiştirmesinin kısıtlanması, nikâh ve vaftizlerin Protestan kilisesinde yapılma zorunluluğu[9] gibi.

Reformcu kiliselerin Katolik kiliselerinden çok daha hoşgörülü olduğuna dair yaygın kanının aksine, İngiltere'de 1534'ten beri "Saint-Siege'e (Vatikan) bağlılık, kanun indinde en büyük ihanet suçu olarak cezalandırılıyordu," diyen

8 *A.g.e.*, s. 689-719.

9 *A.g.e.*, s. 746.

tarihçi Joseph Leclerc'in değerlendirmesine göre, "çağımızın olayları" Reform'un başlattığı "kötülüğün vahametini kavramamızı sağlıyor": "Bu polis, hafiye, hapis ve vergi rejimi; kurnaz, iş bilir ve kararlı bir azınlığın, kraliyetteki Katoliklerin her tür faaliyetini bastırmasına izin verdi. Fazla insan öldürmemeye dikkat ettiler, ama sadık Katolikleri köle koşullarında yaşatmayı da becerdiler."[10]

Ve şunları ekliyor: "Stuart ve Cromwell İngilteresi'nin hoşgörüsünden çokça bahsedilir. Ne yazık ki methiyecilerin öne sürdüğü karşılıklı hoşgörü Hollanda'daki arminiusçu* çalkantı döneminde de, methiyecilerin öne sürdüğü karşılıklı hoşgörü, sadece Protestan inançlılar arasındaydı. Katolikler bu hoşgörünün dışında kaldı. Robert Cotton, John Selden, John Goodwin, Roger Williams ve bazı Baptistler dışındaki yazarların genel kanısı budur. John Locke'un 1689'daki *Hoşgörü Üstüne Mektup*'ta anlattığı da bundan başka bir şey değildir. J.W. Allen için Stuartların İngilteresi'nde "Katoliklerin Protestanlara gösterdiği hoşgörünün, Protestanların Katoliklere gösterdiği hoşgörüden bambaşka bir şey olduğuna dair" naif ve samimi "bir inanç" vardır. İlki adalete uygundu ve (Katolik) Fransa kralının huguenotlara** karşı hoşgörü göstermesi gayet doğal karşılandı. İkincisi (Protestanların Katoliklere hoşgörüsü) yasak olmalıydı; çünkü Katolikler, İspanya ve Papalık gibi iki yabancı güce itaat ediyordu. Hariç tutma yasaları karşısında İngilizler, püritenler ve mezhep adamları vicdanlarını rahatlatmak için hep aynı bahaneyi kullandılar."[11]

1610 yılında Fransa Kralı IV. Henri'nin öldürülmesi İngiltere'deki Katolik karşıtı dalgayı yükseltti. Kral resmî bir ka-

10 *A.g.e.*, s. 820-821.

(*) Arminiusçuluk: Hollanda Reform kilisesine bağlı ilahiyatçı Arminius'un, Kalvenizm'in katı dogmasına karşı çıkarak getirdiği inanç sistemi – ç.n.

(**) Calvin mezhebi – ç.n.

11 *A.g.e.*, s. 821.

rarla öldürülmüş değilse de, bu olay, tarihçilerin ilk modern devrim olarak değerlendirdiği İngiliz Cromwell Devrimi'ni etkileyecektir. Fransız Devrimi'nden yüz kırk sene önce bu devrim; İncil'in ayetlerini, kutsal inayet ve Tanrı'yı dilinden düşürmeyerek 1649'da Kral I. Charles'ı idam etti.[12] Bu esasen ilk modern diktatörlüktü. Kraliyette süren din kargaşası ancak 1688 yılında "Şanlı" denilen yeni bir devrimle bitirilebildi. Bu devrim hanedanı değiştirdi, uzun süren din devrimleri döneminin anayasal müktesebatını oluşturdu.[13] Katoliklerin durumu ancak 1791 yılında ibadet özgürlüğü getiren kamusal ibadet yasasıyla *(Public Worship Act)* normale dönebildi ve bu karar 1829 yılındaki özgürleştirme yasasıyla pekiştirildi.

Ancak İngiltere'deki dinî zulüm ve karışıklık Protestan-Katolik kavgasıyla sınırlı kalmadı. Anglikanlar ve Presbiteryenler arasındaki mücadele de bir o kadar acımasızdı. Jean Delumeau'nun aktardığı üzere, 1668'de İngiliz Parlamentosu, kilise mensuplarını *Prayer Book*'un tümünü benimsemeyi zorunlu kılan ve her tür silahlı ayaklanmayı yasadışı

---

12 Eylemini din aracılığıyla yasallaştırmak isteyen Cromwell'in, 4 Temmuz 1653'te Parlamento açılışındaki önerilerinden birini burada aktarmak ilginç olur: "Lakin, bir avuç, askerlikten haberi olmayan, hatta eğilimi bile olmayan adamın, zavallı ve sefil bir toplantı yapması, insanların kaderini çizen Tanrı'nın kendini göstermesidir. ...Bu sadece sahip oldukları merhamet ve din duygusuna bağlıdır ve bu duygulara sahip olanlar işlerini bu temelde yürütürlerse Tanrı onları kutsar, olanakları ne kadar zavallı ve sefil olursa olsun işlerini yoluna sokar. ...Ve gerçekten Tanrı bununla da yetinmedi – çünkü hataları, başarısızlıkları ve zaferi üstlenmek bize ait gibi görünmesine rağmen belki de bunları Tanrı'ya mal etmemiz ve onun muhteşem eseri olduğunu söylememiz gerekir". (Gerard Walter'ın *La Revolution anglaise. L'execution de Charles I et l'ascension de Cromwell* kitabından. Marabout, Paris, 1963 s. 238-239.) 16. ve 17. yüzyıllarda siyasi-dinî çatışmalarda İncilin otoritesine sığınmanın değişmez olduğunu Victor Hugo ünlü *Cromwell* (1827) adlı tiyatro oyununun diyaloglarında mükemmelce gösterir; ayrıca Cromwell'deki dinî motifler için Jean Pierre Pousou'nun *Cromwell, la revolution d'Angleterre et la guerre civile*, PUF, Paris, 1993.

13 Gerald M. Straka, *The Revolution of 1688 and the Birth of the English Political Nation* D: C: Heath and Company. Lexington, 1973.

ilan eden bir Üniformite Yasası'nı oyladı. Ağustos, "püritenlerin Saint Barthelemy" ayı oldu. Yasaya uymayı reddeden 1760 Protestan papaz kiliselerini terk etmek zorunda kaldı ve yasaklı sayıldı. 1665 yılında, eski kiliselerine ve herhangi bir kente beş milden daha az yaklaşmaları men edildi, çünkü Katolikliğe yatkındılar. II. Charles ve II. Jacques, bütün Anglikanizm muhaliflerine –Presbiteryenler ve benzer tarikat üyelerine– kolaylık sağlarken Katoliklere de yasal statü tanıyarak hoşgörü göstermeye hazırdılar. 1672 ve 1687 Af Bildirgeleri bunu açıklıyor. Fakat Parlamento bu politikayı engelledi ve iki cephede birden savaşarak muhaliflere karşı oy kullandı. 1670 yılında gizli cemiyetlerle mücadele kararı alındı. 1673 yılında da muhaliflere, özellikle de Katoliklere karşı çıkarılan Test Yasası ile devlet memurlarının Anglikan inancını benimsemesi zorunlu oldu".[14]

Jean Delumeau'nun belirttiğine göre "İskoçya'da Stuart'ın geri dönmesi, merkezî otorite ile Presbiteryenler arasında, piskoposluk uğruna 28 yıl süren bir savaşa yol açtı. Nüfusun önemli bir bölümü sıradan başkan veya idareci rolüne indirgenen piskoposları bile reddetti. Başpiskopos Robert Leighton bu başarısızlık karşısında ülkeyi terk etti. Bunun üzerine İskoçya şiddetle cezalandırıldı. Hapse atılmalar, umutsuzluktan kaynaklanan ayaklanmalar, kanlı bastırma eylemleri, işkenceler, boğmalar ve idamlarla dolu bu iğrenç dönem İskoçya'da 'öldürme zamanı' (*–the killing time*) olarak bilinir. 18.000'den fazla insanın öldürüldüğü hesaplanıyor...[15] Uzaklaştırıldıklarında yerlerine sefil çıkarcılar getirilen rahiplerden sağ kalanlar dağlara ve ormanlara sığındı. Kiliselerini kaybetmiş ama dinine sadık kalanlar buralarda toparlandı."[16]

---

14 Jean Delumeau, *(Naissance et affirmation de la Reforme)*, PUF, Paris, 1965. s. 238-239.

15 Jean Delumeau "Şüphesiz bu rakamları ihtiyatla kabul etmek gerek," diye ekler.

16 Jean Delomeau, *Naissance et affirmation de la Reforme*, s. 238-239.

Üstelik Jean Delumeau'nun belirttiğine göre: "Dinî hoşgörüsüzlük hayatı zorlaştırdı. 1648'den itibaren dış politikası laikleşmeye başlamasına ve Katolik İspanya ile Fransa'ya karşı işbirliği yapmasına rağmen; 17. yüzyılda İngiltere Katoliklere, Fransa ise Protestanlara baskı yapmaya devam ediyordu. 1678 yılında Titus Oates'in bir "komplo" ihbarı yüzünden birçok lord, Londra kulesinde hapsedildi, 2.000 zanlı tutuklandı; bütün Katolikler başkentten uzaklaştırıldı; beş Cizvit idam edildi. Birkaç yıl sonra, esas olarak Katolikleri hedef alan 1673 Test Yasası ile bütün muhalifler kamu görevinden uzaklaştırıldı. Aynı dönemde Fransa'da Nantes Fermanı'nın gitgide daha sert yorumlarını işleme koyan birçok kararname ve zorunlu sürgünlerle hayat, Kalvinistler için katlanılmaz oldu."[17]

Hatırlatalım ki, Kilise'nin mallarına ilk olarak Fransız Devrimi esnasında değil, 16. yüzyılda İngiltere'de VIII. Henry tarafından Katolik kilisesinin gücü kırıldığında el konuldu. El konulan bu malların satışı, Kilise'nin o ana kadar mülkiyetinde tuttuğu zenginliğin "sekülerleşmesi" deyimini ortaya çıkardı. Bu eylem önemli bir zenginliğin yeniden bölüşülmesini sağladı (aynı olay Protestanlığı resmî din olarak kabul eden Alman devletlerinde de yaşandı). Yine belirtelim ki; şiddet içeren ilk eşitlikçi hareketler 16. yüzyıl başında Almanya'da Anabaptistlerle ortaya çıktı;[18] bir asır sonra da İngiltere'de, ünlü *Leveller*, *Diggerlar* ve *Rantersl*ar

17 A.g.e., s. 162.

18 Söz konusu olan, Luther'in öğrencilerinden Thomas Müntzer'in kurduğu bir mezheptir. Müntzer, Almanya'da 1524-1525 yıllarında meşhur köylü ayaklanmasını başlattı ve yandaşlarına dünyanın sonuna hazırlanmak için erişkinlerin bir vaftiz töreniyle tüm mal varlıklarını birleştirmelerini önerirdi. İkinci bir Anabaptist ayaklanması 1533-1536 yıllarında Westfalya'da Münster'de oldu. Luther'in bu ayaklanmalara karşı olduğunu açıklaması üzerine devlet, dinî çoğulculuğun mümkün olmadığını kabul etti ve tüm fertleri resmî kilisenin öğretisini izlemeye mecbur tutan ünlü *cujus regio ejus religio* (yönetenın dini geçerlidir) prensibi geldi.

soylu mülkiyetine karşı çıkıp köylülerin toprak hakkını savundular.[19] İlk eşitlikçi fikirler ne Aydınlanma felsefesine ne de Fransız Devrimi'ne aittir. Bu fikirler Avrupa'nın çeşitli bölgelerindeki Protestan muhalefetin estirdiği fırtınada ortaya çıktı.

Bununla birlikte İngiliz Devrimi bugün Fransız Devrimi kadar eleştirel revizyona maruz değil. 20. yüzyılda Faşist veya Komünist rejimler tarafından uygulanan zulmün şeceresinde İngiliz Devrimi yer almaz. Acaba olay, İngiltere'de, Protestanlığın galip geldiği bir ortamda bu devrimin gerçekleşmiş olması ve Avrupa kamuoyunda İngiltere'nin ekonomik kalkınma ve gelişmede başlıca etken olarak görülmesi midir? Buna tekrar değinme fırsatımız olacak. Fakat İngiliz Protestanlığı bir kez resmî din olarak ilan edildikten sonra, en az Katoliklik kadar kıyıcı oldu. Büyük tarihçi Jacques Pirenne'in söylediği gibi: "Luther Roma otoritesi ilkesine sadece onu kendi prensinin ellerine teslim etmek için karşı çıktı. Prens böylece tebaasının mutlak efendisi oldu. Dinin otoritesini kaldırmak bir yana, dini dünyevi iktidara tâbi kılarak onu daha da sertleştirdi, zalimleştirdi ve maddileştirdi."[20]

Birçok çağdaş eserin din savaşlarının dehşetini anlatmasına rağmen genelde güdük bir belleğe sahibiz.[21] Fransız

---

19 Bu konuda Christopher Hill'in çok güzel bir eseri var. *The World Turned Upside Down. Radical Ideas during the English Revolution*, Penguin Books, Londra, 1974. Yazar çeşitli mezheplerin ve toplumsal değişim taraftarlarının, Anabaptistler gibi, varlıklarını birleştirmeyi talep eden eşitlikçi doktrinlerin genel görünümünü sergiliyor. Hill, komünist teorilerin, başlangıçta insanların eşitliğini telkin eden ütopik Hıristiyanlığın ardına gizlendiğini söylemekten çekinmiyor (s. 115). *Levellers* ve *Diggers* kelimeleri, toprakların soylular tarafından çevrilmesini reddeden bu gruplara atfen çıkmıştır. (*Çitler –les enclosures–* İngiltere'de tarım ve sanayi devriminin başlangıcını belirler).

20 Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de l'histoire universelle*, cilt 2, *(De l'expansion musulmane aut traites de Westphalie)* Editions de la Baconniere, Neuchatel, 1959, s. 470.

21 Denis Crouuzet, *Les Guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion*, Champ Vallon, Seyssell, 1990; Arlette Jouanna, Jacqueline Boucher, Do-

Devrimi'ni onurlandırırken ya da modern zulmün ilk örneği olarak lanetlerken, modern zulmün çeşitli biçimleriyle din savaşlarının getirdiği şiddet biçimleri arasında bir bağ olabileceğini unuttuk. Kurulu düzeni yıkıp yerine aslına daha uygun, daha atavik yeni bir düzen getirmek arzusunun bedeli olan bunca toplu şiddet ve katliam, Fransız Devrimi tarafından başlatılmadı; Avrupa monarşilerine karşı tepki uyandırarak, 1517'den 1648'e kadar süren uzun din savaşlarına Fransız Devrimi nokta koydu. 1517 Luther'in Papalık affına karşı ünlü "doksan beş tezi"nin tarihi, 1648 ise Otuz Yıl savaşlarına son veren ve Avrupa'yı, özellikle de Almanya'yı parçalayan din savaşlarına son veren Westfalya Anlaşması'nın tarihidir. Almanya'da zayıf düşen prenslikler arasındaki bölünme, diğer Avrupalı güçlerin işine geliyordu.[22] Nitekim bazı Alman tarihçiler, Almanya'nın birliğini sağlayabilmekte birkaç yüzyıl gecikmesini bu savaşların sonucu olarak görüyor.[23]

Din savaşlarının uzun yüzyılı (1517-1648)

Modern anayasalcılığa ve Montesquieu'nün methettiği kuvvetler ayrımı/dengesine doğru açılan evrimin başlangıcı olarak selamlanan İngiliz Devrimi'nin, din savaşlarının uzun yüzyılının güçlü şiddet iklimine nasıl damgasını vurduğunu şimdi anlatmalıyız.

---

minique Biloghi, Guy Lethiec, *Histoire et Dictionnaire des guerres de religion*, Robert Laffont, Paris, 1998; Pierre Miquel, *(Les Guerres de religion)* Fayard, Paris, 1980.

22 Geoffrey Parker, *La Guerre de Trente Ans*, Aubier, Paris, 1987.

23 Thomas Nipperdey, *Reflexions sur l'histoire allemande*. Bu yazara göre "Ortaçağ'a karşı erken-modern bir ayaklama yöneten Luther. ...aslında 1500'lerde zaten var olan modernite eğilimini bastırdı: Zihinleri can alıcı biçimde meşgul eden rasyonalist, hümanist ve seküler eğilimlerin göbeğine Ortaçağ rahibi gibi inayet ve selametin dinsel sorununu oturttu; bu eğilimlerin açığa çıkmasını bir anlamda iki buçuk asır geciktirdi."(s. 43).

Söz konusu olan yeni bir tür şiddettir. Avrupa'da o döneme kadar bilinmeyen, toplumun tüm katmanlarını içine alan bir şiddettir. Toplumsal yapının bütünlüğünün ve kraliyetlerle prensliklerin huzurunun korunması uğruna, "farklı", öteki, bozguncu ve tehlikeli görülen herkesin, kelimenin en edebi anlamıyla kökünün kazındığı bir şiddettir. Pierre Miquel "Dinler savaşı, Armagnaclarla Bourguignonların savaşı gibi bir iç savaş değildir. İnsanı insana kırdıran, amansız bir savaştır. Muhataba üstünlük kurmakla yetinmez, onu yakar, Engizisyoncuların yaptığı gibi kül eder"[24] diyor.

Kilise birliği, alışılmadık bir şiddetin zincirlerinden boşanmasıyla ve her tür hakhlaştırma ve meşrulaştırmayla donanmış olarak bölündü ki bu, daha sonra tüm dünyada, tüm zamanlarda, Fransa'da, Rusya'da, Almanya'da, Çin'de ve başka birçok yerdeki devrimcilerin de yapacağı şey olacaktı. Engizisyon kurumuyla başlayan, Katolik İspanya'da zirveye çıkan bu olguların kökü, Hıristiyan Batı mega-kimliğinin parçalanmasıdır.

Aşağıda aktarılan metinlerden anlaşılacağı üzere; Fransız, Rus, Çin fark etmez, devlet veya yarı devlet kurumları üzerinden hafiyelik ve muhbirlikle düşünceyi denetim altında tutmak için yapılan, modern devrimci şiddet uygulamalarının hiçbiri yeni olaylar değildir. Hepsi daha önce Avrupa din savaşlarında büyük ölçekte mevcuttur. Hatta "bozgunculuk", yabancının emrindeki "beşinci kol", toplumsal bünyeyi bozan zararlı azınlık gibi, bugün muhalif avını haklı çıkarmak için modern diktatörlerin dağarcığına aldığı bütün kavramlar Ortaçağ ve Rönesans Avrupası'nda mevcuttu.

Önce Paganizm'in kalıntılarını temizlemekle başlayıp İspanya'da yaşayan Yahudi ve Müslüman adacıkları yok etmekle, ardından sapkın mezheplere, bilhassa Albigeois'lara

---

24 Pierre Miquel, *Les Guerres de religion* s. 22.

karşı Haçlı Seferi'yle devam etti. Ve nihayet sayısız göçe yol açan Katolik-Protestan savaşlarının bitmez tükenmez şiddetine vardı. Bugün "etnik temizlik" dediğimiz ve önce büyük ölçüde Avrupa'da, sonra da her iki Amerika'da uygulanan olayın başlangıcı budur. 1555 Augsbourg Barışı'na ait iğrenç *cujus regio ejus religio* hâkimiyet prensibine göre, prensin hüküm alanındaki insanlar ya prensin dinini kabul edecekler ya da kendi dinlerini kabul etmiş bir başka prensin topraklarına göçeceklerdi.

Hügnoların devrimci köktenciliği

Bu, Kilise'nin bölünmesine ve hümanizmin yükselmesine rağmen, kurtuluşun daima kolektif olacağı, toplumsal bünyenin kendi totemi ve Tanrısına bağlılığı ile kabilesel yapısını koruyarak kalması gerektiği fikrinin kabulü, kutsanmasıdır. Modernite aslında yeni bir şey icat etmeyecekti: Aşkınlık ihtiyacı eskisi kadar güçlü kalacak fakat bir Tanrıya, totemsel bir bağa yoğunlaşmaktan ziyade, ilk temellerini Hegel'in attığı aşkın ideallerin ürettiği akıl ve ruha yoğunlaşacaktır. Bu idealler de; sırası geldiğinde ulusa, halka, sosyal sınıfa veya uygarlığa dönüşen kabilenin lehine, bireysel özgürlüğü ezerek yozlaşacaklardır.

Tarihçi Denis Crouzet, Fransa'da din çatışmaları dönemindeki şiddete dair, dikkate değer analizinde, 16. yüzyılda Kilise birliğinin bozulması karşısında öbür dünya endişesindeki yükselişin yapısal açıklamasını yapar: "İnsanlığı, Tanrı'nın Gazabı'nın yakın olduğuna dair insanlığı uyaran işaretlerin çoğaldığı bir dünyada, eli kulağında olan son yargı endişesi, dramatik bir şekilde yaşanıyordu. Kendi şiddetleri ve şiddet gerektiren olaylar içinde yaşanan bir dünyaydı bu."[25] Ve ekli-

25 Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu* c.1, s. 51.

yor: "Din savaşlarının, tarihsel olarak bir yüzleşme savaşı olarak düşünülmesi gerekmez miydi? Tanrı'nın dünyadaki mevcudiyeti üzerine kurulu geleneksel kültürle dünyanın özerkleşmesini eksenine alan modernitenin ve endişeden kurtulmanın kültürü arasındaki yüzleşme... Şiddete temel oluşturan temsil sistemlerinin karşılaştırmalı analizi bizi bu sorulara yöneltiyor. ....Siyasal aklın, mistik coşku karşısındaki zaferi olan IV. Henri'nin zaferi; endişenin şiddeti ile insanlığın ruhsal tekâmülü düşünün bütün gücüyle yükseldiğini gören tarihin yıkıcı mantığında yazılı değil midir?"[26]

Denis Crouzet sayısız metne dayanarak, bireyi bir sistemle bütünleştiren psikolojik mekanizmaları gözümüzde canlandırıyor: "Çünkü sistem onun varoluş endişesini giderir, coşku ve neşe içinde bu endişeyi dayanılır kılar ya da yine aynı şekilde bir kurtuluşun neşe ve coşkusuyla dışlamış görünerek, bu endişeyi insandan gizler."[27] Zaten bu noktada, modern şiddetin ilk örneği ve sebebinin tanımı önümüzde durmuyor mu? Bu, yıpranmış bir otorite sisteminden çıkış ve ontolojik, metafizik temeller üstüne kurulan, kendini saf ve temiz olarak tanıtan, başka ve yeni bir sistem kavrayışıdır. Papalık yandaşlarının Hügnolara karşı yürüttüğü amansız mücadele tam anlamıyla ötekinin kökünü kazıma savaşıdır: Ara ara ateşkeslerle, sonuç vermeyen uzlaşma girişimleriyle bir an duraklayan, toplu zulüm ve kıyımlar. Cinayetler (ikisi Fransa kralı olmak üzere), kutsallıklara saygısızlık, kiliselerin ve ruhban mallarının yağmalanması, mezarların tahribi, monarşiye karşı ayaklanma, hiçbir otoriteyi tanımayan halk komiteleri, "panik histeri"si, "zincirleme reaksiyon" ya da "toplu taşkınlık" durumları. Bunlar Denis Crouzet'nin unutulmaz eserinde tanımladığı durumlar.

---

26 *A.g.e.*, s. 51-52.

27 *A.g.e.*, s. 145.

Tarihçi şunları ekliyor: "Bana, reformun gizlenen bu yanına ait özel örnekleri, marjinal olguları, hatta dinî karışıklık döneminde normal sayılabilecek olayları suni olarak genelleştirdiğimi öne sürerek itiraz edebilirler. Oysa bana göre şiddetin ritüelleri gösteriyor ki, 1560 yıllarının Hügnoları, zulüm yönetimine karşı harekete geçmiş kurulu düzen karşıtı militan ve soylular olarak, pekâlâ Fransız Devrimi'nin başlangıcıydılar. Çünkü her türlü siyasal kutsallaştırmayı reddeden, yenilenmiş bir toplumun, azizler toplumunun düşünü kuruyorlardı. Eğer Evanjelist Protestanların savaşının ardında akli olarak köktencilik duruyorsa bunun nedeni, başka bir dili, toplu şiddetin dilini kullanıyor olmalarıdır...Bilinçli veya bilinçsiz olarak Hügnolar, saldırı ritüellerinin içinde, şiddetin zincirlerinden boşandığı sahnelerden, kendilerinin düzenleyici güç olacakları toplum rüyasını anlatmak için yararlanıyorlardı. Şenliğe özgü bir rahatlama manzarasının ötesinde, zaman zaman kral öldürmeye varan bir gerilimle kendini ifade eden şiddetin gerçekliğinde olan işte tam da budur."[28]

Crouzet ilk cildini şunu belirterek bitiriyor: "Düzeni yeniden yapılandırma arzusu görüyoruz; ne var ki bu, ilk günah tarafından daima bozulmuş olarak kalacak, ama yine de kolektif bilinci daha âdil, daha insanî, daha dingin bir hayalî topluma, Janine Garrison-Estebe'in formülüyle 'kaybedilmiş cennetin mükemmel bir sureti' olacak geçici düzene doğru yönlendirmiyor da değildir."[29]

Din savaşları Avrupa Hıristiyanlık düzeninin direği olan monarşi kurumunun da, dengesini bozdu. Tanrı'nm buyruklarına uymayan, zorba bir kralın görevden uzaklaştırılmasını hatta öldürülmesini yasallaştırdı. Çünkü Tanrı'nın

28 *A.g.e.*, s. 756.

29 *A.g.e.*, s. 772.

yasası zalim yöneticinin yasasından üstündü. Denis Crouzet Protestan bakışı şöyle açıklıyor: "Tanrı'dan büyük tanımayan ve tanımaya da mecbur olmayan vicdanlara, kralın hükmetme yetkisi yoktur."[30] Din savaşlarının şu paradoksal etkisine bakın ki, "kutsal hukuk" iktidarına karşı çıkmak için İncil'in otoritesine dayanan Hügnolar, aslında siyasal alanın sekülerleşmesinin yolunu açtılar.

Buradan bakınca Fransız Devrimi, modernitenin ve modern şiddetin ilk örneği olmaktan çok, bazı din savaşı öncülerinin Avrupa Hıristiyanlığının düzen dengesine karşı başlattıkları savaşın takipçisi gibi görülmüyor mu? Fransız Devrimi'ni, kraliyet ve Kilise iktidarını (neredeyse) tamamen alteden uzun "sekülerleşme" sürecinin başlangıcı gibi görmektense, sonucu gibi görmek gerekmiyor mu?

Fransız Devrimi Tarihi'nin harika giriş bölümünde, Hıristiyanlıkla devrim arasında bağ olduğunu kabul ederken, her türlü "yanlış anlaşılma" olasılığına hazırlıklı olan Michelet'den daha önce söz etmiştik. "Devrim, Hıristiyanlığın hem devamı hem karşıtıdır,"[31] diyor. Michelet'ye göre insanlığın kardeşlik duygusunun temelinde Hıristiyanlık yatar; ama devrim bu duyguyu "tüm dünya, tüm ırklar ve güneşin aydınlattığı her din" için telkin eder. Oysa Hıristiyanlık inayet ve alın yazısı kavramının keyfiliğine sıkışıp kaldı, Protestanlık ise bu kavramı aşırıya vardırarak bu kez hak kavramına ters düştü. "Devrim ayrıcalık yönetimine ve inayet dinine karşı adaletin gecikmiş tepkisinden başka bir şey değildir,"[32] diyor Michelet.

Daha o dönemlerde vahşi kıyımları özellikle devrime özellikle yüklemek isteyenlere cevap olarak Michelet şunu

30 *A.g.e.*, c. 2, s. 40.

31 Jules Michelet, *Histoire de la Revolution française*, c.1, s. 54-55.

32 *A.g.e.*, s. 58.

hatırlatıyor: "Bırakın devrimci terör kendini Engizisyon'la mukayese etmekten kaçınsın! Bırakın yaşlı sistemin altı yüz yılda yaptığını ona iki–üç yıl içinde iade etmekle asla övünmesin! Engizisyon ne kadar güler buna! Birinin boğazladığı, astığı, kestiği milyonlarca insan ve o odun yığınları üzerinde yaktığı vücutların karşısında; diğerinin giyotine gönderdiği 16.000 kişi nedir ki? İspanya bölgelerinden birindeki tek bir Engizisyon, altı senede 20.000 insan yaktı. ...Ama güney Fransa'daki Albi Heretikleri, Flandre Beggardları, Alplerdeki Vaudoislar, Fransa Protestanları, Hussitlerin korkunç Haçlı Seferleri ve papanın kılıçtan geçirttiği onca halk dururken İspanya taşrasının sözü mü olur?"[33] Aşağıda, Engizisyon kurumunun vahşet mekanizmalarını etraflıca ele alacağız

16. yüzyıl Avrupası'nın dizginsiz şiddeti

Jean Delumeau "zulmedici hoşgörüsüzlüğün genel çerçevesi"ni aktarırken, 16. yüzyıl Avrupası'nda büyük ölçekte uygulandıktan sonra İngiltere'de devam eden ve 16. yüzyılda ABD'ye kadar uzanan zulüm uygulamalarının bir özetini verir. "Aykırı mezheplere duyulan nefret, Batı'da kanun haline geldi. I. François 3.000 Vaudois'nın katledilmesine göz yumdu. II. Philippe İspanya'daki Protestan ve Erasmusçu kitlenin tamamını, beş büyük ateşte yakma *(autodafes)* ope-

33 *A.g.e.*, s. 61-62. "Devrimin, en vahşi ve zalim anında, ölümlerin artmasından üzüntü duyduğu için, insan elini uzak tutarak acıları hafifletmek adına makineyi icat ettiğini tarih bize söyleyecektir. ...Ve ayrıca Ortaçağ kilisesinin, acıyı artırmak ve her yere sızdırmak için yeni işkence sanatları icat ettiğini, öldürmeden uzun zaman ölümü tattıran dahice yöntemler bulduğunu, ölümü bahşederek iyilik yaptığını ve böylesi bir acıda doğa iyilik edip ölümü getirdiğinde bu acıyı daha fazla sürdüremediği için ağladığını da tarih söyleyecektir. Burada bu kan gölünü harekete geçirmek istemiyorum, geçiremem de. Eğer Tanrı bir gün bana bunu yaptıracaksa, bu kanı alıp, hatalı tarihi boğmak ve cani dalkavukların yalancı ağızlarını kapatmak için olsun."

rasyonuyla yok etti. Saint-Bartélemy ve yardakçılarının Fransası'nda, hem Paris'te hem taşrada 30.000 reformcu kurban edildi. 1572 Sonbaharı'nda Hollanda'da Albe dükü Malines'i yağmaladı –ki Malines daha önceden kapılarını Orange prensine açmıştı– ve Zutphen Protestanlarını kılıçtan geçirdi.

"Ancak hoşgörüsüzlük iki taraflıydı: Kanlı Marie'nin emriyle yapılar idamlar sayı olarak Elizabeth'inkilerle tamı tamına denktir. 16. yüzyıl Avrupası'nda, hemen hemen her yerde öfke patlak vermekteydi: 1522'de Wittenberg'de, 1560'ta Provence'da ve Dauphine'de, 1566'da Hollanda'da... Hollanda'da 1572 yılında sefil halk, rahipleri başları dışarıda canlı canlı toprağa gömdü. Elizabeth İngilteresi'nde, Katolik kurbanlar öldürülmeden önce karınları yarılıp yürekleri ve iç organları söküldü. Rahip saklayan bir kadın, tahtaların üstüne konulmuş büyük kayalarla ezildi. 1579 yılına doğru Vivarais'de, Protestanlar Katolikleri çan kulelerine kapattılar ve açlıktan ölmeye terk ettiler; çocuklar anne-babalarının gözü önünde şişe geçirilip kızartıldı.

"İki taraftan hangisinin daha vahşi olduğunu ve barbarlıkta daha ileri gittiğini söylemek mümkün değil... 16. yüzyılda Hollanda'daki Protestan kurbanların listesindeki 877 ölüden 617'si Anabaptist'ti. 1530'lara doğru Sebastian Franck, Almanya'da daha o dönemde 2.000 Anabaptist'in idam edildiğini hesapladı. İsviçre'nin Protestan kent ve kantonları Bağımsızlara karşı aynı düşmanlığı gösterdi: Servet, Mélanchton, Théodore de Beze Cenevre'de yakıldı ve İsviçre kiliselerinin hepsi Calvin için istenen ölüm kararını onayladı. ...İlk İngiliz Bağımsızlarından Robert Browne hayatı boyunca otuz iki defa hapse girdi. Presbiteryen olan Massachusetts'te ilk *Quaker*'lar işkenceye maruz kaldılar; bazıları öldürüldü."[34]

---

34 Jean Delumeau, *Naissance et affirmation de la Reforme*, s. 161-162.

Katolik-Hügno savaşlarının tarihçisi Arlette Jouanna, Fransa'daki "vahşi şiddet"i anlatıyor: "Katolik tepkinin yoğun olduğu kentlerde, Hügnolara sistemli katliamlar uygulandı. 12-14 Nisan 1562'de Sens'da Katolikler, ibadethane olarak kullanılan bir samanlığı ayin sırasında yaktılar ve mezhep taraftarlarını öldürdüler. Tours'da 1562 Temmuzu'nda birkaç yüz Hügno tepelenip Loire Nehri'ne atıldı. Haziranda Orange, temmuzda Blois, eylülde Sisteron yağmalarında olduğu gibi reformcular tarafından ele geçirilen kentlerin geri alınması sırasında da müthiş misillemeler yaşandı. Katolik şiddet kendini ilahi öfkenin aracı gibi gördü: Mezhep ayrılığı şeytanı barındırdığı için, farklı mezheplere mensup kişileri taşlayarak, karınlarını deşerek, organlarını keserek ve parçalayarak insan suretleri yok ediliyordu; Tanrı adına verilen bu savaşın temizlik ve saflığının sembolü olarak çocuklar bu törene katılıyordu. Hügnolar da zulme girişti. Başlangıçta şiddeti ikonalar ve rahiplerle sınırlı tutup onları bir biçimde "akıllandırmak" istediler. Ancak taraftarlar kentleri ele geçirdikçe aşırılıklar başladı: Temmuz başında Loire vadisindeki Beaugency yağmalandı, Provence'ta Mornas'nın Katolikleri katledildi, cesetleri bir sandalla Rhone Nehri'ne bırakıldı ve üzerlerine "Ey Avignonlular! Bırakın bu tüccarlar geçsin, çünkü ayakbastı parasını Mornas'da ödediler," diye not yazıldı.[35] Yine Fransa'da, 24 Ağustos 1572 tarihli ünlü Paris Saint-Barthelemy katliamı on beş kenti daha etkiledi. "Bu taşra cinayetleri, kentlerini sapkın mezheplerden temizleyen katillerde sanki Tanrı'ya karşı görevlerini yerine getiriyorlarmış gibi bir ortak inanç doğurdu; ancak özel olarak Midi'de şehrin denetimi için birbirleriyle de savaşa tutuştular. Özetle "Saint

35 Arlette Jouanna, *Histoire et Dictionnaire des guerres de religion*'nden "Les temps des guerres de religion (1559-1598)", s. 117.

Barthélemy" olayları Fransa'da 10.000'e yakın cana mâl oldu,"[36] diye yazıyor Jouanna.

İngiltere'de Katolikler, Fransa'da Protestanlar o sıralar hep "beşinci kol" olarak görülürdü (bu kavramı, 1930'ların İspanya İç Savaşı'ndaki anlamıyla ele almamak gerek). Reformcular, Katolikleri ıslah olmaz papacılar olarak görmekle kalmayıp onları İspanya ve Fransa'nın Katolik iktidarlarının casusları ve potansiyel muhbirleri olarak değerlendirirlerdi. Hügnolar ise aksine, sadece bozguncu sapkın olarak görülmekle kalmaz, İngiltere, Cenevre ve Hollanda Kalvinistlerinin casus ve muhbirleri sayılırdı.

14. Louis'yi 1685'te Nantes Fermanı'nı çıkarmaya iten nedenleri tahlil eden Janine Garrison şunları yazar: "Tepedeki iktidar Fransız Protestanlarının Avrupa ilişkilerinden samimi ya da yapmacık (?) bir endişe duyuyordu. Bu endişe mantıklı görünüyor: Savaş biter bitmez İngilizler La Rochelle'in etrafında dolanmaya başladılar ve din adamlarına uzattıkları yardım eli tutuldu. Rohan ve İspanya arasındaki müzakere girişimini muhtemelen kale almayan yönetim, daha ziyade dinî ortaklık temelinde kurulan ittifaklardan çekiniyordu. Oysa Hügnoların bu konudaki tek derdi nereyi seçecekleriydi. İngiltere, Provinces-Unies, Cenevre, İsviçre kantonları, Alman kentleri ve prenslikleri... Bilindiği üzere yüksek mevkide olanlar için bir tür reformcu enternasyonalizm söz konusuydu. İsviçreli, Cenovalı, İskoç ve hatta Alman vaizler Fransa'da mezhep yayıcılığı yapıp, akademilerde teoloji dersleri verirlerken, kraliyetin acemi papazları da öğrenimlerini tamamlamaya Lozan'a, Cenevre'ye, Heidelberg'e ve Leyde'ye gidiyorlardı. İktidar bu Protestan dostluğunu kırmak istedi. Propagandacılarının 'milliyetçi'

36 *A.g.e.*, s. 204: Fark edileceği gibi bu tarihçinin Hügno katliamı için verdiği sayı, Jean Delumeau'nun 30.000 sayısından oldukça düşüktür. Bu da bize tarih konusunda kesinlikten uzak oluşumuzu bir kez daha gösteriyor.

şarkılar mırıldandığı, güç peşindeki bir devlette bu dostluk tehlikeliydi. Aldatıcı, saptırıcı 'Doğal sınırlar' sloganı 17. yüzyılın otuzlu yıllarında işbaşı yapıyor ve coğrafya el kitaplarında Ren Nehri Fransa-Almanya arasında doğal sınır olarak gösteriliyordu. Yönetimin her türlü dış ilişkiyi epeydir tehlikeli bulduğuna şüphe yok. 1630 ile 1656 yılları arasında geniş bir tedbir manzumesiyle, Protestanları Avrupa toplumunun bir parçası olmaktan çıkarıp, Fransız Krallığı'nın tebaası yapmaya çalıştı."[37]

Öte yandan katı bir sansür uygulaması yabancı eserlerin yurda girmesini önlerken, Protestanların dinî toplantıları da devlet tarafından sıkı bir denetim altına alındı ve papazların dualarında belli bir terminolojiyi kullanması yasaklandı. 20. yüzyıl totalitarizminin ön habercisi olan bu sansürü, Fransız Devrimi'nin mirası olarak özetlememiz mümkün değil.

Asırlar boyu süren Engizisyon (12. yüzyıldan 18. yüzyıla): Fikir suçunun kurumsallaştırılması

Reform ve karşı-Reform dramını hatırlattık. Ama birkaç yüzyıl öncesinden Batı kilisesi, muhalif mezheplerin gelişmesine karşı koyabilmek için Engizisyon mahkemeleri kurmak ve farklı mezhepten olduğunu ilan eden çeşitli insan gruplarına karşı bir din savaşı yürütmek zorunda kaldı. Engizisyon'un uygulama yöntemleri birçok bakımdan Fransız Devrimi'yle, Rus Devrimi'yle hatta Çin kültür devrimiyle benzerlikler gösterir: Modern devrimlerden doğan siyasi rejimlerin egemen doktrininin öğretilerine karşı direnenlerin tasfiye edilmeleri, toplum dışına itilmeleri hatta fiziksel olarak ortadan kaldırılmaları, 12. ve 16. yüzyıl Avrupa Katolik

37 Janine Garrison, *L'Edit de Nantes et sa revocation*, Seuil, Paris, 1985, s. 82.

kilisesinde yapılan ve yozlaşarak genelleşmiş bir din savaşına varan uygulamaların neredeyse bütünüyle tekrarıdır.

Fikir suçunun modern anlamda kurumsallaşması, 1555-1598 yıllarında İspanya'da hüküm süren II. Philippe döneminde zirvesine ulaşan Engizisyon Avrupası'nda gerçekleşti. Bu uygulamanın kökeni, Heretiklere karşı koyabilmek için 1179 yılında "kutsal yasa" iktidarına zor kullanma izni veren üçüncü Latran dinî şurasına kadar uzanır. Muhalif mezheplere karşı mücadele, beraberinde sertleşmeyi getirdi. Baskı konusunda Papalıkla işbirliği yapan iktidar için bu durum dinî bir zorunluluk haline geldi (1184 Verone şurası). 1200 yılında Avignon'da yapılan bir toplantıda alınan karara göre, her kilise çevresinde bir rahip ile iki veya üç eğitimli laikten ibaret bir komisyon oluşturulacaktı. Komisyon üyeleri, muhalif mezhebe geçenleri, destekleyenleri veya gizleyenleri ihbar edeceklerine dair yemin edeceklerdi.[38] Böylece temelleri atılan Engizisyon kurumu kesintisiz bir biçimde gelişti, hatta İspanyollar tarafından Amerika'ya ihraç edildi, orada da ateşle yakma cezası 1815'e kadar sürdü.[39]

Arlette Jouanna, 16. yüzyıl İspanyası'nda Engizisyon mahkemelerinin sahip olduğu müthiş gücü gayet iyi açıklıyor: "Her türlü fikir suçunu bir şekilde dine bağlamaya çalışan Engizisyon yargısı, kamu hukukundan sıyrıldığı ölçüde korkunçlaşıyordu. Son derece merkezîleşen Engizisyon, yargı hukukunun dışındaydı ve Papalığın piskoposları bile yargılama yetkisini verdiği Valdis'e veya Roma'ya karşı sorumluydu. Gizlilik, tecrit, muhbirin gizli tutulması, yönetimin uygun bulduğundan başka avukat kabul edilmemesi üstüne kurulmuş istisnai yargılama usulü Engizisyon'u diğer tüm mahkemelerden daha korkunç kılıyordu. Diğer ha-

38 Guy ve Jean Testas'ın belgeli eseri *Inquisition*, PUF, Paris 1966, s. 9-17.

39 *A.g.e.*, s. 117-124.

pishanelere oranla işkence daha az ve tutukluluk şartları genelde daha hafif olmakla beraber, beraat ve dava ertelemesi o kadar azdı ki, mahkûmiyetten kurtulma şansı hemen hiç yoktu. Mahkûmiyet genelde sanıldığı kadar vahim değildi. İlk on yılların 'terörist' faslından sonra (1480-1530) ölüme mahkûmiyet cezası 1560-1614 yılları arasındaki 27.900'den fazla vakada birkaç yüze indi. Ayrıca kürek mahkûmiyeti ve müebbet hapis cezalarında da azalma görüldü. Yine de para cezaları ve mal müsaderesi, mahkemelerin gelir kaynağı olmaya devam etti."[40] Metnin ileriki bölümlerinde, ateşte yakılma törenlerinin uyandırdığı korkunun yanı sıra, mahkemeye çağrılanların yaşadığı "lekelenme korkusu" anlatılıyor.

Arlette Jouanna şunları belirtiyor: "Kutsal Büro, güçlüleri zavallılardan, soyluları alt tabakadan, okumuşları *(letrados)* cahillerden fazla hırpalar göründükçe, hatta zanlıların en büyük yüzdesini oluşturan papaz adaylarını hırpaladıkça, mümin tahayyülü de o kadar pekişiyordu. Engizisyon, Amiral Aragon ve Gandie Dükü gibi Morisklerin* koruyucusu büyük senyörleri de sorgulamaya aldı."[41]

En iyi Engizisyon tarihçilerinden biri olan Henry Charles Lea, muhalif mezhepten olanlara "dehşetengiz bir vahşet ve barbarca bir gayretle" nasıl işkence yapıldığını ve itiraf tekniklerini anlatmaya çalıştı. "Bütün Hıristiyanlara, birinci görevlerinin, Heretikleri bertaraf etmek olduğunu öğütlemekle yetinmiyor, aynı zamanda tüm insani ve ilahî inanç hilafına, hiç sıkılmadan onları Heretikleri ihbar etmeye yönlendiriyorlardı. Bir Heretiği saklayan için aile bağı yeterli özür olamazdı. Oğul babasını ihbar etmek zorundaydı.

---

40 Arlette Jouanna, *Le temps des guerres de religion en France (1559-1598)*, s. 482.

(*) 16. yüzyılda Katolik olan Müslümanlar – ç.n.

41 *A.g.e.*, s. 483.

Karısını öldürmeyen koca suçluydu. İnanç ayrılığı suçu, bütün insani bağları kopardı. Çocuklara ailelerini terk etmeleri öğretildi. Evliliğin kutsallığı bile doğru yoldaki bir kadını, farklı mezhepten bir adamla birleştiremezdi. Özel anlaşmalara da uyulmadı. III. Innocent, Tanrı'ya inanmayana güvenmemenin dinî kurallara uygun olduğunu tumturaklı bir dille açıkladı. Din farklılığında hiçbir nezaket kuralı geçerli değildi çünkü 'dinî inancı farklı olana sadık kalan, Tanrı'ya sadakatini yitirirdi'. Rahip Lucas de Tuy'nin ifadesine göre, döneklik, suçların en büyüğüdür; dolayısıyla eğer birisi böyle bir ahlaksızlığı saklamak için söz vermişse, bu sapkınlığı hemen açığa vurmalı ve yemin bozma suçu için günah çıkartmalıdır. Çünkü sayısız günahı mazur gören Tanrı sevgisinin, bu gayretkeşliği hoşgörüyle karşılayacağına güvenmek gerekir."[42]

Bu tarihçinin belirttiğini göre aşırılık, kişilere öldükten sonra da dava açmaya hatta cesetleri topraktan çıkartıp parçalamaya kadar vardı. "Herkesin gözünde hayat sonsuzluk içinde bir nokta kadardı ve sürüyü hasta koyunların mikroplarını bulaştırmasından korumak gibi ulvî bir görevin yanında, insani çıkarlar hiçbir şey demekti. Kurtuluş görevini yerine getirebilmek için Tanrı sevgisi bile aşırılığa kaçabilirdi. Engizisyon'a alet olanların bazısı samimi olarak, Tanrı'nın zaferi için çalıştıklarına derinden inanırken, kimileri ise bu çabaları teşvik mahiyetinde verilen kilisenin günah bağışlaması ve kutsal topraklara hac vaadi ile cesaretlendiriliyordu. Görevini yapmış olmanın sevinci dışında, çalışma ve yorgunluklarının yegâne mükafatı bunlardı ve yeterli sayılıyordu."[43]

Lea, fanatizmin psikolojisini şöyle açıklıyor: "Fanatiklerin kafa yapısı böyle olunca en iyi kalplisinden, yüreği en

42 Henry Charles Lea, *(Histoire de l'Inquisition au Moyen Age)*, Laffont, Paris 2004, s. 167-168.

43 *A.g.e.*, s. 175-176.

sevgi dolu olanından bile Heretiklerin yaşadığı eziyete acıması beklenemezdi. Bu, cehennemde sonsuza dek cinleriyle birlikte yanacak olan İblis'e acımayı istemek gibiydi. Eğer adil ve güçlü Tanrı, kendisine karşı gelenlerden böyle acımasız bir intikam almışsa, bu kutsal hakkaniyetten kuşkulanmak insanoğluna düşmezdi. Ona düşen, yaradanın örneğini izlemek ve onun yolunda gitme şansına kavuştuğu için şükretmekti. ...Bütün düşünürlerin benzer duygularla büyütüldüğü ve sıra kendilerine geldiğinde, aynı duyguları halka yaymayı görev bildikleri bir çağda, kurbanlara duyulacak hiçbir acıma duygusunun en iyilikseverleri bile adaletin kurallarından döndüremeyeceğini anlamak kolay. İster sadece seyirci kalmış olsunlar isterse statüleri onlara önemli bir görev yüklemiş olsun, Heretiklerin bertaraf edilmesi, bütün sağlam ruhlar için mutluluk verecek bir çabadır. Buna rağmen devam eden ufak tefek tereddütlere de Skolastik teoloji, işkencenin Tanrı sevgisinin ürünü olduğunu ve buna mahzar olanların çok kârlı çıkacaklarını açıklayarak son veriyordu."[44]

Dinî kurtuluş döneminin kapanması ve devrimci dönemin açılması

"Karşı devrimcilerin", "toplum düşmanlarının" ya da "bozguncuların" gizli takibi ya da ihbar edilmesi gibi modern mekanizmaların bu dönemde olmadığını mı sanıyorsunuz? Modern devrimci sorgulamalar, dogmayı savunmanın aynı zamanda çıkarları da savunmaya hizmet ettiği eski geleneğin doğrudan yansıması gibi görünüyor. Bu çıkarları savunmak için insanlar sertlikle ve ahlakçılıkla harekete geçirildiği gibi, halk kitlelerinin soyut ve ulvî bir ideal adına vahşet

44 *A.g.e.*, s. 176-177.

ve acı duyguları da tahrik edilir. Ortaçağ'ın dinî şiddetleri, Fransa'daki terör dönemi şiddetinden daha masum görülebilir mi? Devrimci şiddetin şeceresi çıkarılırken, 16. yüzyıldaki dinsel şiddetle bağlantısını kurmadan, doğrudan 1789 devrimiyle başlayabilir miyiz?

Partice Gueniffey, daha önce sözünü ettiğimiz kitabında, Michelet ve Quinet'nin bu bağları kurduğunu kısaca aktarır. Gueniffey, Quinet'den söz ederken, Fransız Devrimi için "Rousseau'nun duygusal mantığı kendine alet olarak Saint Barthélemy'nin baltasını seçti," dediğini belirtir. Keza Michelet'ye göre de 28 Şubat 1791 tarihli Le Chapelier sürgün kanunu tasarısı "Nantes Fermanı'nı yürürlükten kaldıran önceki terörden kopya edilmişti."[45] Quinet'nin, bugün unutulmuş olan bir başyapıtın yazarı olduğunu hatırlatmak gerekir. 1842'den beri dil ve edebiyat kürsüsünde görevli olduğu College de France'ta çalışırken, 1845 yılında Hıristiyanlık ve Fransız Devrimi üstüne verdiği derslerini derledi. Diğer uygarlıkların değerlerine karşı fazlasıyla küstah görüşleri ve özellikle Yahudilere yönelik ağır eleştirileri yüzünden 1846 yılında, Guizot tarafından görevinden alındı.[46]

Protestanlarla Katolikler arasındaki mücadelenin sahneden tamamen çekilmesi için Fransız Devrimi'ni beklemek gerekti. Devrimin getirdiği yeni yurttaşlık bilincinin sunduğu tüm haklardan, Katolikler ve Protestanlar kadar Yahudiler de yararlandı. Bütün bölüm boyunca çalkantılarını tanımladığımız Ortaçağ Hıristiyanlığında olduğu gibi Fransız Devrimi de otoritesi ve meşruiyeti bir daha sorgulanmayacak şekilde modernitenin temellerini oturtabildi mi? Orta-

45 Partice Gufeniffey, *La Politique de la Tereur*, s. 191.

46 Edgar Quinet, *Le Christianisme et la Revolution française*, Ayrıca, Jean-Michel Cornu'nün, 2003 yılında l'Archange Minotaure tarafından yayımlanan ve bu esere dâhil edilen derslerinden birine ("Doğu yenilikçiliği üzerine") ve aynı editörün yayımladığı bu eserde toparlanan diğer iki dersine ("Islâm üstüne iki ders") başvurulabilir.

çağ ve Rönesans Avrupası'nı tanımlayan, kesintisiz süren ve dinin her alanda alet edildiği –ideolojik, dogmatik, teolojik, siyasi ve kültürel– savaşlarla genelleşen iç savaş tamamen bitti mi? Yoksa bu savaşın başka biçimlerde, başka koşullarda ama aynı yoğunluk ve aynı öfkeyle, üstelik geliştirilmiş şiddet olanaklarıyla yeniden kızışmasına tanık olacak mıyız?

Ancak belki de din savaşlarının getirdiği en temel sonuç, "zamanın kıyamete doğru gidişi" diyebileceğimiz ve Antik Yunan kültürünün çevrimsel anlayışına karşı çıkan Hıristiyan anlayışı döneminin kapanması oldu. Bu Hıristiyan anlayışı, insanoğlunun ıstıraplarına son vermek, kötülüğü tamamen yok edebilmek (İsa öncesi) ve "son hüküm"ü gerçekleştirmek için dünyaya tekrar geleceği beklenen İsa'nın dönüşüyle zamana ereklilik ve ufuk kapanması getiriyordu. Avrupa din savaşları, dönemin insanlarına, zamanın sonunun geldiğini duyuran kıyamet arifesi savaşlar gibi göründü. Ama bu savaşların sonucu; dünyanın sonu yerine "açık", sınırsız, seküler bir dönemin modern anlayışına yol açmak oldu..

Siyaset ve din artık özerkleşti. Çalkantılar ve dinî şiddetle dolu o bir buçuk asırda zirveye çıkan kıyamet beklentisi silindi, yerini parlak bir gelecek beklentisi aldı; artık dinî vahiy/öngörüye dayanmayan ama insanlığın, toplumsal örgütlenmenin mükemmel biçimlerine doğru ilerleyeceği fikri üstüne inşa edilen bir gelecek beklentisiydi bu. En iyi tarih teorisyenlerinden biri olan Reinhart Koselleck bu süreci çok iyi tanımlamıştı: "Daha hümanizmden itibaren bu kavramlar –Eski Çağlar, Ortaçağ ve Modern Çağlar üçlüsü– zaten vardır, ama kendilerini 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş tarihin bütünlüğüne empoze etmeye başladılar. O zamandan beri yeni bir dönemde yaşamaya başladık ve bunun bilincindeyiz. Bu duygu uluslara ve toplumsal katmanlara göre değişir ama anlaşılması gereken –P.

Hazard'ın deyişini kullanırsak– Avrupalı bilincinin bunalımı"[47] tespitinin yerinin de tam orası olduğudur.

Böylece laik peygamberlikler dönemine ya da insanlığın mutluluğunu en iyi biçimde örgütleyecek ve hızlandıracak, Koselleck'in tabiriyle "öngörüler" dönemine giriyoruz. Şimdiye kadar hüküm süren tarihin dinsel erekliliği fikrinin nüfuzundan sıyrılan yeni deneyler için kapılar artık açıktır. Böylece, karşıtlarının "akıl dışı" ve bağlantısız gördüğü Fransız Devrimi, böyle olmanın çok uzağındadır ve Hıristiyan kültürün ürettiği kıyamet beklentisi tarafından kapatılmış zamanı önü açık hale getiren zaman kavramındaki bu önemli devrimin doğrudan bir sonucudur. Üstelik günümüzde modern kavrayışlarımızı etkileyen, meşruiyet sıkıntısının hiçbir tahlili, din savaşları ve şiddetinin Avrupa tarihindeki rolünü azımsayamaz. Devrimci ideolojileri olabildiğince ağır biçimde yargılamak ve mahkûm etmek uğruna belleğimizdeki bu tarihî mirası gizlemeye kalkışmakla, günümüz dünyasının içinde boğuştuğu çok yönlü krizi kavramaktan kendimizi mahrum ediyoruz.

Üstelik Koselleck'in çok güzel açıkladığı gibi modern zamanlar bizi yeni bir bekleme dönemine, özgürlük ve toplumsal eşitlik getirecek genel bir devrim beklentisi sürecine soktu. Devrimler herkesin yararına olmalı: "Günümüz dünyasının siyasi ortamına uygulandığında, önümüzde duran soru, iç savaşların dinsel meşruiyeti ile sürekli dünya devriminin temel meşruiyeti arasında ne gibi ilişkiler olduğunu bilmektir. İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden bu yana dünyamız, büyük güçlerin arasından kendine yol açmış görünen, önüne geleni yutan bir dolu iç savaşın kurbanı oldu."[48]

---

47 Reinhart Koselleck, *Le Futur passé. Contribution à la sémantique des temps historiques.*, Éditions de L'École des hautes études en sciences sociales, Paris, 1990, s. 27.

48 *A.g.e.*, s. 76.

Önümüzdeki iki bölümde, Avrupa'yı 19. ve 20. yüzyılda parçalayacak olan yeni çatışmaların bedelini açıklamaya çalışacağız. İslâm dinini topraklarından kovduktan sonra 15. yüzyıldan itibaren dünya fethine çıkıp evrensel tarihin motor gücü konumuna yerleşen Avrupa'nın tarihindeki süreklilik ve kırılmaları da belirlemeye çalışacağız.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR VE OTORİTE BUNALIMI OLARAK MODERNİTE

O halde yeni felsefeciler ve yeni tarihçiler bize, dine geri dönüşü, etniği ve "ırk"ı bir uygarlık kavramının bulanıklığında birbirine karıştırarak, yeni bir gerçeklik rejiminin kurulduğu bir dünya manzarası çiziyorlar. Bu kavrama; göz boyama yoluyla demokrasi, özgürlük, küreselleşme ve piyasanın kanunu terimleri de iliştirildi. Uluslararası arenadaki önemli değişikliklere rağmen, 11 Eylül 2001 saldırısından itibaren, egemen siyasi söylem giderek Soğuk Savaş sırasındaki söylemin tarzına büründü. Ronald Reagan'm deyimiyle SSCB'den doğan "şer imparatorluğu"nun yerini "şer ekseni" aldı; kurulu düzene karşı komünizmin yarattığı bozguncu tehdidin yerini, İslâmcı niteliğinden artık şüphe edilmeyen "terörizm" aldı ve bütün bunlar "uygarlıklar savaşı" tezini güçlendirdi.

Batı'nın yeniden kurulmasında bitmeyen bunalım

Tarih ve dünya görüşlerini "İyi" ile "Kötü"nün sürekli mücadelesi üstüne oturtanlar için, dine başvuru temel araçtır.

Yeryüzünde işbaşında olan dindışı güç odaklarının amaçlarını belirlemek için girişilen her türlü hassas ve mesafeli tahlil elin tersiyle itilir. Çünkü böyle bir tahlil, şer ekseni, terörizm, kitlesel imha silahları gibi ABD'nin belirttiği yeni tehhkelere karşı koyabilmek için uygarlaştırıcı blokun vazgeçilmez birliğine zarar verir. Daha önce gördüğümüz gibi "Batı"nın mega-kimliği, laik ve kozmopolit hümanizm terk edilerek özel olarak Yahudi-Hıristiyan haline getiriliyor.

Klasik hümanizmin ve aklın kriterleri açısından, gerici ve akıl dışı görünen bu devrim, yine de gayet akli olarak Avrupa kültür ve modernitesinin bunalımından kaynaklanıyor olabilir. Alman felsefeci Hannah Arendt bilim ve sağduyu ile yüklü bütün eserlerinde bu konuyu inceler. Özellikle *La Crise de la culture (Kültürün Krizi)* adlı kitabında; gelenek, otorite, özgürlük ve gerçeklik gibi Batı uygarlığının temeli olan kavramları Descartes'a kadar geri giderek ele alıp, modern filozofların bu kavramları aşındırma sürecini anlatır. Ona göre Batı uygarlığı, Yunan felsefesiyle Roma hukukunun mirası olan "kuruluş"un atavik kutsallıkla birleşmesi üzerinde yükselmiştir. Tahliline göre Kilise, İsanm ilk mesajından kopma pahasına 5. yüzyıldan itibaren, Yunan felsefesiyle bezenmiş Roma kalıbına girmeye başladı. Doğrudan Yunan-Roma kaynaklarına dönmeyi hedefleyen Rönesans'a kadar otoritesini ayakta tutabilen Kilise'nin başarısının bu kadar uzun sürebilmesi, geleneğini sürekli yenilemesiyle açıklanabilir. Antik Roma'nın sembollerini benimseyen ve yeni dünyanın kurucu eylemi olmayı hedefleyen Fransız devrimi, Yunan-Roma kaynaklarına geri dönüşten ilham aldı. Bu kaynaklara dönüş Amerikan Devrimi ve Rus Devrimi için de geçerlidir. Arendt ayrıca Hegel, Marks, ve Nietzsche felsefelerinin, Batı uygarlığının kuruluş geleneğini kurtarmayı nasıl denediklerini, bu esnada bilimsel gelişmeler ve Sanayi Devrimi için gerekli değişimlere izin veren,

onlara meşruiyet sağlayan temelleri nasıl keşfettiklerini ya da yeniden keşfettiklerini açıklar.

Arendt şöyle yazıyor: "Eğer günümüz dünyasında krizin esas olarak siyasi olduğundan şüphelenmekte haklıysam, eğer ünlü 'Batı'nın Çöküşü'nü esas olarak dinsel, geleneksel ve otoriter Roma üçlemesinin çöküşü ve siyasi arenada Roma kurumlarının eşzamanlı olarak düşüşü olarak tanımlamakta haklıysam; çağımızın modern devrimleri, bu kurumları yeniden oluşturmak, geleneğin kopmuş ipini yeniden bağlamak, insan(lığ)ın edimlerine asırlardır saygınlık ve büyüklük sağlayan nitelikleri geri kazandıracak yeni siyasi yapılar kurmak yolunda devasa girişimler niteliğine bürünürler."[1]

"Devrimler her ne kadar bize, gelenekle bağları kökten kopardıklarına dair ortak bir kanı verseler de, bizim buradaki bağlamımızda yine de insanların, geleneğin köklerinden esinlendiği ve güçlerini buradan aldığı eylemler gibi görünürler. Devrimler Batı Roma geleneğinin, kritik koşullar için geliştirdiği tek kurtuluş gibidir. Fransız Devrimi'nden beri tüm devrimlerin restorasyona veya zorbalığa dönüşerek kötüye gitmesi, geleneğin ürettiği son kurtuluş olanaklarının bile artık geçersiz kaldığını gösterir gibi. Roma kuruluş deneyiminden doğan ve Yunan siyasi felsefesinin ışığıyla yorumlanan bildiğimiz otorite asla, ne devrimlerle, ne daha az değişim vaat eden restorasyonla, ne de kamuoyunu önüne katıp sürükleyen muhafazakâr akım ve zihniyetlerle yeniden yapılanmamıştır. Zira ne otoritenin ne de otoritenin kaynağının iktidarda şekillenmekle birlikte-iktidara aşkın olduğu bilgisinin olmadığı bir politik alanda yaşamak demek, kutsal başlangıcın dinî güveninden, geleneksel davranış normlarının himayesinden yoksun olmak ve sonuç ola-

1 Hannah Arendt, *La Crise de la culture* (kitabın İngilizce orijinalinin basımı 1954), Gallimard, Paris, 1972, s. 183.

rak insanların bir arada yaşamalarının temel sorunlarıyla kendini yeniden karşı karşıya bulmak demektir."[2]

Aslında en fundamentalist tarzda dine başvuruya meşruiyet kazandırmaya hizmet eden günümüzdeki dinin "geri dönüşü"nü temel alan egemen siyasi söylemi anlayabilmek için Arendt'in tahlilini benimsersek, sadece ABD'de değil, dinî uygulamaların giderek azaldığı Avrupa'da bile bu söylemin harekete geçirici unsurlarını ve gördüğü ilgiyi anlayabiliriz. Modern bilimlerle şekillendirilmiş iktidarın işlevselliğine ait otorite krizi, yakın tarihli devrimlerin (Rus, Çin ve diğer üçüncü dünya devrimlerinin) başarısızlığından sonra zirve noktasına vardı.

SSCB'nin çöküşü bu başarısızlıkların sonuncusuydu ve uzun zamandır kaybolmuş bir geleneği canlandırmak veya korumak için dine başvuruyu tetikledi. Kurumlaşmış Hıristiyanlığın, Roma kurumlarına sızmak ve Roma'nın otoritesi ve gelenek kavramlarının etkinliğini sağlamaktaki başarısı, modern zamanlarda yenilenemedi. Barbarlığa tutsak bir dünyayla ve kötülüğün güçlerinden doğan bir "terorizm"le savaş hahnde bir "uygarlık" olacağı varsayılan, sözümona Yahudi-Hıristiyanlık denen dine başvuru karikatürü, postmodernitenin çeşitli süreçlerine has genelleşmiş anlam kaybının telafisine hizmet ediyor. Bireysel özgürlüğü temel değer kabul ederek dinî geleneği sürdürmek üzerine inşa edilen bir yeni yapılanmaya bizi inandıran yeni dekorların başarısı buradan kaynaklanıyor.

Bu yeni yapılanmanın merkezî sembollerinden biri, daha sonra İsrail devletinin ortaya çıkışı çevresinde kristalize oldu. İsrail devleti yaygın ve köktenci anlamda dine geri dönüşün gerçek ikonudur; bilim ve demokrasi pratiği ile ilk tektanrıcılığm atasının, Yahudiliğin yeniden vücut bulması

2 *A.g.e.*, s. 184-185.

talebini birleştirmektedir. Geleneğin bu yeniden yapılanmasında, Roma-Hıristiyan geleneğinin (ve Roma-Yunan) atılıp yerine, aralarında güçlü bir teolojik mücadeleyle yaşayagelmiş iki tektanrılı dinin, şimdiye kadar var olmayan Yahudi-Hıristiyan denilen "geleneği"nin oturtulması da buradan kaynaklanır. Keza İsrail devletini eleştirirken ya da İsrail devletinin işgaline ve kolonilerin genişletilmesi yoluyla işgal edilen toprakların yavaş yavaş tüketilmesine karşı Filistin direnişini savunurken, hatta bu çatışmada uluslararası hukukun klasik kurallarını uygulamaya çalışırken karşılaşılan zorluk da buradan doğar.

Modern aklın ve "ruh"un kurucusu olarak yalnızca Hıristiyanlığı göstermek yerine genel olarak tektanrıcılığı belirtmek için ender olarak "Yahudi-Hıristiyan gelenek" ifadesini eserlerinde ilk kullananlar Hegel ve Weber'di. Tektanrıcılığın üçüncü dini İslâm'ın, Batı'nın mitolojik ve jeneolojik arenasından her halükârda uzak tutulması şaşırtıcıdır. Oysa Ortaçağ Doğusu'nun kozmopolit ve seçkin kültürünü Ortaçağ Batısı'na aktarma rolünü üstlenen İslâmdan söz etmeden geçmek mümkün değildir. (Ne var ki birçok Avrupalı düşünür uzun zamandır aynı tutum içinde. Örneğin Fransız felsefeci Philippe Nemo, Batı'nın dogmatik belleğini tanımlamaya çalışırken, İslâm dünyasının Batı üzerindeki etkisini görmezden gelmiştir: "Batı'nın bilimsel zihninde İslâm dünyasının esaslı hiçbir etkisi yoktur. İbni Sinacılığın İslâm'ın kendisini etkileyememiş olması bunun dolaylı kanıtıdır. Üstelik İslâm toplumları, Batı toplumlarını karakterize eden bilimsel ve rasyonel gelişimi de dönüştürücü insanı (prometeciliği) da tanımamışlardır. Bütün bunlar İslâm'da başka bir zihiniyetin egemen olduğunun işaretidir.")[3]

---

3 Philippe Nemo, *Qu'est-ce que l'Occident*, s. 142. Philippe Nemo burada sadece Ernest Renan'ın 1862 yılında College France'da İsrail, Kalde ve Suriye dilleri dersinin ünlü açılış konuşmasıyla başlattığı geleneği sürdürüyor: "İslâm, Avru-

Bu anlamda İsrail, Avrupa kültürünün yeniden kurulmasını güvence altına alacak –şimdiye kadar bulunamamış– bir dinsel meşruiyetin peşindeki modernitenin son "aşama"sı olarak düşünülebilir. 2. bölümde Avrupa kültürünün bir "ulus"un var olduğunu kabul etmenin kıstası olarak ya da ulusalararası düzene biçim veren ilke olarak dinî kimliği kolaylıkla kullandığını gördük. Hele gözler Avrupa dışına çevrilmişse (1947'de Pakistan'ın, 1948'de İsrail'in, 1969'da İslâm Konferansı Örgütü'nün kurulmasında, 1979'da İran dinî devrimi, 1980'lerde binlerce Arap gencinin cihat inancıyla Sovyet gruplarına karşı savaşmak için Afganistan'a gitmesinde) bilhassa yapılan budur.

Demek ki, çağımızdaki Batılı güçlerin dine başvurusu hiç de yeni değildir; uluslarüstü hale gelen sayısız ve bitmez çatışmaların kökünde yatan ve geçmişten beri süregelen bir olgudur. Bu bakış açısında, esas olan dünyayı her şeye kadir tekniğin gücüyle yapaylaştırmak, süreci hızlandırmak için "tarih"e egemen olma olasılığına, "şeylerin düzeni"ne müdahele etmek, onun iç güçlerini açıklamak ve altüst etmek için entelektüel çabaya inanmaktır. 20. yüzyıldaki Bolşevizm, Faşizm, Holokost, Nazizm ve iki dünya savaşının dramatik karışıklıkları ve şiddetin kaynakları buradan yola çıkılarak açıklanabilir.

Uluslararası tutumdaki oportünizmin ötesinde, dünyanın din tarafından yeniden yapılanması, René Guénon'un "modern dünyanın bunalımı"[4] olarak adlandırdığı, sahte bir ilaçtır ya da Hannah Arendt'in tanımlamasıyla ilkinde esas

---

pa'nın en mükemmel inkârıdır. ...İslâm bilimden nefrettir, sivil toplumun yok edilmesidir; insan beynini kısırlaştıran Sami zihniyetin korkunç basitliğidir. ...beyni her tür rasyonel araştırmaya kapatır." (Ernest Renan'ın bu söylevinin metni için bkz. *Qu'est-ce qu'une nation*, Presses Pocket/Agora, Paris, 1992 s. 198; İslâm fobisi olan bu metnin bütününün detaylı bir analizi için bkz Georges CORM, *Le Proche-Orient eclate*, s. 106-111).

4 Rene Guenon, *La Crise du monde modern.*

olarak manevi ikincisinde ise esas olarak felsefi ve siyasi olan bu bunalım "kültür bunalımı"dır.

Tarih felsefeleri bunalımı

Aziz Augustin'den beri kurumlaşmış Hıristiyanlığın ürettiği dünyanın teolojik inşasına dair büyük yapıtların yerini, Rönesans'tan itibaren tarih felsefeleri aldı. Dünyanın istikrarı ve dinî kurumun kurucu eyleminin olmasını istediği şeylerin düzeni kaybolduğu ölçüde tarih felsefeleri de modernitenin en belirgin işaretçileri oldu. Roma İmparatorluğu'nun çöküşü o döneme kadar, Hıristiyanlığın "evrensel" inşasını sağlayan ilahi koruyucunun eylemine atfedilirken; artık büyüklüğü kadar çöküşünün de nedenleri üzerine pozitivist nitelikte sorgulamalar yapılan bir olgu haline geldi.

Hemen hemen sadece Müslüman ve Hıristiyan, tektanrılı alanın dışında diğer dünyaları keşfeden ve o uygarlıklarla sürtüşen Avrupa dünyası, kendi uygarlığının bekasından endişe duyar hale geldi. Hıristiyanlık temelinde kurulmuş olmaktan ötürü kendini Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı gibi görmesine rağmen, tamamen insani nedenlere bağlı yeni bir çöküşten korkuyordu. Çünkü Tanrı artık dünya gidişatının en üst düzenleyicisi olmayı bırakmıştı ve bundan böyle insanın müdahalesi de merkezî bir rol oynar olmuştu. Weber'in, Avrupa modern kültürünün dinin "sihirli" etkisini kaybetmesinden yola çıkarak dünyanın "büyüsünün bozulması" diyeceği şey ile Batı uygarlığının çöküşü heyülası arasında gidip gelen sıkıntısının kaynağı budur. Batı uygarlığı; hem bu "anlam yitimi" tarafından hem de teknik gelişmenin, üretici güçlerdeki patlamanın ve her tür geleneksel değerin aleyhine gelişen maddi refahın ve bireysel özgürlük kurumunun verdiği sınırsız kibir, hatta ırkçılık ve narsizmle kemiriliyordu. 19. yüzyılın güvenliğini kaybeden tüm 20.

yüzyıl felsefeleri bu karamsarlığı ifade eder. Kaynaklara dönmeyi salık veren ve Ortadoğu'yu mistik bir hac ziyareti yerine dönüştüren romantizm, bu ruh halinin edebî alandaki ön habercisiydi. 2. bölümde gördüğümüz gibi bu tür bir romantizm sömürgeci ateşi körüklemekte ve aynı zamanda Batı'nın kendisine inşa ettiği narsistik imaj ve dünyayı değiştirme eğilimi bağlamında ona güçlü bir meşruiyet vermekteydi.

Şurası gayet açık ki; din, kültür ve uygarlık hiyerarşisi üzerine kurulu olan Avrupa modernitesinin ürettiği tarih felsefeleri her yerde bunalım yarattı: Avrupa'nın göbeğinde Faşizm ve Nazizm ortaya çıktı; Batı dünyası dışında, ulaştıkları ve yayıldıkları hiçbir yerde istikrar ve refah sağlamada henüz başarılı olamadılar. Fakat bunun suçlusu, Fransız Devrimi ve onun siyasal ilkelerinin azılı düşmanı muhafazakâr Avrupalı düşünürlerin –ve mutlak bir moral hükmediciliğe sahip bir uluslararası otoriterciliği haklı kılmak için demokrasi ve bireysel özgürlükleri dinî gelenekle uzlaştıran Amerikan tarzını savunan günümüzün modası yeni siyasi felsefecilerin yaptığı gibi– acaba gerçekten dinî geleneklerden uzaklaşması mıdır?

Moderniteyi eğer Hannah Arendt gibi, istikrar ve barışı güvence altına alan geleneğin kuruluş bunalımının bir kertesi olarak kabul edersek, 21. yüzyılın başındaki Batı uygarlığında yaşanan durumun, bu buhranı yatıştırmaktan çok uzak olduğuna şüphe yok. Üstelik gitgide sığlaşan entelektüel ve kültürel ortam içinde günümüz dünyasının bir ek aşama, belki bir tepe nokta yaşadığını söyleyebiliriz: piyasaların sultası, dar ve katı siyasi görüşler, insanlığın geleceğinde ağırlığını hissettiren terörizm tehdidi üstüne gürültülü ve anlaşılmaz söylevler, yoksulluğun giderilmesi gerekliliğine dair teknokrat ve ekonomist nutukları dışında her türlü toplumsal idealin yitirilmesi, yolsuzluğa karşı mücadele, dünya işlerinde iyi bir yönetimin ve şeffaflığın tesis edilmesi zorunluluğu.

Ama eğer biraz gerilere, hastalığın köküne doğru gidersek, Fransız Devrimi ve onun Avrupa dışındaki takipçilerinden ziyade, devrim öncesi birçok etkenin buluşmasını, özellikle de asırlarca Yunan-Roma temelinin devamını sağlayan Roma kilisesinin çöküşünü ve Yeni Dünya'nın keşfini suçlamamız gerek. Daha önce gördüğümüz gibi, "öteki"ni topyekûn kitlesel savaşlarla yok etmenin yeni biçimini, yani silahlanmış yurttaşı bize din savaşları miras bıraktı. Bizatihi Tanrı'nın egemenliğinin çöküşünden kaynaklanan ve daima milliyetçi bir renk taşıyan bu şiddet biçimi, devrimci savaşlar tarafından devralındı, yoğunlaştırıldı ve ulusa dönüşen halklar üzerinden başka bir bağlama oturtuldu. Tarihî ve felsefi hale gelen siyasal düşünüşümüz, dinsel iç savaşların önemi konusunda bir çıkmazla karşı karşıyadır. En azından tarihin hareketi içinde bu savaşların, insan aklı için "özgürleştirici" olduğuna dair yapılan tahlil hemen hemen tartışmasız biçimde kabul edilmişti. Hegelciliğin, dinî geleneğin tanımladığı "tarih"in erekliliği ile Aydınlanma felsefesince geliştirilen ilerleme merkezli dindışı geleneği uzlaştıran bir anlam vermeye çalıştığı hareket, işte budur.

Böylece Hegel ile birlikte, felsefe teolojiye ikame edildi ve tarih felsefesi, o ana kadar teolojiye ait olan üst düzey bilgi statüsünü kazandı. Hegel'e göre, insanlık tarihi artık dinî mesajların, peygamberlerin, ilahi uyanışın ve Tanrı'nın İsa'da zuhurunun tarihi değildir; kurucu kertedir, insan aklının gelişiminin tarihidir ve burada ilahî ifşa gerekli ve zorunlu bir etap/aşama olarak görülür; o ne artık tarihin sonudur ne de dinin insanı içinde yaşattığı değişmez çerçevenin kesin düzenlemesidir. Hegel'in dediği gibi din artık "kendinde ve kendi için" bir son değil Aklın ve Ruhun gelişiminin bir aracıdır.[5]

5 Friedrich Hegel, *Leçons sur l'histoire de la philosophie*, 2 cilt, Gallimard, Paris 1954 ve (*La Raison dans l'Histoire*).

En otoriterinden en narsistine kadar sayısız veçhesiyle Avrupa modernitesinin merkezinde yeralan Hegel felsefesi; bir yandan geleneksel dinî düşünce ile din savaşları içinde şekillenen dindışı düşüncenin çatışmasından doğan gerilimler, öte yanda Rönesans dünyasını karakterize eden bilimsel merak ve onunla eşanlı olarak yeni dünyanın, diğer uygarlıkların keşfinden doğan hareketi arasındaki en başarılı sentezi gerçekleştirmiş görünüyordu. İnsan varoluşunun anlamı üstüne Descartes tarafından açılan metafizik şüphecilik âleminin yerine Hegel felsefesi, hem dinî geleneğin üzerindeki temeli hem de insan zihninin ussal gelişiminin hareketini uzlaştırmayı hedefleyen bir bakış getirmişti.

19. yüzyılın pozitivizm, tarihselcilik ve Marksizm gibi büyük dindışı ideolojilerini doğuran bu felsefenin büyük başarısı bize göre buradan geliyor. Tarihin Hegelci bakışında tektanrıcılık, insanın zihinsel gelişiminde en önemli aşamadır. Tektanrıcılık, Antik Yunanlarca önemli olan tarihin dönemsel kavranılışı yerine, gelecek olayların (İsa'nın dönüşü ya da Yahudilikte Mesih'in gelişi) beklentisinin yarattığı, içinde sürekli gerilim içeren bir kıyamet kavrayışı getirdi ki, bu da teolojiden geçerek düşüncenin ilerlemesini sağladı. Yunanların kahramanlık olayları üzerine kurulan "tarih"e bakışı yerine, tektanrıcılığın küresel, evrensel ve rasyonel addedilen bakışı ikame edildi. Aynı zamanda tektanrıcılık, en azından Hıristiyan dini, tarihin merkezine kabile veya ataları değil insanı yerleştirdi: Böylece kurtuluşa hep birlikte değil birey olarak kavuşulacaktı.[6]

---

6 Sayısız felsefeci ve antropolog bu süreci yazdı. Fransa'da özellikle Louis Dumont ve Marcel Gauchet ve Almanya'da Hans Blumenberg'in kayda değer eseri *La Legitimite des Temps modernes*, Gallimard, Paris, 1999. Fakat Norbert Elias'ı da ekleyebileceğimiz bu yazarların aksine Hegel düşüncesinde, devletin barındırdığı rasyonallikten ötürü selamet, bireysel olmaktan ziyade kolektiftir. Burada Hegel düşüncesinin Karl Popper tarafından özellikle eleştirilen otoriter veçheleri ortaya çıkıyor (Karl Popper, *La Societe ouverte et ses ennemis*-Seuil, Paris, 1979).

Hegel'in belirleyici temellerini attığı bu din ve aklı birleştirme hareketinin, Avrupa kültürünün modern "Batılılık"ın temellendirilmesine, yani kurucu tektanrıcılıktan itibaren Avrupa tarihine bir bütünlük ve rasyonellik atfedilerek yeniden yazılmasına hizmet ettiği tartışma götürmez... Ortaçağ artık bir karanlık ve çöküş dönemi olmaktan çıkıp, aşamalı olarak saygınlığına kavuşacaktı. Ortaçağ, gelecekteki gelişmelerin hazırlandığı mutfağa, dönemin ilahiyatçılarıysa rasyonel düşüncenin ve laikliğin öncülerine dönüşecekti. Hegel'den itibaren tarihî araştırma Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından itibaren Avrupa tarihinde çelişik durumların birbirini izlemesini, dayanıklılıkları ve nitelikleri farklı politik bütünlüklerin ortaya çıkışını ve kayboluşunu gözardı ederek; Batılı denilen uygarlığın bütünlüğünü ve sürekliliğini göstermeye gayret eder. Din savaşları bile dehşet ve vahşetinin bütün yeniliğine rağmen, Batı'nın öncü tarihinde zuhur eden insanlığın ilerlemesinin önemli bir aşaması olarak algılanır. Max Weber, özellikle ekonomik ve maddi gelişme açısından Protestanlığı, Avrupa uygarlığının temel unsuru gibi göstererek, Batı'nın böylece yeniden inşa edilen Hegelci tarihini tamamladı. Dini, bilimin ve aklın gelişmesi ile doğrudan ilişkilendiren Montesquieu tarafından başlatılıp Hegel tarafından geliştirilen antropolojik ve sosyolojik geleneği Weber de kullandı.

Daha önce kaba hatlarıyla tanımlamaya çalıştığımız, Batı'nın diğer halklara, ırklara, uluslara, uygarlıklara ve dinlere oranla "istisnaîliği" ideolojisi[7] böylece en geliştirilmiş ve tamamlanmış bilimi aldı. Bu ideolojinin birçok işlevselliği var: Sadece kazanılan evrensel güce (dolayısıyla sömürgeci fetihlere ve dünya ölçeğinde devletler-arası sistemin yönetimindeki hegemonyaya) meşruiyet kazandırmakla kalmıyor, "Batılı" büyük ülkeler blokunun içinde eski otorite biçimle-

7 Georges Corm, *Orient-Occident, la fracture imaginaire.*

rini özleyen muhafazakâr görüşlerle, bu otorite biçimlerinin aşıldığını düşünüp yıkılmasından yana olan "ilerici" görüşleri de uzlaştırmaya yarıyor.

Avrupa "iç savaşı" ve evrensel izdüşümleri

Avrupa tarihine, diğer kıta ve uygarlıklara göre bir istisna tanımamız gerekirse; Makyavel'in hikmet-i devlet ve devlet çıkarı için savaş fikrinin büyük teorisyeni olduğu İtalyan Rönesansı'ndan beri bünyesinde taşıdığı, neredeyse sürekli "iç savaş" pekâlâ buna denk düşer. Fransız Devrimi, otoritenin geleneksel kavranışları ile farklı biçimler altındaki yeni görüşler –ki bunlar da sürekli gelişim halindedir– arasında sürüp giden mücadelenin –şüphesiz önemli– bir aşamasından ibarettir. İlk bölümde belirttiğimiz yeni tarih yazımının kabul ettiğinin aksine; devrim, din savaşlarının bir önceki döneminden bağımsız olmadığı gibi, onu tamamlar ve aşar. Aynen Hıristiyanlığın kendisini Yahudiliği tamamlayan ve aşan bir din olarak görmesi gibi.

Üstelik 19. yüzyıl Avrupası'nın tarihi, o dönem çok yeni olan milletleşme ilkelerinin uygulanmasını öven ve Fransız Devrimi'nin ilkelerini öne süren devrimci patlamalarla belirlenir. Bu patlamaların Avrupa'nın çevresine, Rusya'ya, Balkanlar'a, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Akdeniz'in Arap sahillerine ulaşan etkileri oldu (bkz. Bölüm 2).

Napolyon İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine Avrupalı güçlerin, aralarındaki çatışmaları sınırlamaya ve genişlemelerini Avrupa dışına yöneltmeye dair yaptıkları sözbirliği, sömürgeci atılımın gelişmesiyle hızlandı. Kırım Savaşı (1853-1856) ya da Balkan Savaşları (1912-1913) bu sözbirliğinin, Avrupa'nın yan komşusu Osmanlı İmparatorluğu'nu bile ufalanmaya mahkûm eden kanlı "yoldan çıkmalar"ıdır. Bunlar, ilk kıvılcımların Balkanlar'da parladığı Birinci Dün-

ya Savaşı'nın habercileriydi. Örneğini Raymond Aron'da gördüğümüz 19. yüzyıl Avrupa tarihi bakışının aksine, bu yüzyıl kesinlikle barış yüzyılı olmadı.[8] Hegel ve Marx'ın "diyalektik" teorisyenleri olmak istedikleri, karşıtlıklar ve şiddetle yüklü bir dinamiğin devamıydı. Hegel-Marx diyalektiğinin içeriği o zamandan beri büyük ölçüde anlamsızlaştırıldı: "Tarihin cilvesi" ya da "insani ilerlemeye gebe" şiddet gerekçeleri, yalnızca iki dünya savaşında değil, Avrupa çevresindeki sömürgecilikten kurtuluş savaşlarında ve Soğuk Savaş'ta da eşine az rastlanır bir barbarlığa yol açtı.

Din savaşlarından bu yana, Avrupa savaşları modelinde yaşanan bu savaşlar, hem ideolojik iç savaşlardı hem de çeşitli ülkelerin, farklı düzenli orduların ya da partizanların karıştığı milliyetçi veya uygarlaştırmacı savaşlardı (Napolyon işgalinden 1936 İç Savaşı'na kadar İspanya'daki savaşlar, Avrupa iç savaşının Weberyen anlamda en iyi örneğidir). 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgalinden sonra olan Birinci Körfez Savaşı, Afganistan Savaşı ve 11 Eylül 2001 saldırısından sonraki Irak işgali, Soğuk Savaş'ın bitmiş olmasına rağmen önceki savaşların özelliklerini taşır: Her ne kadar formülasyon ve sloganlar görünüşte dine yapay bir başvuruyla geliştirilse bile ideolojik yoğunluk; ABD kadar onun terörist diye nitelediği şiddet hareketleri tarafından da aynen sürdürülüyor ve kendini "Batılı" olarak niteleyen bu hegemonyayı tartışıp, gayet tehlikeli "uygarlıklar savaşı" kavramından meşruiyet çıkarmayı öngörüyor.

Bu noktada, Avrupa "iç savaş"ı kavramını, Nazi Almanyası'yla Bolşevik Rusya arasındaki mücadeleyle sınırlayan Alman tarihçi Ernst Nolte'nin kolaycı tezlerini kabul etmek hayli zor.[9] Kendisi, böylelikle Hitler'in Fransız Devrimi kar-

8 Georges Corm, *L'Europe et l'Orient*.

9 Ernst Nolte, *La Guere civile europeenne 1917-1945*.

şıtı gelenekten çekip aldığı en gözü dönmüş ırkçılıktan beslenen tezlerle, Nietzsche düşüncesinin çeşitli Avrupa muhafazakâr teorilerinin havasına uygun olan unsurlarından yapılma rezilce bir derme çatmalıktan oluşan, Nazi teorisinin canavarlığını daha az iğrenç göstermeye katkıda bulunuyor. Bilindiği gibi *Kavgam (Mein Kampf)*, tek amacının ari Avrupa'nın uygarlık geleneğinin üstünlüğünü yok etmek olduğu varsayılan ve hem farmason hem kozmopolit hem de Bolşevik olan "Yahudi"ye beslenen kinin histerisiyle dolup taşan bir yapıttır. Üstelik Hitlere göre Yahudiler, "Ari ırk"ın topraklarını kirleten, oldum olası geri kalmış Sami ırkın Avrupa topraklarına sızmış "safra"sından başka bir şey değildir. Bu karanlık bakışla Yahudiler, geleneksel otoritenin dolayısıyla Ari veya Hint-Alman uygarlığın temellerini kemiren, devrimci "ejderha" döneminin son yaratığı Bolşevizmin elebaşı oluyordu.

Bu arada Nolte'ye göre Bolşevik devrim; komünizmin ve Sovyet devletinin hem içerde hem dışarıda yürüttüğü totaliter manevraların güçlenmesi karşısında kendini sağda "radikalleştiren" Nazizmi doğuran baş sebeptir.[10] "Faşist hareketler sadece liberal sistemde doğmuş olsalar bile bu durum onların liberal sistemde olası radikal bir muhalefetin ilk ifadesi olduklarını göstermez. Aksine ilk radikal muhalefete cevap olarak ortaya çıktılar ve devletin güçsüz kaldığı bir saldırıya karşı sistemi savunmayı üstlendiler. Bolşevizmin kışkırtmadığı bir Faşizm yoktur."[11] Ayrıca Nolte'ye göre, 1971 Devrimi'nden sonra Bolşevizmin iktidarı ele geçirme girişimlerinin Avrupa'da başarısızlığa uğramış olması "gücünü toplumun derinlerinden alan ve devleti kurtaran Bolşevik karşıtı direnişe geniş bir sempati uyandırdı. Bu

10 Ernst Nolte, *Les Fondements historiques du national-socialisme.*

11 Ernst Nolte, *Les Mouvements fascistes. L'Europe de 1919 a 1945*, Calmann-Levy, Paris, 1991, s. 15.

sempati olmasaydı faşist İtalya, Matteoti krizinin üstesinden gelemezdi. Bu sempati olmasa, Hitler'in barış söylevleri bu kadar dinleyici toplayamazdı."[12]

Nolte'nin bu sabit fikrinin aksine, (1. bölümde sözünü ettiğimiz yazışmalarında François Furet de aşağı yukarı aynı fikirleri benimsediğini belirtmişti) Hitler'i harekete geçiren, Bolşevizm korkusundan ziyade, Marksizm ve Bolşevizmin şeytani mucidi olarak gördüğü Yahudilere karşı duyduğu korkuydu. Otoriteyi din ile aklın uzlaşması temeline oturtmaya çalışan felsefi, tarihî, büyük Hegelci sentez, Avrupa'da barışı sağlayamadı: Nazizm yüksek felsefenin, yüksek kültürün, üstün müziğin ve edebiyatın ülkesi Almanya'da doğdu. Kaldı ki Nazizm de kendini başka bir sentezle kabul ettirmeyi başardı. İtlaf edilecek kurbanı –kısacası Yahudileri– seçen zıvanadan çıkmış bir ırkçılık ile din savaşlarından ve Katoliklerin karşı reformundan beri tüm Avrupa tarihini tanımlayan geleneksel otoritenin yenilenme gereksiniminin sentezini dayattı.[13]

Hislere seslenen yoğunluğuyla bu patlayıcı karışımı sayesinde Nazi söylemleri, Avrupa'nın tüm geleneksel ve muhafazakâr görüşlerini etrafında toplayabildi ve modernitenin

12 A.g.e., s. 16.

13 Protestanlıkla Alman "aşiretçilik"i arasında bağ kuran tarihçi Jacques Pirenne'i burada yeniden anmak gerek: "Luthercilik, Alman kökenli kavramlara dönüşü ifade ettiği için doğal olarak Hıristiyanlığın Helenistik felsefesiyle bağlarını kopardı. İncile bağlı kalabilmek için dogmayı reddetti. Eski Ahit'in benimsenmesi Alman düşüncesi üzerinde derin etki bıraktı. Roma İmparatorluğu'nda biçimlenen Katoliklik öğretisi, Eski Ahit'ten ziyade antik düşüncenin nüfuz ettiği İskenderiye ve Antakya ekollerinden etkilenmişti. Sürgün dönemine kadar Eski Ahit'teki Yahudi dini, Almanya'nın aşiret kökenli toplumsal yapısını benimseyen lutherciliğin ulusal din kavramına tıpatıp benzeyen, özde ulusal bir niteliğe sahipti. Eski Ahit etkisi Hegelciliğin ve *Herrenvolk* tezinin de temelini oluşturduğu gibi Yahudi tarihini de belirleyen "seçilmiş" halk kavramıyla, bu dinin zaten varolan ulusal niteliğini güçlendirmekten başka bir şey yapmaz (Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de l'histoire universelle*, s. 470). 19. yüzyıl İngilteresi'nin ve günümüz Amerikası'nın Anglosakson tarzda milliyetçiliği için de aynı şeyleri söylemek mümkün.

yozlaştırıcı etkilerinin günahkâr kıldığı Yahudi'yi kolayca kurban edebildi. Bu sentez, Avrupa siyasal âleminin geniş kesiminde manyetik ve harekete geçirici etki yaratınca, Nazi yöneticileri bütün Avrupa'yı çizmelerinin altında kolayca birleştireceklerini sandılar. Baş düşman Bolşevik Rusya'ya saldırmadan önce, boyun eğdirerek kendi yönetimi altında birleştirme düşüncesiyle, önce demokratik liberalizmin ülkelerine saldırdılar. Ve Amerikalı tarihçi Arno Mayer'in gayet iyi gösterdiği üzere, Nazi yöneticilerini "nihaî çözüm"ün* tasarlanması ve sonra uygulamaya konulmasına sürükleyen şey, aslî savaşın yani SSCB'nin işgalinin 1941 Sonbaharı sonunda batağa saplanması oldu.[14]

Nazizmi gökten düşmüş bir "canavarlık"a veya salt Alman tarihine özgü olan alışılmadık bir kazaya indirgemek; daha da kötüsü Bolşevizm ve Stalinci çılgınlık yüzünden Nazizmi "hakh" çıkarmaya çalışmak; beş yüz yıldan beri Avrupa tarihini karmaşıklaştıran, hareketlendiren etkili güçleri zapt etme yetersizliğimizi düşünmenin ve kefaret ödemenin gayet ağır bir inkârı demektir. Dünyanın her köşesine yakıcı nefesini üfleyen bu tarih, diğer uygarlıklarda bir yandan seküler denge içinde ilerleme ve gelişme tohumları serperken, diğer yandan da başka savaşların, başka parçalanmaların ve başka şiddetlerin tohumunu ekti.

(*) Nihai Çözüm: Yahudilerin toplu imhası – ç.n.

14 Arno Mayer, *La "Solution finale" dans l'histoire*. Bu kitap birçok çatışmaya yol açtı, çünkü Avrupa Yahudilerinin yok edilmesini başlatan Hitlerci kararın, SSCB'ye karşı yıldırım savaşında başarısızlığa uğrayan Nazilerin, daha önce kararlaştırdıkları gibi Yahudileri Avrupa dışına gönderme imkânı kalmayınca alındığı gösterir. Kitabın yazarına ölçüsüzce hakaret yağdı ve bazıları tarafından "revizyonist" ilan edildi. Aslında, tam da daha önce sözünü ettiğimiz gibi Batı'nın "dogmatik belleğinde" Holokost'un merkezî ve tekil bir unsura dönüştüğü zamana denk düşen kitap, soykırımı Avrupa tarihi bağlamına yerleştirerek geçmişte, benzer koşullarda (özellikle ilk Haçlı Seferlerinde) daha az sayıda oldukları halde Yahudilere nasıl benzer vahşetlerin uygulandığını göstermişti.

Gitgide yaygınlaşan bir görüşün aksine, burada söz konusu olan Aydınlanma felsefesi veya laiklik değil, hele Fransız Devrimi ve Marksizm hiç değil. Çünkü söz konusu olan, tıpkı din gibi dünyayı açıklama sisteminden doğup onu kurumsallaştıran bir idealin insan doğasının bir başka veçhesine, benzerleri üzerinde iktidar, yönetme ve etkin konum elde edebilmek için içgüdüsel hatta neredeyse biyolojik olarak rekabet etme boyutuna toslamasıdır. Hegel'in tanımlamasıyla "us"un ve "ruh"un üst aşaması olan Avrupah modern devlet, iki dünya savaşı kıyımına, Yahudi ve Bolşevizm karşıtı Nazi çılgınlığına doğru yol aldı. Tüm bu olaylar karşısında her türlü terör ve şiddet için suçlamamız gereken gerçekten Fransız Devrimi ve Marksizmden kaynaklanan ideolojiler olabilir mi? Kurumsallaşmış dine sırtını dönen ve onu siyasi düzenin kenarına iten bu ideolojilerin laik niteliğinin, insanoğlunda yeni bir yabancılaşmaya, hatta kimlik ve köklerin kaybına yol açtığı, dolayısıyla otorite kaynağına, yani temeline geri dönmek anlamında dine geri dönüşün, zorunlu düzeltici olacağı iddia edilebilir mi?

1970'lerden beri kendini kabul ettirmeye uğraşan ve bizim de entelektüel kaynaklarını belirtmeye çalıştığımız yeni mitoloji için herhalde böylesi iyi. Kendini "mitolololoji" ya da efsane inşa bilimi uzmanı olarak tanıtan Gilbert Durand'ın söylediğine göre bu efsane 21. yüzyıl başında geniş alanlarda hüküm sürüyor. "Çünkü belli bir süreden beri biz (bu sözcüğü Batı uygarlığı diye anlıyorum – yazar G.C) hayalî bir yüksek basınç alanına girmiş bulunuyoruz,"[15] diyor. Nasıl ki Furet, Fransız Devrimi'nin "mitolojik" tarih yazımı geleneğini inkâr edip bu yazımı Marksist yazarlara mâl et-

15 Gilbert Durand, *Introduction a la mythodologie. Mythes et societes*, Albin Michel, Paris, 1996, s. 17.

mişse, Durand da "ilerici" olarak nitelediği ve sorumluluğunu 19. yüzyıl "pozitivizmine" (dolayısıyla Saint Simon'un endüstriyel dinine) yıktığı bir mitin yerleşmesine itiraz ediyor, çünkü söylediğine göre bu mit, "paradoksal olarak kendisine mit yıkıcı süsü veriyor."[16] Biraz ileride şunları ekliyor: "Mit çağının ve 'teolojik' imajların karanlığını alt edebilmek için, Promethe mitinin üste çıktığı ilerici bir mitolojiye ağırlık veriliyorsa, hele ki bu mitolojide kutsal ruhun nihai krallığının 'mutlu yarınlar'ı da görünüveriyorsa ortada pekâlâ bir tür nedensel 'tersine yatırma' var demektir."[17] Sonuç olarak şunu belirtiyor: "Yani aldatmacaları yok ettiğini zanneden bir ideolojinin bağrında gayet açıkça başka bir mitin yer aldığını gösteren bir örnekle karşı karşıyayız."[18] Ancak Fransız Devrimi'nin bütün totaliter rejimlerin kaynağı olduğunu, sayesinde faşist şiddetle Nazi ve Bolşevik kıyımların yaşandığını iddia eden karşı-efsaneyi besleyerek bu yazar da diğerlerinde eleştirdiğinin aynısını yapmıyor mu?

Durand, kendi motivasyonlarını hiç sorgulamadan "Germain de Staël'in, Napolyon barbarlığının karşısına diktiği ve örnek gösterdiği" bu denli iyi yetişmiş Alman halkının nasıl olup da böyle bir sapma yaşadığını sorguluyor: "Nasıl oldu da bu halk, bir operetin yeniden efsaneleştirilmesinin, hatta bir trajedinin kollarına hemen düşüverdi ve Alfred Rosenberg'in *20. yüzyıl Miti*'nin dar görüşlü sistemine, işi cinayete vardıracak kadar bağlanabildi?"[19] Ve Nazi Alfred Rosenberg ile Rahip Sieyès'i (hatta belki Rousseau, Montesquieu ve Voltaire'i) aynı kefeye koyarak kendisi cevaplıyor:

16 *A.g.e.*, s. 24-25.

17 *A.g.e.*, s. 25.

18 *A.g.e.*, s. 26.

19 *A.g.e.*, s. 36.

"Çünkü aynen Fransız Devrimi gibi Nazizm de halkına sığ ve hoyrat bir kurallar ve mitler demeti olan bir din taklidi sundu ve böylece tıpkı Aydınlanma çağının Fransızı gibi *Kültür savaşı (Kulturkampf)* Almanı'nı da dinden mahrum bıraktı."[20] Birkaç sayfa ileride Durand'ın, ideolojik ve felsefi aksiyomunu sunarken, kendisinin de gelenekselci karşı-mitolojik yenilenme ile duygudaş ve aktif bir oyuncu olduğunu, pek de bilincine varmadan ve lafı hiç dolandırmadan sergilemesi tesadüf olmasa gerek: "Pozitivizmin mitoloji yıkıcı mitolojilerine kurban edilen Batı, hem dinî hem siyasi hükümranlığını yitirdi. 'Modern' toplumlarımızdaki olası her ütopyaya, her rüyaya ve mucizeye doğru bu muazzam anarşik çağrı havasını, bu kocaman yokluğu açıklayan şey budur."[21] Bu yazar ve alıntıladığımız entelektüeller, Aydınlanma çağının hümanist ve devrimci ütopyalarını, modern totalitarizmin kaynağı olduğu için şiddetle itham etmişlerken, şimdi de, onların içine girdiğimiz milenyumun düşkırıklıklarının doğurduğu bütün ütopyaları, düşleri ve mucizevi mutluluk taleplerini kutsadığını kabul ediyorlar! "Mitodoloji"ye eğilimli sözde bilimsel yeni bir dekor altında, karşı-devrimci, ütopya karşıtı geleneksel muhafazakârlık bir kez daha yeni muhafazakârlığı canlandırmak istiyor.

Bununla birlikte Kilise'nin Doğu'da ve Batı'daki muazzam hataları, ne Katoliklerde ne de Protestanlarda, İsa'nın sözlerine duyulan güveni ve dinî duyguya duyulan saygıyı yok etmemiştir. Aynı şekilde Fransız Devrimi'nin hataları, Stalin idaresindeki Rus Devrimi'nin ve Kamboçyalı Kızıl Khmerlerin dehşeti, ne Fransız burjuva liberal devriminin ne de Rus ve Çin devrimlerinin içeriğindeki güçlü gerçeği yok edemedi – kaldı ki bağlamları farklı müdahaleler ve askerî

20 *A.g.e.*

21 *A.g.e.*, s. 39.

ablukalar, bu son devrimlerin radikalleşmesine katkıda bulunmuştu. Aynı şey Fransız Devrimi ve onun mirasçısı Bonapartizm için de geçerlidir. Devrimin ardından gelen Avrupa iç savaşı, tüm 19. yüzyıl boyunca sürdü. Bu yüzyıl milliyetçi ideolojiler ve halk özlemlerinin patlayıcı karışımıyla damgalanmıştır ve en üst ifadesi 1871 Paris Komünü'dür. Bu Avrupa iç savaşı, önce Birinci Dünya Savaşı'nın yolunu açtı, Milletler Topluluğu'nun dağılmasından sonra da İkinci Dünya Savaşı'nı doğurdu. İkinci Dünya Savaşı'nda milliyetçi ideolojiler, ama aynı zamanda Nazizm ve Bolşevizm gibi bütüncül toplumsal ideolojiler de insanlık tarihinde görülmemiş denli öldürücü bir çılgınlık içinde çatlayacaktır. Bu savaş, Soğuk Savaş denilen Üçüncü Dünya Savaşı'na zemin hazırlayacaktı ve ABD burada totaliter Sovyet "canavarı"nı alt edebilmek için dinin araçlaştırılmasından bolca yararlandı.

Ernst Nolte'nin denediği gibi Rus devrimci deneyimini Nazi şiddetine gerekçe gösterecek kadar iblisleştirmek ya da *Komünizmin Kara Kitabı*'nın[22] önsöz yazarının yaptığı gibi Stalin tarafından köylülere uygulanan terörü tahlil ederken SSCB'ye uygulanan ablukanın yarattığı kıtlığı hiç hesaba katmamak (kaldı ki bu ablukanın bunca Stalinci suçu haklı gösteremeyeceği açıktır): Bütün bunlar, Fransız Devrimi'nin katkılarının "revizyonizm"i kadar belirgin biçimde, kendilerine şimdi pek "modern" denilen ahlakçı gelenekselcilerin, yeni elbiseler altında sürdürdükleri entelektüel ve ideolojik eski bir mücadelenin izinde olduğumuzu gösteriyor. Bu mücadele, esin kaynağını *esansiyalizm*'den alıyor görünmektedir. Kökenini, ırkçılığın bazı biçimlerinden olduğu kadar uygarlıklar savaşı temasını benimsemekten de alan bir ötekini ve farklı olanı tanımlama tarzıdır bu.

22 Stephane Courtois, *Le Livre noir du communisme*.

Dünyanın döndüğünü, toplumların değiştiğini reddeden, düzene sıkı sıkıya bağh bu akıma eskiden "sağ"cı demekte tereddüt edilmezdi.

Batılı dünya görüşünde Nazizmin ve Holokost'un yeri

İlerici devrimlerin şiddetini hedef gösteren ama bu şiddetin bir önceki bölümde gördüğümüz gibi din adına uygulanan şiddetin vârisi olduğunu unutan ve "dine geri dönüş" karşısında mest olan hep aynı ideolojidir. Bu miras göz önüne alındığında, Nazizmin canavarlığı karşısında gerçekten hayrete düşebilir miyiz? Avrupa Yahudilerinin yok edilişini istisnai ve tekil bir olay gibi görebilir miyiz? Avrupalı ve Amerikalı yeni muhafazakârları ile liberallerin görüşü arasında bu noktada örtük bir ayrışma hattı oluşturan (ama giderek derinleşen) iki tutum olasılığı var. Bu hat, İsrail devletini ve yeni terörizm dalgasının kavşağı olan Ortadoğu'da sürekli kriz üreten Amerikan yönetimini eleştiren her görüşü otoriter bir üslupla susturmaya çalışanlarla tersine modern uluslararası hukukun temellerini oluşturan ve ABD ile İsrail tarafından rezil rüşva edilen evrensel değerleri korumaya çalışanlar arasındaki ayrım çizgisi ile örtüşüyor.

Birinciler muhalif mezheplerin tasfiyesinin, din savaşlarının ve her iki Amerika'da yaşanan Kızılderili soykırımının çağdaş kalıntılarının tarihî önemini görmezden gelme ya da küçümseme eğilimindeler: Robespierre, Danton, Saint-Just, Jean-Jacques Rousseau ve Voltaire'in örgütleyici olduğu laik modernitenin kurucu olaylarına ve onların izinde oldukları için de aynı sepete koyulan Lenin'e, Stalin'e, Mao Zedung'a ve Hitler'e amansızca saldırıyorlar. Buna mukabil ikinciler, muzaffer ve Hıristiyan Avrupa'nın yayılmacılığının alameti farikası olan hem Avupa içi şiddetler hem de sömürgeci yayılmanın Avrupa dışına ihraç ettiği soykırım ve katliamların

oluşturduğu şiddet zincirinin halkalarının yeni biçimini tasarlama eğilimindeler.

Birinci yaklaşımda Avrupa Yahudilerinin soykırımı, insanlık tarihinde belirleyici olan diğer dramlarla mukayese edilemeyecek, izole bir olaydır;[23] daha önce de gördüğümüz gibi bu soykırım, Avrupa'yı da ciddi biçimde etkisi altında tutan Amerikan gücünün jeopolitik yayılmasıyla eşzamanlı olan dine geri dönüşün kurucu olayı addedilebilir. İkinci yaklaşımda ise, milyonlarca silahsız sivili kurban eden ölüm sanayisinin büyüklüğü göz önüne alındığında soykırım, tarih ölçeğinde istisnai önemde bir olay sayılmaz, ama bu sayede Avrupa'da din savaşıyla başlayan, Yahudi cemaatlerin başlıca kurbanı olduğu İkinci Dünya Savaşı'nın korkunç kıyımı ile sonuçlanacak olan, siyasi ve entelektüel iç savaşa bağlı görüş ve zihniyet çatışmasının soyağacını araştırmak mümkün olabilir.[24]

Günümüzde Batı'da egemen olan ve Nazizm ile soykırımı, tarihin kendine özgü istisnai bir evresi olarak gören birinci tutumda din ve ahlakın yeni bir tarzı, açık veya örtük biçimde, insanoğlunun vazgeçilmez ruhsal öğesinin ve inanç olarak dinin aleyhine kurumlaştırıldı. "Beyaz adam"ın Batı uygarlığının diğer tüm kültürlerden, dinlerden ve değer sistemlerinden üstün olduğuna dair naif

---

23 Bu arada 13 Temmuz 1990 tarihinde Gayssot yasası adıyla çıkarılan basın özgürlüğü yasa maddesinin Fransa'da kullanımı üstüne düşünülebilir. 1 Temmuz 1972 tarihli eski Pleven yasasını güçlendiren bu yasa, "insanlığa karşı işlenmiş bir ya da birden fazla suçun varlığına" karşı muhalefeti baskı altında tutar. Bu yasanın uygulaması Holokost ya da İsrail devletinin uygulamalarına muhalefetle sınırlı kalmaktadır, pratikte diğer insanlık suçlarını kapsamaz. (2005 yılında sosyolog Edgar Morin'e açılan davaya bakınız).

24 Daha ilk yaklaşımın reddedilmesi Hannah Arendt'i, 1961'de Kudüs'teki Eichmann davasına eleştirel yaklaşmaya yönelttı. Eichmann'ın Avrupalı Yahudi topluluklara çektirilen acılarla sınırlı olmayan bir insanlık suçu sanığı olarak ele alınıp uluslararası mahkemede yargılanmasını istiyordu (Hannah Arendt, *Eichmann a Jerusalem. Rapport sur la banalite du mal*).

inançları birden meşru hale geliverdi... Nitekim bu bakışla, İkinci Dünya Savaşı kıyımından nedamet getirdikleri, soykırımı ebediyen reddettikleri ve üstelik zamanında birbirleriyle vahşice dövüşmüş devletler arasında şiddet ve savaşı kaldıran "üst düzey" demokrasiye eriştikleri için sadece Batılılar ahlakın en üst düzeyine erişebilirler. Böylece ırkçılığa yönelik suçlamalar da giderek sığlaştı ve sonunda sadece antisemitizm ve antisiyonizmin suçlanmasına indirgendi[25] – ki artık ikisi sistematik biçimde özdeşleştirilmiş durumda. Öyle ki, İsrail devletinin Filistinlilere uyguladığı zorbalığa insanî etik adına karşı çıkan ya da vaat edilmiş topraklara geri dönmeyi insan iradesinden ziyade Tanrı iradesine bağlayan Yahudi teolojisine karşı çıkan Yahudiler bile artık ırkçılıkla suçlanıyor.[26]

Antisemitizme karşı durmak şüphesiz hepimizin görevi, ancak bu konu Avrupa'da şiddet, ahlâk, din ve siyaset arasındaki karmaşık ilişkilerin derinleştirilmiş bir sorunsalı içinde ele alınsaydı çok daha etkili olacaktı. Son beş yüz yıldır bilimsel ve teknik ilerleme ile derin felsefi ve siyasi düşünce yolunda yürüyen Avrupa ulusları, evrensel değerlerin dünyaya yayılması ve yerleşmesine yönelik büyük özleme hayat verdiler; fakat aynı zamanda en ölümcül şiddet

25 Batılı büyük ülkelerden çoğunun, bilhassa sömürgeciliği ve iki asırdan uzun süre ucuz el emeği bahanesiyle yeni Amerikan sömürgelerinde uygulanan köleliği mahkûm etmeyi ve özür dilemeyi reddetmesiyle bu tutum onaylanmış oluyor. (Kendi sömürgeci tarihinin bilançosunu henüz tamamen kapatmamış olsa bile, zencilere uygulanan muameleyi ve köleliği, 10 Mayıs 2001 tarihinde Parlamento kararıyla çıkarttığı "Taubira Yasası" ile insanlık suçu ilan eden Fransa önemli bir istisnadır.) Sonuç bölümünde bu konuya tekrar değineceğiz.

26 Yakov M. Rabkin, *Au nom de la Torah. Une histoire de l'opposition juive au sionisme*, Presses de l'Unniversite Laval, Quebec, 2004. Kitabında bu konuyu çok güzel açıklayan yazarın durumu, Haziran 2001 tarihli *Le Monde* tarafından serbest kürsüde yayımlanan "İsrail-Filistin kanseri" başlıklı yazısı üzerine Versailles istinaf mahkemesi tarafından "ırk karalaması"yla yargılanan Edgar Morin ile aynıdır. 17 Haziran 2005 tarihinde İtalyan gazeteci Silvia Cattori ile bu konuda yaptığı söyleşiyi okumak yararlı olur.

döngülerini de onlar yarattı. İşte, Anglosakson dünyada kendilerini çokkültürlü yeni küreselleşme düzeninin kutsandığı tapınağın muhafızı sayan, çoğu hümanist, Marksist, liberal laik ideolojiyi terk etmiş şimdiki gelenekselci, muhafazakâr hatta özcü olan yeni ideologları hırçınlaştıran düşünüş budur. İlerici, devrimci mitleri hırsla inkâr ederken, aynı hırsı, gelenek ve dine geri dönüş mitlerini üretmek için kullanıyorlar. Leo Strauss'un "Kudüs'e dönüş" –yani kutsal yasaya bağlılık– ile eski Yunan'ın siyasal mantığına dönüş arasına koyduğu ikilemi 1. bölümde görmüştük. Bu ikilem, Fransız Devrimi'nin kavramlarının ürünü olan yasanın akliliği kuralını gölgelediği gibi, hem devletler içi hem de uluslararası planda herkesin yasa karşısında eşit olduğunu kabul etmeyen çeşitli uygulamalar tarafından da yeniden sorgulanmasının yolunu açtı. Leo Strauss'un kurnaz eserinin yaptığı bu yön değiştirme, işte burada, gözümüzün önünde pekiştirilen ve bundan böyle manzaramızı oluşturan karşı mitolojinin özellikle güçlü bir meşrulaştırma öğesi haline geldi.

18. ve 19. yüzyıl Avrupa yüksek kültürünün armağan ettiği büyük ideallerdeki bu yozlaşmayı anlayabilmek için belki de yeniden Hannah Arendt'e dönmemiz gerekiyor. Başta ismini andığımız *Devrim Üzerine Deneme*'si bu yozlaşmanın, birçok temel sebepten ötürü, ABD'den geldiğini inandırıcı ve açık biçimde belirtir. Özellikle kendi devrimlerine karşı "bellek yetersizliği" ve "kavramsallaştırılmış düşünceden tiksinmeleri"; aynı zamanda "Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı düşüncesi değilse bile Avrupa toplumsal dokusunun çözüldüğüne ilişkin her tür takıntıya veya masala, ihtiyaç denilebilecek kadar abartıyla kendilerini kaptırma eğilimleri."[27]

---

27 Hannah Arendt, *Essai sur la Revolution*, s. 324.

Tuhaftır ki, soyut düşünceye duyulan aynı tiksintiyi Furet'de ve onun gelenekselci, karşı devrimci seleflerinde de görüyoruz. Bunlar da Fransız Devrimi'nin uğursuzluğunu soyut düşüncede görmek isterler (Bölüm 1). Oysa karşımıt üreticisi gelenekselcilerin bütün savlarını çürüten Hannah Arendt şunu onaylamakta tereddüt etmiyor: "Daha önce belirttiğim gibi, siyasi sorunlardaki bu sözüm ona tamamen teorik ilgi kaybı, Amerikan tarihine özgü bir ("dehâ") değil aksine açıklayıcı esas neden, Amerikan Devrimi'nin dünya siyasetinde tekil, bağlantısız bir olay olarak kalması isteğidir. Aynı şekilde inanıyorum ki, Fransız Devrimi sırasında yayılan kavramsal düşüncenin enginliği ve teorik canlılığı onun dünya çapında başarı kazanmasının nedenidir. Tüm Avrupalı düşünür ve felsefeciler bu düşüncenin yayılmasına ve yıkıcı sonuna rağmen dünya ölçüsündeki başarısına katkıda bulundular. Amerikalıların hatırlama yetersizlikleri, devrim sonrası düşüncenin üzücü başarısızlığı, kısırlığı ile ilgilidir."[28]

Nazizmin pençesinden kaçan ve hayatını ABD'de yeniden kurup, öğretim görevlisi olduğu için bu ülkeyi çok iyi tanıyan bu büyük Alman felsefeci de İsrail politikasını eleştirir ve siyonizmle arasına mesafe koyar. Dolayısıyla, onun Amerikan entelijansiyasının kendi devrimleri konusundaki bu büyük tarihsel unutuşun gizli nedenlerine dair tahlilini hafife almamak gerek. Ona göre bu unutuş, Anglosakson faydacılık ve işlevselcilikle, "zorlama fikirler" ve "gülünç kavramlar"la dolduruldu. ABD'nin dünyadaki rolü üstüne yaptığı tahlil, bugün her zamankinden fazla belirgin ve dokunaklı bir güncelliğe sahip. Buna rağmen, henüz keşfedilememiş bu muazzam eser, 21. yüzyılımızın acılar içinde yüzleştiği siyasal felsefenin büyük sorunları üzerine

28 *A.g.e.*

tarihsel düşünce ve entelektüel sahnenin önünde fazla bir yer işgal etmiyor.

Şeref kürsüsündeyse; bizi iki kesin tercih arasına sıkıştıran ikilemiyle Leo Strauss'un kitabı oturuyor bugün: Ya kutsal vahiy yasasına baş eğeceğiz ya da felsefi aklın yasasına. Sanki bir yanda inanç ve aşkınlık ihtiyacı arasında, öte yanda siyasal birliğin temeli olarak ilahi yasayı uygulayanların dayattığı durumlar arasmda seçim yapmamız mümkün değilmiş gibi. Ve yine sanki, tektanrılı dinin üç biçiminin sayısız iç savaşlarıyla beraber yüzlerce yıldır varlığını sürdürüyor olmasına rağmen "vahyedilmiş" dinsel[29] metinlerin anlamının sembolik (derunî) bir okumasının bize daima yasak olması gerekirmiş gibi... Tarihin akışında dinî metinlerin bu okunması Hıristiyanlıkta Hıristiyan bilgeliğine ve mistisizme, Yahudilikte Kabalaya, İslâmda da Sufiliğe sığındı ve böylece sözcüğün düz anlamına tâbi okumanın kabuğu aşılmak istendi. Erasmus'tan Descartes'a ve Spinoza'ya kadar tüm Avrupalı hümanistler bu düz okuma ile aramıza mesafe koymamıza yardımcı oldular; buradan doğan Arendt'in titizlikle tahlil ettiği modern hümanizm ve devrimler yeni bir Avrupa kurmayı deneyeceklerdi.

Günümüzde yapıcı ve yıkıcı mitolojiler savaşı uygarlık fanatizmleriyle çeşitli türde Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman fundamentalizmin tehlikeli biçimde yükselişine paralel olarak kızışıyor. Politik ve sosyo-ekonomik sistemler "küreselleşmiş" biçimde gerilemekte ve bozulmaktayken özellikle tektanrılı din toplumları, bu kızışmayı en kaba biçimde destekliyor.

Önümüzdeki bölümde göreceğimiz gibi –özellikle sömürgeci dönem ve Soğuk Savaş esnasında asla yok olmadığım gördüğümüz– bu politikada dine başvuru, 21. yüzyıl

29 Bu konuda Rémi Brague'm hassas tahliline başvurulabilir. *La Loi de Dieu. Histoire philosophique d'une alliance*, Gallimard, Paris 2005.

eşiğinde üç tektanrılı dinde, özgül olarak dinî olan krizi ağırlaştırıyor. Eğer böyle düşünmezsek, özlemini duyduğumuz evrenseli dünyamıza yansıtmak için algılama ve dil birliği kuramayacağımız gibi, bu evrenseli; kardeşliğin, eşitliğin ve özgürlüğün içinde yitip gittiği günümüzün karanlık oyununa kaptırırız. Sebep olduğu şiddetlerin acısına rağmen şimdiye kadar bahsi kaybeden güçlü Batı kültürünün ahlaki ve felsefi büyük düşünceleri, bu çokkültürlü evrensel küreselleşme serabı yüzünden "uygarlıklar savaşı"ndan ya da "dine geri dönüş"ten esinlenecek kadar niteliksiz ideolojik risalelere indirgeniyor.

Aydınlanma felsefesinin ışık verdiği "kozmopolitlik" ve Emmanuel Kant'ın önce Milletler Topluluğu'na sonra da Birleşmiş Milletler Örgütü'ne ilham veren evrensel barış hakkındaki denemeleri, uluslararası ahlak kurallarını genelleştirmek ve kabul ettirmek için daha sağlam bir temel oluşturmuyor mu?[30] Bu konuya tektanrılı toplumları sarsan siyasi ve dinî iki krizin karmaşık ilintisini inceledikten sonra eserin son ve sonuç bölümünde geleceğiz.

30 Evrensel bir ahlakın oturtulması için Kant mantığının yeniden okunması çok yararlı olur. 2. bölümde sözünü ettiğimiz gibi, risalenin yedinci önerisinde "kozmopolitik açıdan evrensel bir tarih fikri"nde "milletler topluluğu"nun telkin edildiğini görüyoruz. Evrensel olabilecek bir ahlakın mantık temellerini koyduğu 1785 tarihli, *Fondements de la metaphysique des moeurs* adlı eserine tekrar döneceğiz.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ TEKTANRILI TOPLUMLARDA DİN VE SİYASETİN İKİLİ BUNALIMI

21. yüzyıl eşiğinde tıpkı, Batı'nın taşıyıcısı olmak istediği bireysel özgürlük sorunu gibi, din ve dinî otorite de yeniden tartışmaların merkezinde yer alıyor. Toplumlarla bireyler arasında, kolektifle bireysel arasında ve şimdiye kadar bulunamayan istikrar arayışı içindeki dünyada iktidar ve otoritenin farklı biçimleri arasındaki ilişkileri düzenlemeye uygun siyasi değerler sisteminde ortak görüş sağlanamadıkça, dünyamıza barış getirecek yeni bir düzenin kurulamayacağı açıktır.

Hemen belirtelim ki günümüzün Avrupalı bilincinde temel sorun olan bu konular, dünyanın geri kalanı için aynı önemi taşımıyor. Arap, Türk ve İranlı Ortadoğu toplumları da İsrail devletiyle çatışmalı ilişkileri nedeniyle şüphesiz bu sorunlarla ilgileniyor, ama Sahra-altı Afrika'da ve tektanrılı dinlerin vahiy kavramına ve İncil kültürüne tamamen yabancı dinlerin uygulandığı, Hint Yarımadası ve Uzakdoğu'da bu durum söz konusu değil.

Tektanrılı toplumlarda otorite bunalımının ifadesi olarak dinin siyasi istismarı

Daha önce gördüğümüz gibi dine başvuru çoğunlukla iktidarın meşruiyet krizinin ifadesidir. Fakat bizatihi dinin kendisindeki kriz pek aydınlığa çıkarılmaz. Dinî iktidar bu krizi bastırmak umuduyla siyasi iktidara başvurmaya yönelir. Bize öyle görünüyor ki bu ikili kriz, tektanrılı din geleneğine sahip toplumları, yani dinî-siyasi gerilimlerin giderek tırmandığı bir düzensizlik ve sıklıkla da şiddet ortamı yarattığı İslâm, Hıristiyan ve Yahudi dünyasını özellikle sarsıyor. Kültürel dünyamızı istila eden ve bu karmaşa ortamına meşruiyet sağlamanın yeni ideolojisi olarak doktriner bir teori inşa etmeye çalışan yeni "hazır düşünce", din ve kültür savaşı anlamında, bildiğimiz uygarlıklar savaşının ta kendisidir. Bu teoriye göre 21. yüzyılın belirleyici çatışması artık ne 19. yüzyılda başlayıp 20. yüzyılın iki dünya savaşında patlayan milliyetçilikler kapışması ne de iki büyük laik ideolojinin, liberal kapitalizmin ve sosyalizmin, Soğuk Savaş'ı doğuran ve 20. yüzyıl sonuna kadar süren kapışmasıdır. Temel çatışma bundan böyle hoşgörülü, şeffaf, ilerlemenin meşalesini taşıyan liberal Yahudi-Hıristiyan dünya ile gerici, baskıcı, kendi içine kapalı ve zalim Müslüman dünya arasındaki çatışmadır.

Aslında tektanrılı din toplumlarında gelişen, hem dinî hem siyasi bir maneviyattır. Yahudi, Müslüman, Hıristiyan, her grupta barındırdığı farklı biçimleriyle bu maneviyat, modernitenin önceki bölümlerde incelediğimiz, aşındırıcı, karmaşık etkilerinin kolaycı bir aklîleştirilmesine varır. Yahudilikte, İslâm'da ya da Yahudi-Hıristiyanlığın yeni ideolojisinde dine başvuru bu bunalımın sonucu gibi görünüyor. Bu, ulusların kendi aralarındaki ilişkilerde olduğu kadar ulusların içinde de geleneksel otoritenin çözüldüğü, dinî

olmaktan öte siyasi nitelikte yeni bir aşama. Soğuk Savaş çerçevesinde Polonyalı Hıristiyanlığın, Suudi-Pakistanlı fundamentalizmin ya da "İsraillileşmiş" Yahudiliğin hareketlenmesiyle, siyasetin dine sıkıca sarılması, sonuç olarak hem üç tektanrılı dinde aynı anda görülen alenî sıkıntıyı derinleştirdi hem de dünyanın yeni düzensizliğinin algılanmasında görülmedik biçimde siyasi bulanıklık yarattı.

19. yüzyıla damgasını vuran özellikle Rusya ve Balkanlar'daki terörist çırpınışlardı ve Yugoslavya'nın ani ve şiddetli dağılışı; Afganistan ve Irak savaşları; kendini inançlı bir ulus sayan ABD'nin dünyadaki tek ahlakî, siyasi, askerî kutup olarak hızla güçlenmesi, bu yüzyılda; tektanrılı toplumları etkileyen dinî-siyasi ikili bunalımı yansıtan bir dizi endişe verici olaydır. Etik üzerine kurulu dinlerin egemen olduğu toplumlar, yani Çin, Hint Yarımadası ve Japonya gibi çile ve tefekkür toplumları şimdiye kadar bu kötülüğe karşı bağışıklık gösterdiler. Özellikle Budizm ve Vedizm* sonra da İslâm ve Hinduizm arasındaki dinî çoğulculuğa uzun süredir alışkın olan Hindistan, 1947 yılında Pakistan'ın ayrılmasının mirası ve Keşmir krizinin büyümesi gibi arazlarla, şu ana kadar bu krizin etkileriyle belli bir seviyede karşılaştı.

Burada yapılan tahlilde, krizin tamamen dinî olan unsurunu, onun çok çeşitli politik dışa vurum ifadelerinden ayırabilmek zor. Aslında söz konusu olan, dinsel olanın siyasi istismarıdır ve son çeyrek asır boyunca, dine başvuru da bunun son tezahürü. Bu başvuru ileride göreceğimiz gibi geleneğin çözülmesiyle ortaya çıkan otorite krizini derinleştiriyor ve bizzat dinî inancın dışavurum biçiminde düzensiz ve sapkın değişiklikleri tetikliyor. Bu evrim özellikle İslâm dininde görülmekle birlikte, Hıristiyan ve Yahudi dinlerini de

(*) Hinduizmin bir kolu – ç.n.

o kadar etkiliyor. Siyasi unsur dinî bunalımdan sorumludur ve ona damgasını vurur; öte yandan dinî bunalım da siyasi unsuru etkiler ve siyasi bunalım üzerinde kültürel, psikolojik ve toplumsal olarak belirleyici bir etki icra eder.

Daha önce belirttiğimiz gibi Kutsal Kitap'ın ana mesajı (tek bir Tanrı, bir peygamber veya mesih, evrenseli hedefleyen bir vahiy), tektanrılı dinlerden birine ya da diğerine bağlı olan toplumların işleyişinde silinmez izler bırakmıştır: Aydınlanma felsefesi ve ardından Fransız Devrimi'ni ve nihayet 20. yüzyıl başında, Fransa'nın 1905'teki laiklik yasasıyla zirvesine vardığı farz edilen bir evrimle tamamen gerçekleştiğine inanılan din ile siyasetin birbirinden ayrılığı bir göz yanılmasıdır.[1] Aslında "laikleşmiş" denilen toplumlar daima Kutsal Kitap mesajının vazettiği tek ideal uyarınca evreni felsefi ve siyasi bir düzenin hak yoluna çağırmak ve "vaat edilmiş toprağı" tutkuyla aramak misyonuyla hareket ettiler.

Bu üstün ideale duyulan iman hiç değişmedi, sadece bu iman tapınılacak tektanrıdan alınıp toplumsal ve siyasi mutluluk kavramına ve bunu gerçekleştirecek imkânlara aktarıldı. Bu yeni iman, siyasi düzende, dinî "vahiyler" ile aynı çizgide işlev gördü: hoşgörüsüzlük, kapalılık, aynı dine inanmayan ve aynı inayete mazhar olmayan "öteki"ne karşı ırkçılık ve ona uygulanan zulmü meşru görmek, dünya tarihini "karanlıklar ve cehalet" dönemi ile "uyanış ve bilgi" dönemi olarak ikiye bölmek, coğrafyayı da barış ve mutluluk alanı olan "tapınak" bölgesi ile barbarlığın ve karanlığın bölgesi olarak ikiye ayırmak... İlahi ideal, Avrupa Rönesansı ve onu izleyen gelişmeler tarafından sekülerleştirilmiş olsa bile, insanlık idealine aktarılan işlevselliği değişmedi. Dahası, tek ideali dünyanın çeşitliliğine uydurmak,

1 Georges Corm, *Orient-Occident la fracture imaginaire*.

savaşı sınırlamak, zararlarını azaltmak ve barışı sağlamak için daha insancıl ve hoşgörülü kurallar yaratmak üzere teolojik düşüncede gerçekleşen ilerleme, ilahi idealle aynı ateşlilikte kendini ifade eden seküler idealler tarafından sorgulanacaktır.

Laiklik Hıristiyanlıkta önemli bir ilerleme olmakla birlikte, tektanrıcılığın üstün idealini miras aldı ve seküler biçim altında tektanrıcı geleneği sürdürdü.[2] 3. bölümde gördüğümüz gibi din savaşları, Ortaçağ Hıristiyanlığının kıyametle sonlanan kapalı zaman algısını terk ettirip, insan faaliyetine ve insanın ilerleme öngörülerine açık modernite zamanına soktu. Bugün dinsele başvurunun yoğunluğu ve laik değerlerin tedricî çöküşüyle özgürlüğün ve cüzî (kişisel) iradenin bu açık zaman algısı tehdit ediliyor.

Üç tektanrılı din arasındaki ve her birinin kendi içindeki karmaşık tarihi dinamik

Üç tektanrılı dinin tarihine göz attığımızda, onları etki altında tutan bunalımın neredeyse sürekli olduğunu ve bu bunalımın bugün her zamankinden daha fazla yüzeye çıktığını, çünkü –ister modernitenin ister postmodernitenin denilsin– ağır bir politik bunalımla sıkı sıkıya iç içe geçmiş olduğunu tespit ederiz. Gerçekten de tektanrıcılık, yazılı vahiy dini olmakla birlikte vahiylerin siyasi ve toplumsal sonuçlarıyla metinlerin yorumu üzerinde sürekli bir tartışmaya yol açtı.

2 Aksine giriş bölümünde belirttiğimiz gibi antik dönemlerin Paganizminde insanlar birçok Tanrı'nın birlikte geliştiği ve fethedilen halkların Tanrılarının da panteona eklendiği bir âlemde yaşarlardı. Böylece ister zor kullanarak ister barış yoluyla bir araya getirilen halkların ve kavimlerin anlayış ve inanç sürtüşmesi, "kültür çatışması" önlenmişti. Eski Yunanların "uygarlık" (kendileri) ve "barbarlık" (Yunan olmayanlar) arasına koydukları dikotomi (bile) devlet dinine dönüşen tektanrıcılığın belirmesi ve gelişmesinin uyandırdığı savaşçılık ve duygusallığın ortak tınısına sahip görünmemektedir.

Hıristiyanlık Yahudiliğe göre Eski Ahit'in devrimci bir yorumu, Eski Ahit'ten bir ayrılma hatta kopma değil midir? İslâm kendini, sadece Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki kısır kavgaların değil, Hıristiyanlar arası teolojik sürtüşmelerin, özellikle İsa'nın –ilahî ve insanî– ikili doğasına ilişkin anlayış farklılıklarının aşılması olarak sunmadı mı? Bu tutum onun, İsa'nın doğasına ait kavgalar yüzünden parçalanan Doğu'daki hızlı ve çarpıcı başarısını açıklamaz mı? Yahudilik, İsa'yı peygamber değil, sahte mesih olarak gördüğü için, Hıristiyanlık çağı başladıktan sonra tüm tarihi boyunca, cemaati içinde mesih olduğunu iddia edenlerle uğraşmak zorunda kaldı. İslâm İsa'yı özel olarak şerefli bir peygamber olarak kabul eder, annesi Meryem'in bekâreti Kuran'da açıkça onaylanır; Kuran'ın ayetlerine göre Tanrı'nın nefesi İsa'nın doğumuna ve hayatına nezaret etmiştir.[3] Müslüman bakışa göre Yahudiler, Hıristiyanlar ve tüm Müslümanlar, tektanrının varlığını bildiren ilk vahyi ifşa eden İbrahim'in oğullarıdır. Bu vahiy bir dizi Yahudi peygamber, sonra İsa en sonunda da Muhammed tarafından da doğrulanır. Çünkü peygamberlerin mührü olan Muhammed, tektanrı peygamberliği dönemini kapatmıştır; Kuran'daki vahiyler peygamberin ağzıyla söylenir, ama doğrudan Tanrı kelamıdır. Yahudilik gibi Hıristiyanlık da Muhammed'i sahte bir peygamber hatta Hıristiyan dinini yok etmeye gelmiş deccal olarak görür.

---

3 Müslümanlığın İsa ve Meryem'le ilgili öğretisi Kuran'ın Meryem suresi olan 19. suresinin 16-41 ayetlerinde yer alır. "Meryem ailesinden ayrılarak Doğu'ya gitmiş. Onlardan gizlenmek için perde germiş, biz ona ruhumuzu (Cebrail'i) göndermiştik. O da ona tastamam bir insan şeklinde görünmüştü. Meryem ona: 'Sen fenalıktan sakınan bir insansan, senden esirgeyen Allah'a sığınırım', dedi. O da: 'Ben Tanrı'nın, sana tertemiz bir oğul vermek için gönderdiği bir elçiden başka bir şey değilim', dedi. Meryem: 'Benim nasıl oğlum olur ki bana hiçbir insan dokunmamıştır. İffetsiz de değilim!' dedi. O da: 'Öyle olsa da Tanrın buyuruyor ki: Bu, bana göre kolaydır. Biz onu insanlara bir ayet ve tarafımızdan rahmet kılacağız.' (Bu metni Regis Blanchere'in Kuran çevirisinin 2. cildinde bulabilirsiniz. Editions Maisonoeuvre, Paris, 1951, s. 228-229.)

Bir kez kurumsallaştıktan sonra her türlü araçla Yahudiliği geriletmeyi boşuna deneyen Hıristiyanlık, sonunda Yahudi müminleri, köklerinin tanığı olarak "koruma" altına almaya karar verdi (özellikle Roma Yahudileri doğrudan Papalık korumasına alındı); ancak Avrupalı Yahudiler her zaman halkların öfkesinin tehdidi altındaydılar ve günlük yaşamlarında çeşitli kısıtlamalara boyun eğdiler. Hıristiyanlığın, Roma İmparatorluğu'nun güçlü yapısı içinde kurumsallaşması ve bu sınırsız toprakları yöneten devletin dini olmasıyla Yahudiliğin yaşadığı tüm çelişki ve kararsızlıklar 70 yılında Kudüs tapınağının yıkılışından beri de artık kurumsal bir din olmayışı belki Yahudiler için bir "şans" oldu. Buna karşın İslâm, ardılı olduğu bütün "kitap ehli"ni yani Yahudi ve Hıristiyanları kendi içinde saydı. Dini farklı olan tebaanın tâbi olduğu ünlü zımmî, rejimi bir İslâm toplumunda yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlara tüm medenî hakları ve kültürel özgürlüğü sağlamaktaydı.[4]

Ancak savaşlar sadece aynı Tanrı'ya dolayısıyla aynı Kelam'a inanan üç tektanrılı din arasında olmadı. Buna, muhalif ve sapkınlara karşı savaşları da eklemek gerekir. Hatta iç hayatının bu tektanrılıklardan biri veya öbürü tarafından belirlendiğini ilan etmiş toplumlardaki özel olarak gayet kanlı din içi savaşları da ilave etmeliyiz. Siyasal kurumsallaşmaları nedeniyle bu savaşlar Hıristiyanlık ve İslâm'da doğal olarak çok daha fazla göze batar. Dinî iç savaş, Yahudilikte sürekli bir görüş ve düşünce çoğulculuğu olmasını engellemedi. Tanrı'dan insanlara peygamberler ya da mesihler kanalıyla inen vahiy dinleri, iki kutup arasında sü-

4 Georges Corm, *Histoire du pluralisme religieux*. Doğaldır ki bir dizi İslâm karşıtı eser bu gerçeği gizlemeye çalışacaktır. Özellikle Bat Ye'or'un *Chretientes d'Orient entre jihad ve dhimmitude, VII-XX.siecle*, Cerf, Paris, 1991; ya da Antoire Fattal'ın *Le Statut legal des non-musulmans en pays d'Islam*, Imprimerie catholique, Beyrouth, 1958. Bizim bu literatüre eleştirel bakışımız *Proche/-Orient eclate* op.cilt. 3. bölüm.

rekli gerilime yol açarlar: Bir yanda tektanrı fikrine uygun olan ve buradan insanın selameti için zorlayıcı kanunlar çıkaran tek dogma belirleme ihtiyacı, öte yanda ise aynı olayın farklı okumalarından yorumlar yapacak ve ilahi metinlerin farklı dogmatik okumalarını geliştirecek olan insan beyninin çeşitliliği ve karmaşıklığı.

Tektanrıcılık, insanoğlunun mistik ihtiyacının sınırlarını katı biçimde belirlemeye ve tarihî bakışı metafizik karakterde tek bir olay (mesihin gelişi veya dönüşüyle dünyanın sonu)[5] üzerine kapatmaya ne denli çabalarsa, bu yorum farklılıklarının kabulüne ilişkin tutkular da o denli şiddetli olacaktır. Tarihin gidişatını ve amacına varmasını güvenceye almak için dinî yasanın kurumsallaşması ihtiyacının hayatî önem taşıdığı durumda da, siyasi faaliyetin özerkliği imkânsız hale gelir. Siyasi ve toplumsal yaşamı istila eden din savaşlarının çokluğunun, ama öte yandan rakipleri yenmek için siyasi hırsların dinî bakışa ve onun dogmalarına sarılmasının nedeni budur. Aynı tektanrıya ve aynı dine inananları açık ya da gizli savaşa sürükleyen "sapkınlık", "aforoz" ve "dışlama" kavramları da buradan doğar. Dinî ayrılıklar ve çatışmalar genellikle dine başvuru yoluyla meşruiyet kazanmış bir iktidarın mutlakiyetini kırmak ya da gücünü zayıflatmak ihtiyacından doğar. Keza bu çatışmalar, yabancı fatihler karşısında aşağılanan toplumsal kimliğe sahip çıkma arzusunun sonucu da olabilir.

3. bölümde gördüğümüz gibi, Hıristiyanlık tarihi bu tür çatışmaların silsilesidir. Burada karşıt teolojik hırslar, kilise birliği içinde bile bölünmelere ve açık savaşlara yol açmıştır. Doğu Hıristiyanlığı Antakya'da kurulur kurulmaz, İsa'nın doğasına ilişkin öfkeli çatışmalara odaklanan dinî

5 Yahudilikte vaat edilmiş topraklara geri dönüş beklentisi, Şii İslâmda gizli imamın dönüşü, Sünniliğin bazı biçimlerinde ise *Mehdi*'nin gelişidir.

görüş ayrılıklarıyla çalkalandı. Ardından Anadolu'da egemenliğini sağlamlaştıran Bizans İmparatorluğu, dinî dogma birliğini zor yoluyla sağlamaya çalışınca, tüm bölgede tepkilere yol açtı, çünkü yerel kiliselerin özerkliklerini ve dinî yorum özgürlüklerini terk etmeye niyetleri yoktu. Bunun sonucunda otonomiye sahip ve karşılıklı husumet içinde yaşayan kiliseler doğdu. Daha sonra da Roma kilisesi ile Bizans kilisesi, Romalı Katolikler ile Yunan Ortodokslar arasındaki ayrılık gündeme geldi. Edgar Quinet bu olayı şöyle çözümler: "Bu ayrılığın köküne indiğimizde, Yunan cephesinde dogmayı oluşturmak için herkesten daha çok çaba harcandığına dair bir sabit fikirle karşılaşırsınız. Hal böyle olunca, büyük ölçüde kendilerine ait gördükleri bu eserin tam otoritesini başkasına devretmek istemediler. En az inanç kadar bir gurur ayaklanmasıydı bu. Şurası kesin ki, İtalyan otoritesi ve dili karşısında kendi dilini, tarzını kaybedeceğini düşünen tüm Yunan toprağı başkaldırdı. Ne kadar inançlı olursa olsun Atina bu kadar alçakgönüllü olamazdı: Bunca şehit veren Homeros kentleri geçmiş zaferlerini aşağılatacak kadar ileri gidemezdi."[6]

Aydınlık bakışıyla Hıristiyanlıktaki bu ilk büyük ayrılığın[7] kaynağı üstüne düşünen Quinet şunu belirtir: "Yürekten itiraf edeyim ki, 9. yüzyılın bu ünlü mezhep ayrışmasında incelemeyi ilerlettikçe hesapsız, kendiliğinden bir inancın, coşkun bir düşüncenin izine rastlayabilmek zorlaşıyor. Bana öyle geliyor ki, Yunan'ın kendisi de Tanrı ile ilişkisini tehlikeye atmadan, ince siyasi zekâsıyla Latinlerle arasını bozacak bir sebep bulup ayrılma fırsatını yaratmanın yollarını

6 Edgar Quinet, *Christianism et revoution*, s. 157.

7 Burada "ilk bölünme" deyiminin yetersiz olduğunu ve Kilise'ye Avrupa'dan bakışın sonucu olduğu fark edilmeli. Çünkü Mısır kilisesi ve Antakya'daki Suriye kilisesi, Roma-Bizans ayrılmasından çok daha önce Bizans Yunan kilisesinden ayrıldılar.

asıllardır arıyordu. Sonunda bunu başardı ama yarı yarıya diplomasinin girdiği bu gönüllü mezhep ayrılığından şehitler değil bilginler, Lutherler değil Photiuslar* çıktı."

Bizans İmparatorluğu çöküşe geçerken, bugün artık Kilise yönetim makamları arasındaki birincilik savaşı dışında sebep ve amaçlarını dahi bilemediğimiz bir uçurum açıldı. Ancak, İstanbul patriğinin hıncı öylesine büyüktü ki, İstanbul'u fethetmeye çalışan "Türk'ün sarığı"nı, Roma kilisesinin "Papalık tacına" tercih edecekti. Bu kopuş1453'te tamamlandı ve yok olan Bizans'ın itibarı Moskova kilisesine miras kaldı. Ama daha o tarihlerde Kilisede kendini hissettirmeye başlayan başka bir ayrışma, birkaç on sene sonra açığa çıktı: Bu, Martin Luther'in 1517 tarihli ünlü "doksan beş tezi"nin sebep olduğu ayrılıktı. 3. ve 4. bölümde gördüğümüz gibi bundan sonra Avrupa bir şiddet yüzyılı ile sarsılarak daha sonra iki dünya savaşı ile doruğa çıkacak bitmez tükenmez bir savaş çemberine girdi.

Toplum-üstü değil toplum-içi din ya da Protestanlık

Gerçek bir dinî devrim olan ve Kuzey Avrupa'nın geniş bir kesimini etkileyen Protestanlık, kutsal metinlerde bildirilen ilahi otoritenin kaynaklarına, temellerine dönüşü hedeflediği için fundamentalist devrim modeli olarak görülebilir. Bu devrim, Eski Ahit'i yeniden keşfetti, kimi zaman sözcüğüne bir okuma yaparak, vaat edilmiş toprakların kıyametsel kurtuluşu ve mesihin geri dönüşü umutlarını canlandırdı ve bunu izleyerek kadir-i mutlakta son bulan kader inancını geliştirdi: Roma kilisesini vahyin yegâne yorum kaynağı yapan ve buradan çıkarak siyasi egemenliği de ona aktaran Katolik teolojisinin karmaşık yapısını hafifletti ve yalın-

(*) Photius: Doğu-Batı kiliselerinin ayrılmasında Ortodoksi'yi ilk savunan patrik (820-895) – ç.n.

laştırdı. Bu durumda günümüz ABD'sinin uyguladığı dinsele başvurunun, kaynaklara geri dönüşün ve Eski Ahit'in kelimesi kelimesine okumasının bir yenilenme *(revival)* gibi algılanmasına şaşmamak gerek. Bu köktenci yenilenme, İsrail devletinin oluşturduğu bir ışıma merkezine kavuşmuş Yahudiliğe de, kendi dinî inancının tarihinde kaybettiği yerini yeniden tesis etme imkânını veriyor.

Ayrıca Avrupa'nın dinî bütünlüğünü parçalayan Protestanlık, böylece büyük ölçüde Latince temelinde kurulu okumuş seçkin kültürü de parçalayıp, modern milliyetçiliklerin ve bunların farklı, İngiliz, Alman, Fransız doktrinlerinin doğuş yolunu açtı. Dil, kimliğin kilit unsuru oldu. Ortaçağ'ın bütünleştirici bilgin kültürü, millî kültürler lehine kaybolmaya başladı. Milli kültürler Kuzey Avrupa'da Protestanlığın farklı biçimlerine, güneyde ise Roma Katolikliğine tutundu –bununla birlikte ne eski "Heretik" isyanlar ne de daha sonra Protestanlığın Güney Fransa'da kazandığı başarı unutulmayacaktır.

Protestanlık, peygamberlerin, rahiplerin, Papaların ve papazların aracılığını kaldırarak, insanla Tanrı arasında doğrudan bağlantı kurar: Kalvin'de de Hıristiyan halk üzerinde Tanrı'nın doğrudan egemenliğinin gerekliliği kurumlaştırılır (ilginç şekilde bu sorunsalı İslâmcı modern fundamentalist Seyit Kutub'un eserinde de bulacağız). Protestanlık, aracıları ve dogmaları telkin eden otorite merkezlerini ortadan kaldırınca, farklı kiliselerin kurulmasına özgürlük tanımak durumunda kaldı. Anglosakson sekülerleşme diyebileceğimiz bu durum, asırlardır süregelen Hıristiyan tektanrıcılığın yekparelik anlayışında gerçek bir devrimdir.

Protestanlık, aynı zamanda dinî uygulamaya yeniden güç kazandırdı ve dinseli günlük hayata geçirdi. Katolik papazlardan farklı olarak, Protestan rahipler artık bekâr, yalnız ve ruhbanlıkla sınırlı olmaktan kurtulup, içinde ya-

şadıkları laik toplumun birer üyesi haline geldiler. Bundan sonra evlenip çocuk sahibi olabildiler. Din artık toplumun üzerinde değil içinde yer aldı. Manastırlarda dinî düzenin içinde kendi hayatlarını bekâr olarak sürdüren ruhbanlarla din adamı olmayanlar arasındaki kesin ayrım çizgisinin karakterize ettiği Ortaçağ Hıristiyanlık modeline oranla, toplumsal hayatta önemli bir devrimdir bu. Protestan kiliseleri dinî törenlerdeki tüm şaşaayı da kaldırdı, çünkü bunları Paganizm'in devamı olarak görüyor ve dinî dünya ile pasif laik toplumu birbirinden uzaklaştırdığını düşünüyordu. Böylece toplum bütünleşmiş bir dinî alan haline geldi. Oysa, toplumla arasına derin bir mesafe koyan Katoliklik, laik düzenden ayrı, kendi içinde güçlü hiyerarşisiyle bütüne hükmetmeyi ve zamanın iktidarına hizmet etmeyi öngörmekteydi.

Katolik ülkelerde daha sonraları gelişecek olan laiklik de Protestanlığın aksine tamamen farklı bir radikallik ile dinî alanı siyasal alandan ayırmayı, inancı ve dinî uygulamayı özel hayata ait sayıp, kamusal işlerin yönetimine karışmamayı hedefledi. Bu önemli farklılık bugün hızla su yüzüne çıkıyor. Çeşitli dinî kimliklerle "dinin geri dönüşü"nü bağdaştırma yolunda "Fransız usulü" laiklik ile Anglosakson "sekülerleşme"nin mukayeseli değerleri üstüne polemik ve tartışmalar kızışıyor. Bizzat laik Fransa'da[8] bile çatışmaların odağında, İslâmı ülkenin ikinci dini haline getiren Müslüman toplulukların varlığı ve yayılması problemi yer alıyor. Eğer İslâm da politik olduğu kadar da çeşitli biçimlerdeki dinî bunalımlarla çalkalanıyor olmasaydı bu tartışmaların varlık nedeni kalmayacaktı. Modernitenin "yıpra-

8 Hem dinden bağımsızlaşan Protestanlığın hem de Katolik laikliğin Avrupa siyasi gelişiminde ve günümüzdeki laiklik kavgalarında oynadığı rolleri açığa çıkaran Jean Bauberot ve Severine Mathieu'nün *Religion, modernite et culture au Royaume-Uni et en France, 1800-1914*, Seuil, Paris, 2002, eserine başvuracağız.

tıcı" veçhesi İslâm'da da eski ayrımları körükleyerek büyük tahribata yol açıyor.

İslâmın ve kurumsallaşma zafiyetinin bunalımı

Katoliklikten farklı olarak, İslâm'ın politik olarak hayli az kurumsallaşmış bir din olduğu sık sık unutulur veya bilinmez. 3. bölümde sözünü ettiğimiz otorite krizinden en çok etkilenen İslâm ülkelerinin genç nesilleri de dâhildir buna. Hükümdarı ilahi yasanın koruyucusu kılan halifelik teorisi, bazı yönlerden Roma kilisesinin başını Hıristiyan birliğinin koruyucusu ve evrensel hâkimi kılan Katolikliğin siyasal teolojisini andırır; aynı şekilde *şeriat* denilen din hukuku; Kuran metninden, peygamber ile "âdil" denilen dört halifenin yaptıkları ve dediklerinden inşa edilmiş bir dizi buyruk derlemesidir (şeriat, eskiden gündelik hayatı en ince ayrıntısına kadar düzenleyen Roma, Bizans ve Hıristiyan din hukukuna denk gelir).

Fakat İslâm da Hıristiyanlıktaki kadar hızla mezhep ayrılıkları, bölünmeler ve kutsal metinlerin farklı yorumlarıyla sarsıldı.[9] Oysa Musa geleneğinde bir yasa koyucu peygamber olan Muhammed de kutsal yasayı almış ve yeni dinin kurumsallaştırılmasını öğretmişti. Ölümünden sonra, cemaatin başına kimin geçirileceği hususunda müminler arasında kavga başladı ve bu kavgadan o zamandan beri süregelen büyük Sünni-Şii ayırımı doğdu (günümüzde Müslüman toplumların yaşadığı jeopolitik istikrarsızlık yüzünden bu çatışma daha da kızıştı). Bundan böyle Şiî teolojisi, peygamberin yeğeni ve damadı olan Ali'nin soyundan gelenlerin kutsal olduğuna, Ali'nin oğlu Hüseyin'in şehitliğine ve

9 Büyük İslâm bilimcisi Henri Laoust'un klasik eseri *Les Schismes dans l'Islam*, Payot, Paris, 1965; aynı yazarın metin derlemesi olan *Pluralismes dans l'islam, Revue d'etudes islamiques*, Geuthner, Paris, 1983.

"gizli imam"ın (Şiiliğin iki temel kolundan birine göre yedinci, diğerine göre on ikinci olarak) dünyaya döneceğine ilişkin, Sünnîlerde olmayan, güçlü eskatolojik nitelikte bir özgüllük geliştirdi.

Bağdat'ta, Abbasilerin hoşgörülü yönetimi sırasında filizlenen Kuran'ın farklı yorum ve çözümlemeleri, özellikle Halife Harun Reşit (766-809) ve Memun (814-833) döneminde çoğaldı. Bunlar dinî felsefi görüşlerin olağanüstü zengin bir yelpazesini sunmaktaydı. Yunan, Suriye, İran ve Hindistan ilişkilerine açık İslâm uygarlığının 9. yüzyılı gerçekten altın çağ oldu. Bilimsel ve felsefi araştırma yeni dinin yayılmasıyla hız kazandı; Arap denizci ve tüccarlar Hindistan'a ve Uzakdoğu'ya gittiler. Bağdat, Doğu'nun kültür başkenti oldu. Fırat ağzındaki Basra, Doğu ekonomisinin en önemli limanı haline geldi.

Teolojik çekişmeler bir tepkiyle sonuçlandı. Dönemin en önemli kelam okullarından biri olan Mutezile, işi Kuran vahyini ve onun mutlak aşkınlığını önemsizleştirmeye kadar vardırdı. Metnin tarihselliğini ileri sürerek, yorumun sadece akla değil, değişen tarih koşullarına da tâbi tutulması gerektiğini savundu. Kendisi ve meşru otoritesi henüz genç olan İslâm'da bu, geleneği inkâr etmek oluyordu. Bağdatta kanlı çatışmalar patlak verdi ve kendisi de Mutezile eğiliminde olan halifenin otoritesi sarsıldı. Sert bir yenilgiye uğrayan Mutezile, sahneden çekilirken onun yerini Kuran dogmasını mutlak ve aşkın sayan ve yorum özgürlüğünü kısıtlayan daha katı akımlar aldı.

Selçuklu Türkleri'nin 11. yüzyıldaki istilaları bu yer değişimini kolaylaştırdı ve bir sonuca vardırdı. Düzen ve otorite insanı olan Selçuklu fatihler, dört fıkhî ekolle sınırlanan Sünnîliği dayattılar. Felsefe gözden düştü. Endülüs'te de parıldayan İslâm uygarlığı, Kahire kenti ve El-Ezhar Üniversitesi'ni kuran Fatımîler yönetiminde (Magrıbî kökenli Şiile-

rin İsmailî hanedanı) Mısır'da kendini devam ettirdi. Fakat Haçlı Seferleri ve ardından gelen Moğol istilaları, İslâm'ın bu parlak ama kısa ömürlü medeniyetine can veren Arap dünyasını tarûmar etti. İspanya Müslümanlardan geri alındı, Avrupa Rönesansı ve Amerika'nın keşfiyle İslâm'ın Akdeniz'deki ilerleyişi püskürtüldü.

Her zaman kitabî Sünniliği benimsemiş Türk genişlemesiyle çöküşten kurtulan ama savunmada kalan İslâm uygarlığı dünyanın bu bölgesinde gerilerken, Avrupa Hıristiyanlığı atağa geçti ve ilerlemeye başladı. Orta Asya ve Hindistan'da durum aynı değildi. Türk-İran İslâm'ı güçlü bir genişlemeyle dünyanın bu bölgesinde Moğol İmparatorluğu'nu kurdu.

Osmanlı Türkleri Akdeniz havzasında İslâm'ın çöküşünü ve gerilemesini durdurdu. Balkanlar'ı zapt ettiler hatta iki kez Viyana kapılarına geldiler. Fakat Rusya'nın güç kazanması ve 18. yüzyıldan itibaren Avrupa deniz kuvvetlerinin ve ordularının genel gelişimi, Osmanlı'nın bu yükselişini durdurdu.[10] Osmanlılar, İran Safevi Hükümdarlığı'na karşı sürdürdükleri uzun savaşlar (1501-1736) yüzünden yorgundular. Sünniliğin hamisi olan Osmanlılara daha güçlü karşı koyabilmek için Safeviler Şiiliği desteklediler. Çok insanın hayatına mâl olan ve çok uzun süren bu savaşlar iki Müslüman gücü zayıflatırken, Avrupa ve Rusya güçlendi ve Orta Asya ile Kafkaslar'da sürekli yeni topraklar kazandılar.

Napolyon Bonapart'ın Mısır'a düzenlediği askerî sefer (1789-1801), Akdeniz'in karşı yakasındaki Osmanlı topraklarının da artık fethedilebilir olduğunu gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmaya başlaması bütün bir 19.

10 Genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün başlangıcı, 1571 İnebahtı Deniz Savaşı'na götürülür. Bu savaşta Türk donanması birleşik Avrupa donanması tarafından imha edilmişti.

yüzyıl boyunca Avrupa diplomasisini hareketlendirdi ve sonuçta ünlü "Doğu sorunu" yaratıldı. Bu sorun Rusya da dâhil, büyük Avrupalı güçler arasında yoğun çatışmaların kaynağı oldu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse (Yemen ve Arap Yarımadası merkezi dışında) tüm Arap eyaletlerinin sömürgeleştirilmesiyle sonuçlandı.

Aynı Doğu sorunu, özellikle 11 Eylül 2001 saldırısından sonra, ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesiyle yeniden canlandı. Dün olduğu gibi bugün de keskin tartışmaların odağında, üç tektanrılı dinin son doğanı ve Batı uygarlığının sevilmezi olan İslâm sorunu yatıyor.

Birkaç yüzyıl boyunca, en azından Akdeniz havzasında her alanda parlayan ve aynı hızla gerileyen İslâm uygarlığının, şimşek hızıyla yayılmasının nedenlerini burada incelemek niyetinde değiliz. Fakat tarihe hızlı bir kuşbakışı, onunla Batı Hıristiyanlığı arasındaki en önemli ve esaslı farklılığın burada olduğunu gösterir. Hıristiyan Batı uygarlığı; çeşitli mezhep ayrılıkları ve uzun süreli iç savaşlardan sonra, Haçlı Seferleri'nden itibaren düzenli olarak büyük bir güçle yükselişe geçmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu dört yüz yıl boyunca Memlûkluların Mısır'na ve Mezopotamya-Suriye toplumlarına olağanüstü bir siyasi istikrar sağladı. Bonapart'ın seferine kadar onları her türlü istiladan korudu. Kabul edilmiş Sünnî dogmadan sapanlar (özellikle Şiiler, Dürziler ve Aleviler) sertçe bastırılmış olsalar bile, Hıristiyan kiliseleri resmen tanındı ve hatta itibar gördü. Osmanlılar, Kuran'ın dinî kurallarına uygun olan ve Müslümanlara, İslâma savaş açmadıkları sürece kendi içlerindeki Yahudi ve Hıristiyan varlığını kabul etmelerini emreden zimmî rejimini mükemmele ulaştırdılar. Müslüman olmayanlar, bu rejimde onları gönüllü veya zorla askerlik yapmaktan bağışık tutan bir vergi ödüyorlardı. İhmal edilemez bir avantajdı bu.

İslâm yalnızca (kesin olarak uyuşmayan Paganizm hariç) Kuran'da yazılı Yahudi ve Hıristiyan varlığı ile uyum sağlamakla kalmadı; dinleri İran'dan Hindistan'a kadar yayılan Zerdüştler de Kuran yorumcuları tarafından "kitap ehli" sayıldı; daha sonra Hindistan, Malezya ve Endonezya'daki farklı dinlerle birliktelik için de aynı yorum geçerli oldu. Egemen olduğu bölgelerin çoğundaki tüm tarihi boyunca İslâm'ı niteleyen bu dinî çoğulculuğu kabul tutumunun ışığında, yakın tarihin İslâm'ından türeyen olgular hayret uyandırıyor. Bununla birlikte, geçmişte hâkim olmakla kalmayıp, bütün diğer dinleri dışlayan Hıristiyanlığın dinî çoğulculuğu reddeden tutumu ile İslâmınki arasında tam bir zıtlık olduğu da inkâr edilemeyecek tarihî bir gerçektir.

Fakat aynen kurumsallaşmış Hıristiyanlık gibi Sünnî İslâm da bir zamanlar Abbasiler tarafından desteklenmiş dinî dogmadaki görüş çoğulculuğunu 10. yüzyıldan itibaren reddeder. Şeriatın yorum hakkı sadece dört kurucu fakihin adıyla anılan dört mezheple (Şafilik, Hanberlilik, Malikilik, Hanefilik) sınırlanınca ve El-Gazali'ye (1058-1111) başvurmadan felsefe yapmak yasaklanınca, dinî yorum çabaları tamamlanmış sayıldı. Çöküşe geçen Osmanlı'da Avrupalı güçlerin baskısıyla modern yasaların kabul edilmesi üzerine tüm 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca özellikle Mısır ve Suriye'de birçok din reformcusu şeriatın tozunu silkelemeye uğraşsa da hiçbir dinî otorite merkezi bu reformları onaylamayacak ve yasallaştırmayacaktır. Bu değişikliğe karşı, belirttiğimiz uygun jeopolitik koşullarda gelenekselci, fundamentalist ve şeriatçı bir direniş örgütlenecek ve günümüze kadar gelecektir.

İslâmın siyasi çöküş nedenlerinden biri gibi gözüken, Sünnî İslâmın dinî meale koyduğu bu sınırlama, bazı Arap düşünürleri tarafından farklı Türk fatihlere mâl edilir. Dinî iktidarla sivil iktidar arasındaki mücadelenin modernitenin

doğusunda tartışmasız en önemli faktör olduğu belirtilir. Hıristiyanlıkla karşılaştırıldığında, İslamdaki gerilemenin bir diğer nedeni zayıf kurumsallaşmadır. Yaygın kanının aksine, peygamberin ölümünden sonra İslâmda dinî iktidar olmadı. İlhamını Bizans kurumlarından ve bölgedeki egemen Perslerden alan ve aşamalı olarak gelişen din hukukunu (şeriat), yürütmekle yükümlü olanlar halifelerdi. Fakat yöneticiler (halife ya da sultan), hiçbir şekilde papaya ya da iktidarını meşrulaştırma ihtiyacında olan kutsal yasanın kralına denk düşmüyordu. İslâm toplumlarında iktidar her zaman laiklerin elinde kaldı. Hukuk bilginlerinin (ulema) siyasi düzende hiçbir işlevi yoktu, ancak ticarî ve hukukî işleri, Kuran metnine ve mezheplerden biri veya diğerinin akidelerine uygun olarak yargılarlardı.

Buna karşın, İranlı Safevilerin, Osmanlıya daha iyi direnebilmek için kullandıkları Şiilik yeniden canlanınca çoğulcu niteliğini korudu. İran'ın yanı sıra Irak'ta, Lübnan'da ve Yemen'de farklı doktrin okulları yaşamaya devam etti. 1979'da İran'da İmam Humeyni Devrimi ortaya çıkıncaya kadar tüm bu okullar siyasetle çok az ilgilendiler. Ancak 19. ve 20. yüzyıllarda, laik iktidarlar büyük Avrupalı güçlerin baskısı karşısında çok zayıfladığında veya bu güçler krallığın ekonomisine el koyduğunda siyasetle uğraştılar.[11] Sünnilikten farklı olarak Şiilik yorum özgürlüğünü, ekol çoğulculuğunu korudu; bu da ona Sünniliğin kaybettiği dinamizmi kazandırdı. 1979 yılında İran'da İmam Humeyni tarafından başlatılan, modern anayasacılıktan ilhamını alan ve tam bir yenilik oluşturan siyasi iktidarın üzerine dinî vesayet getiren *velayeti fakih* sistemi, büyük Şii ulema tarafından hâlâ tartışılmaktadır.

---

11 Vanessa Martin, *Islam and Modernism. The Iranian Revolution of 1906*, L.B.Tauris, Londra, 1989.

Demek ki İslâm'ın kurumsallaşma eksikliği ve esasen katı ve entelektüel bakımdan cılız olmayışı aynı olgunun iki görünümüdür. Bizzat Kuran'da dahi referans bulamayan bir iktidar sistemi olarak halifelik, bir yandan Bizans'tan öte yandan Sasani İran'dan esinlendiğinden, kalıcı olamayacaktı. Daha 9. yüzyıl sonlarından itibaren iktidar etkinliğini kaybetmeye başlayan Bağdat halifesinden ilk kopanlar Endülüs Müslümanları oldu. Sonra farklı hanedanlar, ayrı siyasal rejimler (sultanlıklar) kurdular, hepsi birbiriyle çatışma halindeydi ve hepsinin saltanatı geçici oldu. Çok sonraları, sadece Osmanlılar, Safeviler ve Moğol İmparatorluğu; farklı kavimleri, dilleri ve dinleri toparlayıp sabit siyasi yapılar kurabildilerse de bu, çoğulcu yapıları gitgide güçlü ve homojen hale gelen Avrupa uluslarının yayılmacılığına karşı onların direncini azalttı.

İslâmcı fundamentalizm: Jeopolitiğin ve başarısız gelişmenin aynası

Bazı Müslüman toplumlarda kendi yurttaşlarına, farklı dinlerden olanlara ya da Batı ülkelerinden gelenlere karşı şiddete ve teröre başvuru şeklinde kendini gösteren karışıklıklara bakınca, 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da ortalığı kasıp kavuran terörizmi hatırlamamak olanaksız. Arap, Türk ve İranlı ilericilerle gelenekselciler arasında siyasi ayrılıklara sebep olan gerilim ve kavgalar, Rusya'daki "Slavcı"larla "Batıcı"lar arasındaki yani Rus ruhunu, özelliğini, mistisizmini koruma taraftarlarıyla büyük Avrupa ulusları modelinde toplumsal ve siyasi reform taraftarları arasındaki ateşli kavgaları hatırlatıyor. Ama aynı zamanda da, Ortaçağ Batı Hıristiyanlığında çeşitli mücadeleleri yönlendirmek için daima kutsal metnin kitabî ve fundamentalist okumalarının kışkırtıldığı karışıklıkları da anımsatıyor.

İslâm dünyasındaki mücadelelerin ilki soyguncu, materyalist ve ezici olarak kavranan Batı emperyalizmine karşıdır. Özellikle Arap dünyasında, Müslüman toplumların (her toplumsal sınıftan) geniş kesiminin, ileride tekrar değineceğimiz tamamen dindışı ekonomik ve siyasi mülahazalarla Batı egemenliğine karşı çağdaş isyanları, İslâmcıların şöylesi dinî cevazlarıyla da besleniyor: Batı, Kuran'ın mesajını tanımaz; oysa Kuran, Hıristiyan teslis dogmasının içine sızmış çok tanrıcılığın saptırdığı tektanrıcılığı yeniden kurmuş ve doğrulamıştır. Tek ve diğerlerinden büyük Tanrı'ya, İsa ve Aziz Ruh ekleyen Hıristiyanlar böylece "Tanrı'ya ortak koşanlar" olarak nitelenirler. 1990'dan beri Arap Yarımadası'nın tam ortasındaki Amerikan birlikleriyle Mekke ve Medine gibi en kutsal yerler de dâhil, Müslüman topraklarını işgal etmekle yetinmeyip, 2003 yılında da Şiilerin kutsal mekânları Necef ve Kerbelayı istila eden Hıristiyanlar, atalarının görevini sürdüren haçlı torunları olarak algılanıyor. Son olarak Kudüs'ü işgal eden Yahudiler, Arap veya Müslüman toplumların gözünde "yeni haçlılar"ın suç ortağıdır. Bu suç ortaklığı, İsrail devletinin Avrupa ve ABD'den aldığı ekonomik ve özellikle askerî destekle somutlanmıştır. Peygamberleri döneminde Medine'de yaşayan Yahudilerin torunu olarak gördükleri Yahudi toplumuyla İspanya'da, Kuzey Afrika'da ve Ortadoğu'da asırlarca uyum halinde yaşayan Müslüman toplumların, şimdi onları, Mekke'den kaçıp Medine'ye sığınan peygamberleriyle kurdukları ittifaka uymayıp onun kent üzerindeki otoritesini baltalamaya çalışan Yahudi cemaati gibi görmelerini anlamak güç değil...

Bütün fundamentalizmlerde geçmişe böylesi bir teleskopla bakılır. Bitmiş bir geçmişin mitik tasviri ve bugünün gerçekleri birbirine karışır, hatta özdeşleşir: Asırlar önce bambaşka siyasi ortamlarda, insanların tamamen farklı zihniyet-

lerle davranmasına yol açan olaylar, aynı tek anlamlı zaman çizgisinde algılanmaya başlar, yani Tanrı'nın kelamına sadakatsiz insanın ve çeşitli halklara gönderilmiş peygamberlerin zamanının birbirini izlediği ebedi döngünün dinsel zamanı içinde düşünülür. Yahudilerin Filistin'e hele de Kudüs'e dönmeleri, hep aynı ihanetin tanıklığı olacaktır. Bu ihanet her zaman Tanrısı'nı ve Birliği inkâr eden, son peygamber aracılığıyla gelen Tanrı kelamını tanımayan "seçilmiş halk"ın kaderidir. Protestan fundamentalizminin icat ettiğinden sonuçta pek de farklı olmayan, tekdüze, kendini tekrar eden, trajik bir kutsal tarih böylece sürüp gitmektedir. Ve zaten, Protestanlık dünyayı İncil'in bakış açısıyla algılar:* 20. yüzyılda Yahudilerin Filistin'i fethetmeleri, kıyametin yaklaştığına dair en önemli olaydır. Bu arada farklı Yahudi topluluklarının büyük bölümüne göre, asırlardır süren sürgünden sonra (Tevrat'taki antik öncülü Babil'e sürgündür) başlangıçta vaat edilmiş topraklara dönerek, Davud ve Süleyman'ın hükümdarlığının devamı olan bir Yahudi iktidarının kurulması demek, kutsal tarihin yeniden işlemekte olması demektir.

Günümüzün fundamental İslâmcıları daha sonra İslâm ülkelerini yönetenlerin çeşitli biçimlerdeki "sapma"larına odaklanıyorlar. Önce, çoğu zaman haklı olarak, yöneticileri Hıristiyan ve Batılı güçlere boyun eğmekle itham ettiler. Bu güçler, İslâm dünyasının zenginliğini (petrol) ele geçirip topraklarını işgal ediyor; Filistin, Afganistan, Çeçenistan, Bosna, Filipinler ve Irak'ta veya Guantanamo gizli toplama kamplarında Müslümanları kurban ediyorlardı. Gerçekte epey azınlıkta olan radikal İslâmcıların örgütlü siyasi hareketi, çok yaygın bir duygudan yararlanmayı deniyor: Müslümanların (Batı dâhil), bulundukları her yerde çok çeşitli,

(*) Amerikanın fethini, yeni vaat edilmiş Toprak; Papalığa ve Roma Kilisesinin yolsuzluklarına karşı amansız savaşı, paganizmdeki yeni bozulma olarak algılar.

apaçık, seri bir haksızlığa neden olan baskıya maruz kaldıkları duygusu... Bu baskı ise kötü yöneticilerin Tanrı yasasından ve Kuran'dan uzaklaşmasıyla başladı: Dolayısıyla bu baskı ancak kutsal yasaya daha sıkı sarılarak alt edilebilir.

Burada, Tanrı'nın halkının başına gelenleri, Tanrısı'na ve kutsal yasasına ihanete bağlayan Yahudi fundamentalizminin pek uzağında değiliz. Papalığa, Papalık zenginliğine ve Kilise'nin yozlaşmasına karşı çıkan çeşitli Protestan tarikatlarının buyurgan mantığının da içindeyiz.

Bu aşamada iki olguyu birbirinden ayırmak çok önemlidir. Bir yanda objektif temellere dayalı baskıya karşı halk tepkisi var. Laik Arap milliyetçiliği, dış saldırılara karşı direnmekte ve Arap birliğini kurmada başarısızlığa uğramasından sonra, kendisini çoğunlukla din üzerinden, kendiliğinden bir kimliğe çekilişle ifade ediyor. Bu çekiliş, yoksullaştırılmış bir bakış açısıyla, dinin buyruklarına uygun bir yaşama arzusuyla kendini belli ediyor: yeme içme yasaklarına riayet, ibadete, ramazana, tesettüre ve hacca saygı. Öte yandan doktriner fundamentalistler duruşlarıyla bu çekilişe destek veriyorlar. Dogmatik hatta sekter teorileriyle tepkileri şiddetlendiriyor ve kristalize ediyorlar. Batı'da olduğu gibi Doğu'da da her yerde hazır ve nazır akademik ve medyatik eserleri, propaganda nutukları ve çeşitli yazılarıyla bu tepkileri büyütüp yaygınlaştırıyorlar.

Bu fundamentalizm ikinci olarak İslâm geleneklerini, bilhassa şeriatı terk etmeye karşı çıkıyor. Şeriat, İslâm toplumlarının eskiden gücünü ve uygarlığını güvence altına alan, yaşamlarını düzenleyen, din temelindeki hukuk metinleri bütünlüğüdür. Müslüman kültürün ve geleneklerin batılılaştırılmasına karşı şiddetli ve gözü dönmüş itirazlar buradan kaynaklanır. Bu görüşle laikliğe, yok edilmesi gereken bir düşman olarak bakmak adeta sabit fikre dönüşür. Çünkü laiklik, Batı'nın, İslâm'ın ruhunu yok ederek zayıflatmak

için Müslüman ülkelere ihraç ettiği ve onlara satmaya çalıştığı en zararlı silahtır. Radikal İslâmcı liderlerin gözünde laikliğe ve laik Müslümanlara karşı mücadele gerçek Müslümanların birinci görevdir. İman sahipleri putperest topraklar haline gelmiş İslâm âlemini bu toprakları yeniden fethedip buna karşı çıkan, halkın Tanrısı'na dönmesini engelleyen herkesi fiziken yok etmedikçe ne Tanrı'nın yasası ne de onun hakimiyeti güvence altında olmayacaktır.

Ne modern tarihin coşkulu "Müslüman mücahit"lerinin şiddeti ve talepleri ne devlet başkanlarını öldürme girişimleri (Mısır'da Nasır ve Sedat) ne de uzun hapis döneminden sonraki "pişmanlık"ları, hiçbiri İslâma özgü bir icat değildir. Hayretle görüyoruz ki; Avrupa'da uzun süre yaşanan din savaşlarının, işkenceye karşı tepki de dâhil olmak üzere (sanki Katolik Engizisyon'unun imrenilecek bir yanı varmış gibi birçok Arap rejimi yoğun biçimde işkence uygular) unutulmuş mekanizmaları, burada da mevcuttur. Oysa mezhep farklılıklarına rağmen İslâm dünyası bugüne dek kendisini din savaşlarından sakınabilmişti.

Üçüncü ve son olarak İslâm fundamentalizmi, yöneticilerin yozlaşmasına, halkın sırtından kendilerini ve çevrelerini zenginleştirmesine, yürüttükleri ekonomik politikaların ulusal zenginliklerin talanına izin vermesine, fakirlik ve cehalete aldırmamalarına, eşitsizliği derinleştirmelerine odaklanıyor. Oldukça köklü olan bu muhalefete, İslâm ülkelerini yönetenlerin çoğu esas olarak baskıyla ve ekonomik ya da toplumsal kurumları İslâmileştirerek cevap verdiler. Bu noktaya ileride değineceğiz.

İslâmcılığın araçsallaştırılması ve saptırılması

Bugün İslâm toplumlarında tanık olduğumuz olguların birçoğunu eskiden Avrupa din savaşlarının şiddetinde, daha

sonra da Rus terörizmi ve nihilizminde görmüştük. Çeşitli faktörlerce ağırlaşmış bu olguları bünyesinde toplayan aynı harekettir. Kendisini modernitenin taşıyıcısı olarak gösteren Batılı devletler tarafından dinî olgunun paradoksal kışkırtılması, bu faktörlerin en önemsizi değildir. 19. yüzyılda sömürgeci nitelikteki müdahalelerini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan toplulukların himayesi gibi bir dinî gerekçeyle meşrulaştıran Avrupalı güçlerin yaptığı budur. 20. yüzyılda İngiliz yöneticiler büyük ölçüde "Hıristiyan siyonizm"i adına İsrail devletinin oluşumunu desteklediler. Daha yakın tarihte, işgal altındaki Filistin topraklarında kurulan yerleşimcilerin önemli kısmını oluşturan Amerikan uyruklular, eylemlerine meşruiyet kazandırmak için İncil'in sözlerine atıfta bulunuyor ve bazı Amerikan Protestan kiliselerinin yenilenmiş fundamentalizmi tarafından desteklenmiyorlardı.[12]

Komünizmin İslâm dünyasında yayılmasına karşı mücadele etmek için dinî olguya yoğun biçimde başvurmak, Batı'nın dini başka bir şekilde araçsallaştırmasıdır. Bunu, klasik ve ılımlı Müslüman geleneklere yabancı ve istisnaî ölçüde bağnaz olan Vahabi Müslümanlığını ve Pakistanlıları seferber ederek yaptılar. Belli başlı mezheplerin hiç de iyi gözle bakmadığı Vahhabîlerin, 1925 yılında Suud ailesiyle birleşmesinden doğan Suudi Arabistan Krallığı'nın petrol serveti, Vahhabî doktrininin ve öğretisinin yayılmasında, özellikle de 80'li yıllarda Arap gençlerin Afganistan'ı işgal eden Sovyetlerle savaşmak üzere yetiştirilmesinde mali kaynak olarak kullanıldı.

Tüm bu etkenlere, yöneticilerin çoğunun halkın yaşam düzeyini yükseltme konusundaki yetersizliği ve yolsuzlukları da eklendi ve modernleştiricilik meşruiyetleri sorgula-

12 1. bölümde, dipnot 32. Bu kiliselerin Amerikan dış politikaları üzerindeki etkileri üzerine referanslar içeriyor.

nır hale geldi. İşbaşmdaki yönetimler acizliklerini örtmek ve İslâmcı muhaliflerini susturmak için çoğunlukla dine başvuru kartını oynayarak kurumları, toplumsal ve kültürel hayatı İslâmileştirdiler. Şeriatta yasak olduğu için faiz uygulamayan ve sadece İslâmî ahlaka uygun girişimlere yatırım yapan (örneğin alkolsüz içecek) birçok "İslâmî" bankanın oluşturulması özellikle bunun sonucudur[13] Sayısız İslâmî STK, dünyanın her yerindeki Müslümanlara yardım amacıyla,[14] ama aynı zamanda yenilen etin temizliğini sağlamak (yani kesimi İslâm kurallarına göre yapılan hayvanın kanının akıtıldığı, Yahudi geleneğinden alınma "helal" et)[15] ve daha yakın tarihte çocuklara tesettürlü "Barbi" bebekler[16]

---

13 İslâmî bankalar her türlü finans işlemini uygularlar, ama bazı hukuki sahtekârlıklarla gizledikleri faizi, komisyon veya alış fiyatıyla satış fiyatı arasındaki fark gibi ya da ekipman ve ekipmanın kira gideri olarak gösterirler. Bu bankalar 1970'li yılların ortalarında, petrol fiyatlarının dörde katlanmasıyla oluşan ani servet sonucu doğdular; sayısız skandal ve batağa neden oldular. Özellikle Mısır'da binlerce mudinin tasarrufunu heba ettiler. Bugün bu bankaların çoğu ulusal bankacılık sistemlerine dâhil edildiler ve büyük Batılı bankalar bile Arap ve Müslüman müşterileri için "İslâmî gişe"ler açtılar. İbrahim Warde, *Islamic Finance in the Global Economy*, Edinburgh University Press, Edinburg, 2004; Michel Galloux, *Finance islamique et pouvoir politique. Le cas de l'Egypte*, PUF, Paris, 1997; daha eskilerden, Stephanie PARIGI, *Des banques islamiques. Argent et religion*, Ramsay, Paris, 1989.

14 Abdel-Rahman Ghandour, *Jihad humanitaire. Enquete sur les ONG islamiques*, Flammarion, Paris, 2002. 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra bu STK'ların kayda değer finans akışları 28 Eylül 2001 tarihli 1573 sayılı BM kararı gereği uluslararası denetime alındı. Amaç, İslâmî denilen terörizmin kaynaklarını kurutmaktı. Müslüman ülkelerin yöneticileri de bu karara katıldılar, çünkü köktenci şiddet hareketleri Müslüman ülkeleri de giderek sarsıyordu (Fas, Tunus, Suudi Arabistan, Yemen).

15 Craig S. Smith'in 16 Eylül 2005 "Here's a burger no Muslim could beef out" başlıklı yazısı. Ayrıca İran'da, Mekke yakınlarındaki kutsal kaynaktan ismini alan "Zemzem Cola" adıyla İslâmî coca-cola imal edildiğini, Birleşik Arap Emirlikleri'nde ise "Mekke-Cola" adıyla ona bir rakip çıktığını belirtelim. Kârın % 10'u ise insani yardım olarak Filistin örgütlerine gider. Aynı şekilde Müslüman ülkelerde alkolsüz bira üretildiğini de belirtelim.

16 Katherine Zoepf, "Barbie pushed aside in Middle East cultural shift. Little girls obsessed with Fulla in scarf", 22 Eylül 2005.

veya "İslâmî" cep telefonları[17] üretmek için de kuruldu. "Sosyalist" Cezayir'in 1975 Anayasası'nda dine referans vermesini ve ardından 1984 yılında şeriata uygun bir aile yasasının yürürlüğe girmesini de bu arada düşünebiliriz. Ayrıca "Emir-ül müminin", Kral II. Hasan'ın Fas'ta İslâm'ı araçsallaştırırken ne ince ve hünerli bir oyun sergilediğini hatırlamak gerek.[18]

Ve nihayet, Arap birliğinin başarısızlığından sonra Batılı liberal ya da Marksist her türlü laik ideolojiyi artık reddeden umutsuz zihinleri ve kalpleri kazanmak için Vahhabî entegrasyonu üzerinden bir Sünnilik ile devrimci ve reformcu Şiilik arasındaki rekabeti 1979 yılından beri hızlandıran İran dinî devriminin oynadığı rolü küçümsememek gerek. Batı liberalizmi, sömürünün ve sömürgeci saldırının sembolü haline geldi. Marksizm ise artık sadece din karşıtı bir ideoloji olarak değil, SSCB'nin Afganistan'ı işgaliyle en az liberalizm kadar baskıcı kabul ediliyor. Dine başvuru, İslâm dünyasına böylece nifak ve şiddet tohumları ekti, ama herhalde Avrupa Hıristiyanlığının din savaşlarında ektiğinden daha fazlası değildi bu.

Fundamentalizm kendini çok çeşitli renkte ve farklı saldırganlık düzeylerinde sergiler. Bu, yaşadığı toplumun dinden uzaklaşmasının sonuçlarını bireysel endişe ve tevekküle beklemekten, şiddeti telkin eden "tekfirî"ler ve "cihat yanlıları"na kadar uzanan geniş bir yelpazedir. Bu radikal akımlardan birincisi, kendilerinden olmayan herkesi "Allah yolundan sapmış" diyerek afaroz etmekle birlikte, dinden toplu uzaklaşmanın sorumlusu olan entelektüellere ve siyasi şahsiyetlere yönelik şiddeti meşru sayıyorlar. İlahî iradeyi kendi tasarrufunda gören ikinciler ise, tüm gayrimüslimlere

17 Samcom Mobile offers hi-tech call to prayer" 26 Eylül 2005.

18 Malika Zeghal, *Les Islamistes marocains. Le defi a la monarchie*, La Découverte, Paris, 2005.

ve ateist olduğunu düşündükleri Müslümanlara karşı cihat ilan ediyor. Mütevekkil ve radikal kutup arasında başka hareketler de yer alıyor. Temsilî demokrasiyi kabul eden ve şeriat kurallarının dondurulamayacağını, modern dünyanın evrimine uyum sağlamak gerektiğini belirten Mısırlı Müslüman Kardeşler buna bir örnek.[19] Bunlara göre Müslüman hukuk geleneği, Batılı laik ülkelerin pozitif kanunlarını ithal etmeksizin, İslâm anlayışına uygun olarak, modern dünyanın gereklerine bağımsızca uyum sağlayabilecek entelektüel kaynaklara sahiptir.

Reformistinden radikaline kadar, İslâmî hareketlere hızlı bir entelektüel üstbakış bize, sonuç olarak, sadece geleneksel arenada tartışmanın teorize edildiği oldukça klasik bir muhalif yelpaze gösteriyor. 1980 yılından beri tekdüze ve kendini tekrarlayan Batılı kitap selinin, sanki söz konusu olan tarihte eşi duyulmamış bir siyasi olguymuş gibi, tehlike çanları çalmasını doğrulayacak hiçbir şey yok herhalde. Hiç de tesadüfi olmayan bu yayın fırtınasında, olayın gerçekten yeni olan yönüne, kültürel ve toplumsal derin bir çöküntünün ifadesi olan bu hareketlerin çeşitli biçimlerde saptırılmasının ne denli önemli olduğuna pek değinilmiyor.

Yakınlık gösterilerek, dahası İslâmcılığı ve onun isyancı olmayan hareketlerini teşvik ederek yürütülen bu saptırmalar, çoğunlukla iktidarın yerel ya da uluslararası iş çevreleriyle ilişkisindeki yolsuzlukları veya ülkenin İsrail ve ABD

19 Mısır'da Müslüman kardeşlerin seçimlere katılmasına izin verilmeyince onlar da laik partiler dâhil tüm partilerden seçime katıldılar. Ama birçok Müslüman ülkede İslâmî siyasal partiler demokrasi oyununu kabul ederek Parlamentoya milletvekili soktular... Bu, özellikle Ürdün, Tunus, Fas, Yemen ve Türkiye (burada 2002 Kasım seçimlerinden beri İslâmî "Adalet ve Kalkınma Partisi" çoğunluktadır ve hükümet bu partidendir), Endonezya, Malezya, Pakistan veya Cezayir (ancak bu ülkede 1991 Aralık seçimlerinde ilk turda İslâmcı Cephe'nin zaferi, ordunun seçimleri durdurmasına ve ülkenin on yıldan uzun bir süredir askerî diktatörlük rejimiyle yaşamasına neden oldu).

tarafından yönlendirilen bölge ve dünya jeopolitiğine hizmet ettiğini unutturmayı amaçlıyor: Sedat başkanlığındaki (1970-1982) Mısır'ın, uzun süre baskıcı ve yoz Suharto iktidarını (1968-1998) yaşayan Endonezya'nın, çıkarcı neo liberal Başbakan Turgut Özal dönemindeki Türkiye'nin (1989-1993) ve ayrıca önde gelen İslâmcıları ve mücahitleri dünyaya ihraç eden, askerî rejimle yönetilen Pakistan'ın durumu da böyledir.

Veya, ulusal ve uluslararası kamuoyunun gözünde muhalefetin isyan tehlikesini şişirerek aşırı baskı uygulayan otoritelerini ve iktidar tekellerini pekiştiren yerel iktidarların da bunlara simetrik saptırmaları: (1982'den beri) Mübarek yönetimindeki Mısır'ın, (1987'den beri) Ben Ali yönetimindeki Tunus'un ya da 1992'den beri karanlık generallerin Cezayiri'nin durumu böyledir. Bu generaller perde arkasından "gizli servise bağlı", "silahlı İslâm birlikleri" kurarak İslâmcı şiddeti saptırmayı şüphesiz daha da ileri götürdüler.[20] 1950'lerdeki ayaklanmaya karşı[21] Fransız teorisyenlerin "modern savaş" ve psikolojik mücadele mirasını doğrudan devralan Cezayirli generaller, 1990 yılından beri aşırı İslâmcı hareketlerin manipülasyonunun özellikli bir "model"inin oluşturulmasına da katkıda bulundular. Avrupa aşırı radikal Solunda (İtalyan Kızıl Tugaylar, Alman Kızıl Ordu) görüldüğü üzere, siyasi olmaktan öte sekter olan bu hareketlere yerel hükümetin veya dış güç ajanlarının sızması çok kolaydır.[22] Burada amaç, eylemleri korkunç boyuta vardırmak ve ölçüsüz bir baskıya hatta dış müdahaleye

20 François Geze, Armee et nation en Algerie: l'irremediable divorce, *Heredote*, sayı 116, l.trimestre 2005, Paris.

21 Marie-Monique Robin, *(Escadrons de la mort, l'ecole française)*, La Découverte, Paris, 2004.

22 2002 yılında Bali'deki ölümcül saldırılardan sonra 2005 yılında Avustralya basını, Endonezya İslâmî hareketinin içine gizli servis elemanlarının sızmış olabileceğini duyurdu. "Police 'had role' in Bali blasts", 12 Ekim 2005).

meşru zemin hazırlamaktır. Böylece korkutulan halk, iktidarın baskısına duyduğu husumete rağmen ayaklanmaya kalkmaktan çekinecek ve siyasi özgürlüklerin kaldırılmasına razı olacaktır.

Fundamental İslâm'ın manipülasyon arenasından ABD uzak duramazdı. 2000'li yılların başından beri, büyük ölçüde bu manipülasyonların icracıları –eski CIA ajanları, eski siyasi sorumlular veya önemli röportajcılar gibi– tarafından bilgilendirilmiş ve medyatik etkisi, sarsıcı ifşaatlarının önem ve kalitesiyle ters orantılı olan bir dolu eser bunun tanığıdır.[23]

Bununla birlikte, teolojik, siyasi ve felsefi gelenekleriyle en az diğer iki tektanrılı din kadar saygınlığı olan İslâm'la terörist şiddetin birbirine karışmasını hiçbir şey meşrulaştırmaz.[24] (Sonuç bölümünde terörist şiddetin farklı yerel bağlamlarda ve farklı nedenlerle din bayrağını dalgalandırmasından hareketle, bu ikisini aynı kefeye koyan "tahlillerin" ne kadar tehlikeli olduğunu göreceğiz).

Yahudi tektanrıcılığının özgüllüğü

Kendi siyasi iktidar merkezini çok eskiden kaybettiği için Müslüman ve Hıristiyan toplumlarda, çoğunluğun kenarında yaşayan Yahudi tektanrıcılık, diğer iki tektanrılı dinin içindeki büyük çatışmaları atlatmış oldu. Dinlerin içinde

23 Robert Baer: *See no Evil, The True Story of a Ground Soldier in the CIA's War on Terrorism*, Crown Publishers, New York, 2002; *Sleeping with the Devil. How Washington Sold for Saudi Crude*, Crown Publishers, New York 2003; John K. Cooley, *Unholy Wars. Afghanistan, American and International Terrorism*, Pluto Press, Londra, 2000; Richard A. Clarke, *Against All Enemies. Inside America's War on Terror*, Free Press, New York, 2004 (bu, üst düzey Beyaz Saray yetkilisi, 11 Eylül 2001 saldırılarının Irak savaşını fitillediğini söylerken, Irak rejiminin bu olaylarla ilgisi olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmadığın belirtti).

24 Miguel Cruz Hernandez, *Histoire de la pensee en terre d'Islam*, Desjonqueres, Paris, 2005 (İslâmî düşünce zenginliğinin itibarını iade eden önemli bir çalışma).

yaşadıkları kültürel ve etnik alanlarda derinliğine kök salan cemaatlerinin hayatını karakterize eden şey, yasayı ve ritüeli korumak, ahlâk ve insan hayatına saygıyı dikkate değer biçimde mükemmelleştirmekti. Bununla birlikte, kendini mesih ilan eden mistik kişilerin ve Talmud buyruğuna aykırı akımların ortaya çıkmasıyla dinî hayat ara sıra hareketleniyordu.

Mesihi beklerken sıkı bir ahlâk ve ritüel saygınlığı içinde yaşayan Yahudi müminler için Aydınlanma felsefesi ve Fransız Devrimi büyük bir meydan okumaydı. Bazılarına göre bu bir "asimilasyon" zorlamasıydı, çünkü ilahî iradenin işaretini bekleyen Yahudi varlığı, laiklikle kutsal niteliğini kaybedebilirdi. "Uluslar" dünyasına karışmakla, Tanrı'nın ilk halkına gösterdiği yolun aksine gidilmiş, Yahudiliğe ve Yahudi müminlere karşı aşağılamaya sık sık destek veren İsa'nın kilisesi ve İsa'nın öğretisi benimsenmiş olmayacak mıydı? Oysa modernite Yahudilik kadar Hıristiyanlığa ve İslâma da meydan okuyordu.

Birbirine sıkı sıkıya bağlı iki önemli olay, Yahudiliğin yüzünü moderniteye döndürmesini sağladı: Avrupa Yahudilerinin dehşet verici soykırımıyla sonuçlanacak olan antisemitizmin yükselmesi ve aynı anda Siyonist hareketin doğması. Siyonizm, İkinci Dünya Savaşı başlarında Avrupalı güçlerin ve ABD'nin yardımıyla, Yahudiliğin yenilenmesinin merkezi olmayı hedefleyen İsrail devletinin "Yahudilerin devleti" olarak oluşmasını ve kabul ettirilmesini başaracaktır.

Kurumsallaşmış Hıristiyanlığın geliştirdiği teolojik Yahudi karşıtlığı ile ilgisi olmayan, dünyanın üstün "Ari ırk" ile aşağı "Sami ırk" arasında bölündüğünü iddia eden sözde bilimsel antisemitizm, Avrupa'da geleneksel otorite kurumlarının (Kilise ve monarşi) Aydınlanma ve devrim sonucu zayıflamasından etkilenen tüm muhafazakârların kristalize olmasına hizmet etti. Bu mantıkla, "asimile" olan

Yahudiler, avangard sanatçılar, ünlü laik felsefeciler, usta hukukçular, Alman devrimciler, Rus ya da Avusturyalı bankacılar, sosyologlar vs. kurumların "yozlaşması"nın sembolü olarak ilk hedef tahtası oldular: Fransa'daki Dreyfus davası, hâkim sınıfların çoğunluğunun kafa yapısını açığa çıkaran bir dava oldu. Tabii Yahudileri Bolşevizmin Makyavelist kurucuları ve deccahn ırkçı versiyonu olarak gösteren Nazi Almanyası daha kötüsünü yapacaktır. Nazizmden on yıllarca önce yayımlanmış olup, bugün bile tahribatı devam eden ünlü *Sion Bilgeleri Protokolü* adlı sahte belge, antisemit geleneği uzun süre belirledi. Bu sahte belge, tüm ülkelerin seçkin Yahudilerini istikrara, düzene, otoriteye ve "uygar ulus"ların refahına karşı komplocular birliği gibi gösteriyordu.

Modernitenin Yahudiliğe karşı telkin ettiği bu düşmanlık karşısında Theodor Herzl ve yandaşları 1897 yılında Siyonist bir hareket kurdu.[25] Bunlar, Avrupa modelinde bir ulus devlet inşa edip Avrupa'da dağılmış olarak yaşayan Yahudileri orada toparlarlarsa, maruz kaldıkları bu yeni eziyetlerden korunabileceklerini düşündüler. Siyonizme göre bu yeni eziyet biçimleri, modern uluslarda yaşayan Yahudilerin sıkıntısızca asimilasyonunun imkânsız olduğu anlamına geliyordu. Siyonist fikre Yahudilik içinde bile hem laikler hem de dindarlar tarafından itiraz edildi. Laikler bunun bizzat Yahudiler için tehlikeli ve ütopik bir hayal olduğunu düşünüyor, demokrasi ve insan hakları ilkeleriyle antisemitizmin alt edilebileceğini öngörüyorlardı. Dindarlar ise siyonizmi dinî sapkınlık olarak yorumluyor ve kendilerini zulümden kurtaracak yegâne güç olan, inandıkları kutsal iradeye meydan okuma olarak algılıyorlardı. Bazı çağdaş

25 Theodor Herzl, *L'Etat des Juifs*, Claude Klein'in çevirisi, La Découverte, Paris, (1896) 2003.

Ortodoks Yahudi eğilimlerine göre siyonizm, Tanrı'nın öfkesini kabartmış ve ceza olarak Nazizmi göndermişti; dahası Filistinlilere reva görülen muamele, Yahudi etiğiyle ve onun insan haklarına olan saygısıyla tüm bağların kopması demekti.[26] Nitekim Avrupa'da, Birleşik ABD'de hatta bazı Arap şehirlerinde, Filistin lehine yapılan gösterilere katılan antisiyonist hahamlar vardır. Bunlara göre İsrail devleti inançsızdır ve onun parçalanması İsrail halkı için kurtuluş olacaktır. Elbette, azınlıkta olan bu tutum medyada pek az yer alır. Genellikle Yahudi antisiyonizmi egzotik ve akla aykırı bir olgu olarak ya da antisiyonist tezleri kabul ederek bizzat kendileri bilinçsizce antisemit olan bazı Yahudilerin "mağduriyet bilinci"ni üreten bir antisemitizm etkisi olarak görülür.

Egemen Batı söylemi, İslâm'ı çoğulculuğu benimseyen bir itidal dini olarak gören ve esasta laik olduğunu düşünen Müslüman dindarlara da aynı "tanı"yı koyuyor. Bunlar marjinal olarak değerlendirildikleri için, laik moderniteyle uyum sağlayamayacak totaliter İslâm'ı vazedenler kadar ilgi görmüyorlar. Buna mukabil ABD'de, Yahudilerin vaat edilmiş ülkeye dönüşünün hemen sonrasına denk düşen mesihin gelişini hızlandırmak için İsrail'in işgal ettiği topraklarda yeni koloniler kurmasına sınırsız destek veren ve Eski Ahit'in yüzeysel okumasına ve sonuç olarak yenilenmiş bir fundamentalizme çağıran tele-vaizler hızla çoğalıyor.

Tektanrıcılık çatışmalarının bir bilançosu

Bize göre bu mukayeseli tarihî bakışlardan çıkarılacak en büyük ders, tektanrıcılığın çok güçlü bir üniter ideal üzerine kurulduğudur. Evrenseli hedefleyen tektanrı fikri, aynı

26 Yakov M. Rabin, *Au nom de la Torah. Une histoire de l'opposition juive au sionisme.*

toplumsal ölçütlerin uygulandığı tek bir toplum anlayışına çağrıdır. Tektanrıcılığın bireye kabileden daha fazla değer verdiği kesin – yine de İsrail'in antik tarih mitleştirmesi, kabilesel veya etnik olanın din ile karşımasına uygundur; bu da seçilmiş kutsal halk veya "ışığa" doğru giden insanlığın öncüsü "millet" ya da ırk gibi elitist kavramları üretmiştir. İslâm da Hıristiyanlık da her halükârda kabile veya aileden daha fazla Tanrı'ya ve kitaba karşı sorumluluğu öne çıkarır. Etnik farklılıkların pek az önemi vardır. Farklı kökene, dile ve etniye mensup müminler için önemli olan sadece iman ve Tanrı buyruklarına itaattir. Ancak vahiyle inen metinlerin karmaşıklığı ve bazen de çelişkileri büyük sorun doğurur. Felsefe, din ve hatta ritüelin farklı yorumlarına neden olurlar ki, bu da dogmayı belirleyecek ve ona itaati sağlayacak dinî-siyasi bir iktidarın müdahalesini gerektirir. Başarıya ulaşmak için iktidar risk alabilmeli, sapkınlık ve inançsızlık diye nitelediği, tüm toplumun kutsal temellerini (gelenek, kuruluş, otorite) sarsan ayaklanmaları ve ayrılmaları bastırabilmelidir. Muhalifler ise kendilerini savunmak için gerçek geleneği kendilerinin koruduğunu, kutsal metinlerin en doğru yorumunu kendilerinin yaptığını öne sürerler.

Otorite sağlamak ve toplumsal düzeni güvenceye almak için dine başvuru bu anlamda kesinlikle en güvenli yol olmaz. Tektanrılı dinler en az modern laik ideolojiler kadar (soykırım ve tehcirleri katsak bile) anlaşmazlık ve çatışmaya neden olmuşlardır. Tektanrılı dinlerin uygarlıklar yarattığına şüphe yok. Batı Hıristiyanlığı, Katolik-Protestan savaşlarına kadar çok uzun dönem kurucu siyasi unsur olarak kalmayı başardı. İslâm da uygarlık yarattı, ama durgunluk, azgelişmişliğe kapılarak ve "Batı uygarlığı"nın gücü karşısında şiddetli karışıklıklara düşerek daha kısa ömürlü bir başarı elde etti.

Sonuç olarak, üç tektanrılı dinde de siyasal modernitenin krizi dine başvuru biçiminde kendini ifade etmekte ve bu da o dinlerin içinde sarsıntılara ve uygarlıklar savaşı tezlerine prim veren son derece endişe verici değişimleri tahrik etmektedir. Siyasi ve dinî bunalımların çoktan birbirine girdiği bu cehennemlik kısır döngüden bir çıkış yolu bulmak mümkün müdür?

ALTINCI BÖLÜM

21. YÜZYILDA SAVAŞ VE BARIŞ

16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın kıta dışına doğru genişlemesinden ve çoğu zaman çelişik ve değişken olan felsefi ve siyasi düşünce zenginliğini ihraç etmesinden beri, tüm dünya uluslarının katılacağı toplu güvenlik fikri aklımızdan çıkmaz oldu. Rahip Saint-Pierre ve ardından Kant, bu büyük düşüncenin öncüleri oldular.

Ne yazık ki büyük fikirler genellikle kötü amaçlar uğruna kullanılır. Milletler Cemiyeti'nin ve onu izleyen Birleşmiş Milletler Örgütü'nün entelektüel soy ağacı, bu iki öncüye kadar gitse bile, onların barış ve toplu güvenlik ideali, uygulamada amacından büyük ölçüde saptı. Önce yatışmış Fransız Devrimi'nin büyük siyasi ilkelerinin şemsiyesi altındaki Napolyoncu bütünleşme fikirleri, daha sonra Stalinci SSCB'nin hegemonyasında yozlaşan proletarya enternasyonalizmi, onca asaletlerine rağmen güç siyasetlerinin ve yayılmacılığın hizmetine sokuldu.

Halklar, uluslar ya da güçlü imparatorluklar, tarihte neredeyse her zaman yüce fikirleri alıp bunları bölgesel veya uluslararası düzende güçlerini ve etkilerini artırmak için

kullanacakları acımasız mekanizmalara dönüştürürler. Güçlü ve dinamik devletlerin bunca yayılma dalgasından sonra, güvenlik ihtiyacına çağrı zorunlu hale geldi. Doğal olarak bu ihtiyaç, ister toprak işgali isterse sadece ekonomik, bilimsel ve kültürel olsun yayılmacılığın karşılaşabileceği yerel direnişlerden doğdu.

Direnişler, ülkenin veya bölgenin maruz kaldığı baskının ve saldırının türüne bağlı olarak farklılıklar gösterir. Eğer bölge, yeni fikirlere kapalı bir entelektüel tutum alırsa hemen fanatik gericilik, uygarlık ve halkın mutluluğuna karşı düşmanlık olarak damgalanır; yabancılarla ticareti kesmek veya yabancı yatırımlara izin vermeme tutumu ise hemen insanlığın refahının ve gelişmesinin önünde duran vahim bir engel sayılır ve nihayet sivil ya da askerî işgal güçlerine karşı şiddete başvurulursa bu tutum "terörizm" olarak nitelenir.

"Silahlanmanın denetimi" adıyla önce Avrupalı güçlerin başlattığı, ardından SSCB ve ABD'nin katıldığı ince ayar oyunda da durum aynıdır. Nitekim burada, gerçek veya hayalî toplu imha silahlarını sınırlandırmaya yoğunlaşmak yerine, Amerikan terminolojisinde "haydut devletler" diye geçen kimi ülkelerle (veya, birçok Batılı şahsiyetin yakınlarda söylediğine göre bu ülkelerde barındırılan, demokrasi ve liberalizmin temellerini imhaya niyetli azılı terörist örgütlerle) uğraşılıyor daha çok.

Uluslararası düzende uygarlık ve kültür

Ulus ve halk kavramlarının, kullanımındaki belirsizlikleri daha önce belirtmiştik. Kültür ve uygarlık kavramları da bir o kadar belirsizlik taşır. Öyle ki bu kavramlar, o kavramları oluşturan halk ya da uluslarla referanslarını kaybederler. Bir kültür, Fransız, İngiliz, İtalyan, Arap, Japon vs. olabilir. Ortaçağ Avrupa kültüründe Latince gibi ölü bir dili kullanan

bilgin kültürü hariç, her kültürün kendisine destek sağlayacak bir dile ihtiyacı vardır. Demek ki, yaşayan kültürler millidir. Aynı durum uygarlıklar için de söz konusudur: Kültürden daha geniş olan uygarlık kavramı, daima bir kültür –edebiyat, şiir, müzik, felsefe– temelindedir. Ama aynı zamanda bu kültürün içinde geliştiği önemli siyasi, hukuki ve toplumsal kurumları da içerir. Demek ki Fransız, İtalyan, Japon, İngiliz ya da Çin uygarlığından bahsedebiliriz.

İç içe geçmiş bu iki kavramın kullanımındaki güçlük, bir uygarlığın ve ona temel oluşturan kültürün muktedir olduğu bir yükselişi gerektirir. Devrimci ve Napolyoncu Fransa'nın, kurumlarını tüm Avrupa'ya ihraç etmesi böyledir. Aydınlanma Avrupası'ndaki seçkinler arasında kültürü zaten yaygın olan Fransız dili ve kültürü, Avrupa dışında da sömürgeci fetihlerle genişledi. Çoğunlukla Anglosakson diye nitelendirilen İngiliz kültürü, Amerika kıtasının ve Hindistan'ın keşfiyle yayıldı; aynı durum İspanyol ve Portekiz kültürü için de geçerli. Günümüzde İngilizce ve Anglosakson kültür, ABD'nin gücü sayesinde, ezici bir üstünlük sağlayarak dünya seçkinleri arasında paylaşılıyor.

Bununla birlikte, Amerikan hiper gücüne dayanarak dünyaya hakim olan bu kültürü; aşağı yukarı her kültürde, belli bir tarihî dönemde; bilginin, tekniğin, maddi büyümenin, sanatsal çeşitliliğin, ahlaki, etnik ve felsefi evrimin genel durumunu belirtmek amacıyla kullanılan evrensel uygarlık kavramıyla karıştırmamak gerekir. 19. yüzyılda Avrupa'nın büyük ulus devletlerinin her birisi kendi kültürünü uygarlığın en yüksek düzeyi gibi görme eğiliminde olsalar bile, terimin iki farklı anlamını birbirine karıştırmamalı: Biri, toplumsal, siyasi ve bilimsel kurumlarıyla ulusal bir kültüre ait olanı, diğeri, biraz önce belirttiğimiz daha geniş kapsamlısı. Oysa günümüzde, Batılı kimlik duygusunu Batı uygarlığına aidiyet ile bütünleştiren bu kavram bulanıklığı

Batı narsizminin kalbidir. Halk, ulus, ırk, kültür, din, uygarlık gibi aslında birbirinden oldukça farklı olan kavramların ölçüsüzce birbirinin yerine kullanılmasıyla beslenen bu bulanıklık sürdükçe, 21. yüzyılın kapılarını açan o sapkın "uygarlıklar savaşı" ideolojisi, Amerikan hiper gücünün egemen olduğu yeni dünya jeopolitiğinin dekorları arasında inandırıcı görünmeye devam edecektir.

Bu ideoloji sığ ve sapkındır, çünkü gerçekliğin sahte olduğu kadar indirgenmiş bir tanımını yapmaktadır. Şurası kesin ki, fethedici kültürler, uluslararası düzene, güçlerinin ifadesi olan önemli siyasi gelişmeler sayesinde yayılıp yerleşirler. Fakat bir kez kendi topraklarından ve uluslarından çıktıklarında, diğer ulusların uygarlıklarına kendi kültürlerini kabul ettirme düzeyine bağlı olarak dönüşümlere uğrarlar: Bir kültür başka bir kültür tarafından kullanıldığında, tamamen dilbilimsel düzey de dâhil olmak üzere, kendine has melez kültürler doğar. Lübnan'da konuşulup yazılan Fransızca ve tüketilen Fransız kültürü ürünleri; Cezayir, Kanada veya Belçika'dakilerle aynı değildir. Günümüzde durum böyle olduğu içindir ki uygarlıklar savaşından dolayısıyla kültürler savaşından yani kültürler-arası ilişkileri özselleştirme iddiasındaki bu nosyondan söz etmenin bir anlamı yoktur. Olsa olsa silahlı işgaller gibi zamanı ve zemini sınırlı siyasal güç gösterilerine hizmet eder.

Günümüz Batı söyleminde bu kavramın yaygın olarak kullanılmasının esas nedeni, önemli ölçüde siyasidir: Askerî yayılmacılığı ve ona eşlik eden siyasi önlemleri meşrulaştırır, uluslararası hukukun reddettiği önleyici savaşlara haklılık sağlar. Ayrıca uygarlıklar savaşı ideolojisi güçlü bir duygudaşlık yaratma avantajına sahiptir. İki dünya savaşının yıkımından beri ulusal çıkar nedeniyle başlatılan savaşlar, meşruiyetini kaybedince, "uygarlığın" ve "değerlerin" korunması ulusal çıkara ikame edilen uygun bir gerekçe ol-

du, önleyici savaşları haklılaştıran bir nefsi müdafaa görevine dönüştü. "Uygarlık" ve "değerler" gibi siyaset ve medyanın durmadan tekrarladığı Batı'nın bulanık kavramları, Avrupa ve ABD'nin, zamanında güçlü biçimde inşa edilmiş millete dair kanaatlerine kuvvetli bir duygusal içerik yerleştirme imkânını verdi. Bu içerik 19. yüzyıl tarzı milliyetçi–yurtsever ideolojilerin ve "merkezî" ülkelerdeki sınıf savaşları ile dünyanın diğer bölgelerindeki (Rusya, Çin, Balkanlar, Arap dünyası, Latin Amerika, Güney Asya vb.) devrimler arasındaki mitsel ulusaşırı dayanışma temelinde oluşan Marksist ideolojilerin çifte bozgunundan sonra ortaya çıkan boşluğu doldurdu.

Uygarlığın militan ideolojilerinin merkezinde dini buluruz. Batı'da Yahudi-Hıristiyan değerler, Doğu'da ise esas olarak İslâmî değerler... Oysa Hegel'den Nietzsche ve Heidegger'e kadar modern kültürün bizim tanımladığımız anlamıyla uygarlık kavramı dinin, en azında Rönesans'a değin Avrupa'yı belirleyen derin dinsel uygarlığın yıkıntıları üzerine kurulmuştu. Dolayısıyla günümüzdeki dine başvuru, her şeyden önce sıradan siyasal veya ekonomik girişimleri meşrulaştırmaya ve "uygarlık" kavramının duygusallık dozunu artırarak kamuoyunu harekete geçirmeye yarıyor. Yahudi-Hıristiyan değerler kavramının ortaya atılıp dolaşıma sokulması, çağımızda bir tür kültürel hükümet darbesidir: Moda olan bu yeni anlayış, Rönesans'tan beri geçerli olan, Batı'nın Yunan-Roma köklerine olan inancının yerine kabaca yerleştirildi.

Şüphesiz hiç kimse dinin kültürlerde, dolayısıyla uygarlıklarda oynadığı rolü yadsıyamaz. Ama bugün din, bir uygarlığın birçok unsurundan sadece biridir: Ortaçağın Hıristiyan Avrupası veya 9. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar muzaffer olan Akdeniz İslâmı gibi merkezinde din ve onun ritüelleri olan uygarlıkların zamanı geçti. Teknik ilerleme, toplu tü-

ketim, ekonomik büyüme veya çevre koruma insanlığın temel meseleleri oldu ve bilhassa dinî değerler üstüne kurulmuş hiçbir uygarlık kalmadı. Yahudilikte veya İslâm'da atavik dinî ritüelleri katı biçimde hâlâ sürdüren toplulukların var olması, bu olguları kültürel alanların ve insanlığın tümüne mâl etmemizi gerektirmiyor. Uzakdoğu ve Hindi-Çin'de bireysel veya kolektif düzeyde benzer durumlara (Budist rahipler, yogacılar, bilgeler vs.) rastlıyoruz; aynı şekilde Tibetliler gibi bazı halklar, dinî akidelerine bağlı yaşıyor. Ama bu olgular, 21. yüzyıl insanının yeniden dine "düşmüş" halde olduğu veya toplumlarımızın tarihi ve ahlakı yeniden örgütleyecek olan dine geri dönüş nöbetine yakalandığı anlamına gelmiyor.[1]

21. yüzyılın uygarlaştırıcı modeli

Buna mukabil, dünya medya sisteminin taşıdığı kapsayıcı bir uygarlık imajı, dinî bayram ve gösterileri giderek daha fazla öne çıkıyor. Papa II. Jean-Paul'ün seyahatleri ve halka haftalık olarak görünmesi (sonra can çekişmesi ve ölümünün abartılarak medyatikleştirilmesi), Yahudilerin hamursuz ve diğer bayramları, Müslümanların ramazanı ve şeker bayramı, hac ziyaretleri, Dalay-Lama'nın gezileri, Filipinler ve Polonya gibi aşırı Katolik ülkelerdeki İsa'yı toplu anma gösterileri ya da Halife Ali'nin oğlu, İmam Hüseyin'in şehit olması anısına Şii Müslümanların aşure ayı, kırbaçlanma, çarmıha gerilme gibi çeşitli fiziki eziyetin uygulandığı toplu anma törenleri vb...

Bu son yılların ekonomik ve medeni küreselleşmenin motor gücünü ABD belirliyor; rengini "Yeniden doğmuş Hı-

1 Giriş bölümünde ele aldığımız, dünyada devletin dinden bağımsızlaşması üzerine iki Amerikalı araştırmacının gayet incelikli yargılarını hatırlatalım (Pippa Norris ve Ronald Inlehart, *Sacred and Secular*.

ristiyan" George W. Bush'un pek sevdiği temayla "inananların ulusu" diye tanımlanan ABD veriyor. Egemen hale gelen Amerikan uygarlığı, özsel ve muhafazakâr anlamda ezelî ve geleneksel bir değer olarak din ile uyum halinde kaynaşmış teknik ve ekonomik modernitenin hayli cezbedici bir ikili imajını dünyaya yansıtıyor. Böylece iman ve ibadetinizi terk etmeden, teknik ilerleme ve toplu tüketim anlamında tamamen "modern" olabilirsiniz. Böylece iman ve ibadet, bireysel kimliğin ve onun ait olduğu toplumun, hiç değilse toplumsal ve siyasi ahlakın yani bir uygarlığın kurumlarını inşa eden değerler sisteminin yeniden temel taşı oluyor. ABD'de zaten tüm kurumlarda, özellikle de devlet okullarında ve hukuk sisteminde, dinî telkinlere hem de en esaslı ve muhafazakâr biçimde itaat edilmesi için sayısız mücadeleler veriliyor.[2]

İnsanlık tarihinde bugüne değin görülmedik bir dünya gücüne dönüşen ABD'nin biçim verdiği 21. yüzyıl uygarlık modeli, görüldüğü gibi hiç de 20. yüzyılınkine benzemiyor. 20. yüzyıl uygarlığına, milliyetler prensibiyle Aydınlanma felsefesinin, insanın her tür baskı ve esaretten kurtulmasının, halkların kaderlerini tayin hakkının veya zenginliklerin adil dağılımı için toplumsal mücadelenin ilkeleriyle Avrupa modeli egemendi. 1776 Amerikan Devrimi, siyasi ve kültürel mirası ile dünyanın dört kıtasında taklit edilmesi için uğraşılan Avrupa uygarlık modelinin bir parçasıydı.[3] Bu uygarlık modelinde, farklı değişkenler ve renkler barındıran (İngiliz, Fransız, Alman, Amerikan) kültürler ve din hiçbir şekilde kimlik ve kültürün temel taşı sayılmıyordu.

2 Örneğin "L'Amerique de Bush a l'assaut de l'"evolution; Dicu contre Darwin" *Le Monde* 2-8 Ekim 2005.

3 Brooke Allen, "Our Godless Constitution", *The Nation*, 21 Şubat 2005 s. 14-20. Liberal Amerikan dergisinin bu makalesinde, dinin ABD'de nasıl istismar edildiğini açıklarken, Amerikan anayasasını hazırlayanların yeni cumhuriyeti Hıristiyanlık üstüne kurmak gibi bir niyetleri olmadığını hatırlatıyor.

Asırlar boyu, koyu dindar toplumlardan oluşan Avrupa, din savaşlarının vahşetinden çok çekmişti: Bireysel özgürlüğün elde edilmesi, halkların her tür otoriter yönetimden özellikle kutsal hukuka dayalı monarklardan ve Roma kilisesinin entelektüel hayat üzerindeki katı vesayetinden kurtulabilmesi uzun ve acılı bir yol oldu.

Amerikan anayasa yapıcıları bunu gayet iyi bildiğinden diğerlerine eziyet eden bazı Protestan kiliseleri bu kavgalarında iktidardan yardım istediği için, 1776 Anayasası ile devleti ve Kiliseyi birbirinden ayırdılar. Tanrı'ya inanan hümanist kurucu babalar* dinin siyasi kurumsallaşmasına yürekten karşı çıktılar, çünkü bu Avrupa'yı yolların en kötüsüne sürüklemişti.[4] Görünüşe bakılırsa; Birleşik Devletler'de yeni vaat edilmiş toprağın fethi ideolojisinin rüzgarıyla taşınan Protestanlığın ve dinî pratiğin dinamizmini korumayı mümkün kılan da budur. Oysa bu arada Avrupa'da devletin sosyal ve eğitimsel alanda sınırlarını genişletmesi, yurttaşları giderek Kilise'nin hizmetlerinden uzaklaştırıyordu. Avrupa'da kendini dinî uygulamalarda zayıflama olarak gösteren bu aşamalı "Hıristiyansızlaştırma", İspanya, Portekiz, İtalya ve Yunanistan gibi 1960'ların ortalarına kadar dinî pratiklerin güçlü kaleleri olarak kalan ülkelerdeki toplumsal ve siyasal dönüşümlerle doruğa çıktı.

Avrupalı'dan çok Amerikan olan ve çekirdeği dine başvuru olup da bu damgasını tüm diğer toplumlara vuran 21. yüzyıl başının uygarlık modeli sürekli olur mu? Bu sorunun cevabı, tarifi çok zor olan sayısız etkene bağlıdır. 20. yüzyılın son otuz yılından daha öncesinde gördüğümüz gibi, dünyanın entelektüel ve siyasi dekorlarının ne kadar baş döndürücü bir hızla değiştiğini göz önüne alırsak, bir uçtan

(*) Kurucu babalar: ABD Anayasası'nı yapan başlıca zevat – ç.n.

4 Bernard Baylin, *The Ideological Origins of the American Revolution*, The Belknap Press, Cambridge, 1992.

bir uca ve "son"dan "geri dönüş"e giden din sarkacının daha dengeli bir konuma geleceğini düşünebiliriz. Tüm sorun bugün geçerli olan uluslararası siyasi etikten daha iyisini kurabilmek ve yeniden biraz bilgeliğe kavuşabilmek için, "uygarlık" adına daha ne kadar savaş gerektiğini bilebilmek.

Terörizm üstüne Amerikan söyleminin işlevleri

11 Eylül'den beri Amerikan siyasi söylemi, Soğuk Savaş döneminin dilini yeniden üretmeye uğraşıyor. Ronald Reagan'ın "şer imparatorluğu" olarak ilan ettiği komünist yıkıcılığın yerine Müslüman ülkelerden ve "şer ekseni"ndeki üç "haydut" devletten (İran, Kuzey Kore ve işgale kadar Irak) geldiği varsayılan "uluslararası terörizm" oturtuldu. Kelimeler ve terminolojideki değişikliklerin dışında, söylemin yapısı, Sovyetler Birliği'ne ilişkin söylemin yapısı ile tamamen aynı. Sanki bugünün terörist tehdidi ile dünün nükleer tehdidi aynıymış gibi. Sanki terörist hücreler kitle imha silah fabrikalarına sahipmiş gibi. Burada söz konusu olan, George W. Bush'un 2005 Eylülü'nde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda, 2005 Ekimi'nde ise Ulusal Demokrasi Vakfı'nda[5] yaptığı konuşmalardaki retoriğin sürekli temasıdır.

Bu hayret verici söylevinde Amerikan başkanı, "totaliter bir imparatorluk" ve "tüm ulusları boyunduruk altına alıp dünyayı sindirmek" hevesinde olan bütünleşmiş İslâmî tedhişin temsil ettiği tehdit üstüne eskisinden daha da korkutucu bir bakış sundu. Militan İslâmî ideolojiyi, komünist ideoloji ile kıyasladı ve İslâmî vahşeti, Gulaglar ve Çin Kül-

5 Metne ulaşabileceğiniz adres www.whitehouse.gow/news/releases/2005/10/print/20051006.3.html. Bu söylev Amerikan basınında sayısız eleştiriye ve alaycı yoruma neden oldu. (Özellikle 8-9 Ekim 2005 tarihli *International Herald Tribune*'ün "Doing the 9/11 time warp again" başlıklı başyazısı 11 Eylül 2001 saldırılarının George W. Bush tarafından nasıl istismar edildiğini açıklıyor.)

tür Devrimi ile karşılaştırdı. Suriye ve İran'ı yine teröristlerle uzun bir işbirliği tarihi olan ülkeler olarak ilan etti ve ABD'nin teröristler ile onlara destek veren "uygarlık düşmanları" arasında fark gözetmediğini belirtti. "(İslâmcı) militanlar sanıyorlar ki bir ülkeyi (Irak) kontrol altına alınca, kitleler arkalarından gelecek ve bölgedeki bütün ılımlı yönetimleri devirip Endonezya'dan İspanya'ya kadar uzanan radikal bir İslâm İmparatorluğu kurabilecekler. ...Bu tür düşmanlara karşı bir tek cevabımız var: Geri adım atmayacağız, boyun eğmeyeceğiz ve toplu zaferden başka bir şeyi asla kabul etmeyeceğiz."

"Bin Ladinci" terörist gruplara böylesine ölçüsüz bir önem atfetmenin, onlara daha fazla taraftar toplama imkânı vereceği tartışmasızdır. ABD başkanının İslâmî çizgideki şiddetin bu kadar korkutucu olduğunu düşünmesi, Ortadoğu'da Amerika'nın çok boyutlu nüfuzunu yok etmek isteyenlere doğal olarak cesaret verir ve onları terörist çetelere iter.

Bu Amerikan doktrini, Birleşmiş Milletler'in konumunu da önemli ölçüde etkiledi. BM genel sekreterinin 2005 Martı'nda *Daha geniş bir özgürlük için: Herkese gelişme, güvenlik ve insan haklarına doğru*[6] başlığıyla yayımlanan çok önemli bir raporunda, terörizmin "uluslararası" nitelik kazandığı ve genel güvenlik endişesinin merkezinde yer aldığı belirtilerek "büyük yıkım gücüne sahip" (yani toplu imha silahları edinebilir) olduğu vurgulanmaktadır. Her ne kadar adı

6 BM'nin 21 Mart 2005 tarihli genel kurulunun *In Larger Freedom. Towards Development, Security and Human Rights for All*, A/59/2005 sayılı belgesi. BM'ye yapısal reformlar sunan rapor, temsili özelliğini genişletebilmesi için Güvenlik Konseyi'nin üye sayısını artırmayı öneriyor. Bu rapor dünyanın tüm başkentlerine sunuldu ve tartışıldı. Bu da ona geniş bir tanıtım sağladı. BM'nin yıllık olağan toplantısından önce 2005 Eylülü'nde New York'ta düzenlenen devlet başkanları zirvesine de sunulan rapor, zirvenin nihai belgesine ilham verdi. Belgede "Kim yaparsa yapsın, amacı ne olursa olsun, terörizmi her biçimiyle mahkûm ediyoruz, çünkü uluslararası barış için en vahim tehditlerden birisidir" deniyor (Genel kurulun A/60/L.1 sayılı belgesi).

konmasa da, burada "İslâmcı" terörizmden söz edildiğini söyleyebiliriz. Hem de özellikle Müslüman ülkelerin bizzat kendisinde (Suudi Arabistan, Mısır, Pakistan, Endonezya, Fas, Yemen) uygulanan farklı terör biçimlerinin hiçbir tahlili yapılmaksızın... En önemlisi de, bu tehdit mutlak bir tarihsel yenilikmiş gibi sunulmakta, geçmiş onyıllarda dünyanın diğer bölgelerini sarsan ve İslâm'la herhangi bir ilgisi olmayan tüm terörist şiddetlerden hiç bahsedilmemektedir.[7] Avrupalı milliyetçi terörist hareketler (Basklar, Korsikalılar, İrlandalılar, Ermeniler), Avrupah aşırı sol silahlı grupların (Fransız Doğrudan Eylem, Alman Kızıl Ordu Fraksiyonu, İtalyan Kızıl Tugaylar, Japon Kızıl Ordusu'nun) eylemleri ve (özellikle İtalya, Brezilya, Salvador ve Nikaragua'da genellikle CIA tarafından desteklenen ve beslenen) aşırı sağ hareketler, Latin Amerika'da Marksist kimlik taşıdığını ileri süren (Aydınlık Yol,[8] Kolombiya Devrimci Ordu güçleri[9] vb.) terörist gruplar ve (Filistinlilerden çok önce) bedenlerini canlı bomba olarak kullanan intihar komandoları yetiştirmiş olan Nepal'deki Maoist gerillalardan ve Sri Lanka'daki Tamil Kaplanları'ndan söz edilmemektedir. Eğer özel olarak Yakındoğu'dan söz edeceksek, terörizmin hiç de yenilik olmadığını, 1940'lı yıllarda İngiliz güçlerine ve Filistin halkına karşı, içinde İsrail'in gelecekteki başbakanlarının (Menahem Begin ve İzak Şamir) olduğu sağ Siyonist Irgun hareke-

7 Gerard Challiand, *Histoire du terrorisme de l'Antiquite a Al-Qaida*, Bayard, Paris, 2004; Jean-François Gayraud ve David Senat, *Le Terrorisme*, PUF, Paris, 2002. Robert Sole, *Le Defi terroriste. Leçons italiennes a l'usage de l'Europe*, Seuil, Paris, 1979; yazar daha ilk cümleden şunu söylüyor: "Terörizm dünya kadar eskidir" ve ardından ekliyor: "Ölüm dahi olsa şiddeti gizlemeye çok dikkat eden modern toplum, farkına varmadan teröre doğma, büyüme ve olduğundan daha büyük görünme fırsatı tanıyor." (s. 7-8)

8 Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'na göre sonra Peru'da 1980–2000 yılları arasında terörizm ve teröre karşı mücadelede yaklaşık 70.000 kişi öldü.

9 Uluslararası Af Örgütü'nün, 2004 Yılı Raporu'nda bu ülkede 1985'ten bu yana terör ve karşı-terör eylemlerinde 60 000'den fazla ölü olduğu belirtiliyor.

tini ve bu hareketin BM arabulucusu Kont Bernadotte'yi 1949 yılında katlettiğini nasıl olup da hatırlamayız? Ayrıca Georges Habbaş gibi bir Hıristiyanın yönlendirdiği Filistin Halk Kurtuluş Cephesi gibi gayet laik bir örgütün art arda eylemlerini ya da çeşitli Arap ve Avrupa ülkelerindeki diğer laik Filistin silahlı hareketlerini unutuyoruz: 1972 Münih Olimpiyatları'nda İsrailli atletlere yapılan saldırı, uçak kaçırmaları, İtalyan *Achille Lauro* gemisinin rotasının değiştirilmesi vb... Aynı şekilde İsrail devletinin Filistinli yöneticilere uyguladığı karşı-terör ya da bugün Fransa'da hapiste tutulan ünlü Ramirez Sanchez Carlos'un, 1975'te Viyana'da toplanan OPEC petrol bakanlarının rehin alınması gibi çarpıcı terör eylemlerini, 1980'li yıllarında Lübnan'da meydana gelen pek çok Batılının kaçırıldığı olayları, 1983'te çok uluslu müdahale gücündeki Fransız ve Amerikalılara yapılan terör saldırılarını, ardından İsrail'in sivil halkı koruma adına ikinci Lübnan işgalini hatırlamalıyız.[10]

2005 BM raporu, Amerikan siyasetinin peşinden giderek insanlık tarihinde eşi görülmedik yepyeni bir düşman keşfetmişe benziyor ve hiçbir kanıt olmasa da bu düşmanın toplu imha silahları bulundurabileceğine inanıyor. Rapor, son yıllarda terörizmden etkilenen ülke sayısının kırk olduğunu belirtirken ne söz konusu terörizm ile ülkelerdeki silahlı çatışmalar arasında herhangi bir bağ kuruyor, ne bir sınıflandırma oluşturuyor, ne de genel güvenlik yararına ders çıkarılabilecek en ufak bir tahhl yapıyor.[11] Dünyamızın belki de en eski çatışması olan Filistin'deki karışıklıkların, 21. yüzyıl başında Batı Şeria'da Yahudi yerleşimlerinde devam ediyor olmasından hatta her türlü yasal çerçeveyi dışlayan ABD'nin Irak işgalinden özellikle hiç söz etmiyor.

---

10 Bütün bu operasyonlar için: Georges Corm, *Le Proche-Orient eclaté*.

11 6. dipnotta belirttiğimiz belgenin 8. paragrafı.

Yani bu durumda dünya güvenliği için tek tehdit, İslâm bayrağı altında toplanan "uluslararası terörizm" oluyor. Uygarlıklar savaşı tezi de böylece bizzat BM tarafından kemal-i ciddiyetle kabul ediliyor. Oysa 2004 yılında, uluslararası barış ve güvenlik planında maruz kalınan riskleri incelemek üzere genel sekreter, yüksek düzey uzmanlarla öncelikli bir panel düzenlemişti. Panel, *Daha Güvenli Bir Dünya: Ortak Sorumluluğumuz*[12] başlıklı mükemmel bir rapor hazırladı. Bu raporda, çözüm bulunması gereken birçok çatışmadan –dolayısıyla Filistin'den– söz edildi, Ayrıca "umutsuzluk, aşağılanma, yoksulluk, siyasi baskı, aşırılık, insan hakları ihlali ve aynı zamanda bölgesel çatışma ve yabancı işgali"[13] bağlamında doğduğu belirtilen terörizmin nedenlerine çare bulunması gerekliliği açıklandı. Rapor aynı zamanda "terörizmle sadece ordu, polis ve gizli önlemler temelinde mücadele etme tutumuna karşı uyarıyor, bunun iyi yönetim gayretlerini ve insan haklarını tehlikeye sokup dünya nüfusunun önemli bir kısmını aleyhlerine çevireceğini"[14] söylüyordu.

Ne yazık ki genel sekreterin *daha geniş özgürlük* raporu bu sağduyulu ve bilgece fikirlerin hiçbirine değinmiyor. Üstelik insan hakları savunucusu ve dünyanın her yerinde ekonomik büyüme ve insana saygının yol haritası olduğunu iddia eden rapor BM'nin genel güvenlik adına uyguladığı ekonomik cezalandırmaların övgüsünü yapmakta tereddüt etmiyor.[15] BM anlaşmasının ilkeleri ve insana saygı açı-

---

12 *A More Secure World: our Shared Responsability*, Birleşmiş Milletlerin 2 Aralık 2004 tarihli Genel Kurulu A/59/565 sayılı belge.

13 *A.g.e.*, s. 45, paragraf 145.

14 *A.g.e.*, s. 45, paragraf 147.

15 6. dipnottaki belgenin 109. paragrafı: "Uluslararası barış ve güvenliği tehdit edenlere karşı ambargo uygulamaları Güvenlik Konseyi'nin önlem alabilmek için elinde bulundurduğu hayati önemde imkânlardır."

sından hiçbir şekilde kabul edilemez bir tutumdur bu; örneğin Saddam Hüseyin'in Irak'ına uygulanan ekonomik ambargo sonucunda binlerce çocuk ve yaşlının ölümüne yol açıldığı ve diktatörün halk üzerindeki denetiminin güçlendiği düşünüldüğünde.

BM'nin arka çıktığı tüm bu Amerikan söylevleri, demokratik gelişme istemekle birlikte Batı'nın "uluslararası genel güvenlik" uygulamasını endişeyle izleyen Arap ülkelerinde ağır ve baskıcı bir atmosfer yaratıyor. Bernard Lewis ve Samuel Huntington'ın uygarlıklar çatışması tezi, İsrail'in, Filistin'in kalan kısmını kolonileştirmesini koşulsuz savunan Amerikan yeni Evanjelistleri ve Yahudi-Hıristiyan denilen Haçlılara karşı topyekûn savaş çağrısı yapan cihatçı akımların birbirine paralel iki söylemi ile kendi kendini gerçekleştiren bir kehanete dönüştü.

Uygarlıkların ittifakı ya da savaşı

Bu denemenin tümünde incelediğimiz gibi Batı kavramını tarif etmek kolay değildir. Yaşam tarzı ve ekonomik model olarak uyumlu bir Avrupa'dan kuşku duymasak da Batı'nın merkezindeki ABD farklı bir modeldir ve ortak bir dış politika yoktur. Japonya'yı veya diğer OECD üyelerini de eklersek daha da karmaşık bir grupla karşı karşıya kalırız. Batılı ülkeler grubunda önemli bir diğer güçlük ise İsrail'in statüsüdür: Bu devlet "Doğulu" mudur, "Batılı" mıdır? Yanıt hiç de kesin değil. Öte yandan, uluslararası hukuka sürekli aykırı davranmasına rağmen hiç cezalandırılmaması, Batılı ülkelerin kayıtsız şartsız desteğini alması nasıl açıklanabilir?

Batı, uluslararası ilişkilerdeki askerî dayanışmasının ifadesi olan NATO (Kuzey Atlantik Paktı) anlamına gelir. Bu örgütün Irak'a müdahalesinde ısrar eden Amerika, Batı'nın

askerî dayanışmasını kendi saflarına çekmeye çalışırken, "önleyici savaş" mantığına itibar etmeyen Avrupa ülkelerinde ciddi çekinceler uyandırdı. Bu kavram, ortak bir dış politika tanımlamayı başaramamış Batı'da, özellikle Avrupa Birliği'nde oturtulmuş değil.

NATO'nun Üçüncü Dünya Savaşı olarak nitelenebilecek Soğuk Savaş gereksinimlerinden doğduğunu hatırlamamız gerek. Baş düşmanı Sovyetler Birliği uzun zaman önce yok oldu. O halde günümüzde bu örgütün işlevi nedir? Eğer söz konusu olan dünya güvenliğinin baş tehdidi terörizme karşı mücadele ise, NATO bu görev için donanımlı olmadığına göre, ilke olarak BM çok daha uygundur. Sovyetler Birliği yok olduktan sonra artık Batı kavramını öne sürmenin tek amacı terörizmle mücadele midir? Olası her tehlikeye karşı örneğin yükselen Çin gücüne karşı Batı kendini sürekli alarm durumunda tutmaya mı karar verdi? Ne Rusya ne Çin on yıldan fazladır Güvenlik Konseyi'nde hiçbir veto kullanmadıkları ve gelişmekte olan ülkeler üzerindeki etkileri sürekli gerilediği halde, büyük Batılı güçlerin BM'nin işleyişindeki önemli etkisi, barış ve güvenlik sağlamaya yetmiyor mu?

Uygarlıklar çatışması ve ittifakı sorununa eğildiğimizde bunlar önümüze çıkan önemli sorular. Aslında, alışıldığı üzre Batı diye tanımlanan birlik, homojen bir uygarlıklar blokundan çok, bir uygarlıklar ittifakıdır. Çünkü baskın olan Anglosakson kültürün dışında bu birlik, içinde Japon, Kore, Türkiye ve Avrupa'nın Latin kuşağı gibi farklı kültürlerin yanı sıra, Germenik, Flaman ve İskandinav kültürlerini de içeriyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra farklı ulusal kültürler ve onların Avrupa dışındaki etkileşim alanlarıyla (Frankofon, Hispanofon, Luzofon, –Portekiz– Germanofon) birlikte yeniden inşa edilen Avrupa, zaten uygarlıklar ittifakının bir başka modelidir. NATO gibi ortak askerî sa-

vunma yerine, savaş mirasının reddi, serbest dolaşım, insan hakları ve demokrasi ilkeleri temelinde yükselen bir yeniden yapılanma gerçekleşmektedir.

Batı tarafından gitgide daha homojen ve kendilerine düşman bir uygarlık bloku olarak görülen Arap ve Müslüman ülkelerini tanımlamak gerçekten de daha kolay değil. "Müslüman-Arap uygarlığı" kavramı da Batı uygarlığı kavramı kadar karmaşıktır. Bu uygarlık kavramı da, uygarlık bölgesindeki devletler-arası fiilî dayanışmanın etkisinden tamamen kopuk, mitolojik kavramlar üzerine oturmuştur. Emevi ve Abbasi halifelerinin ihtişamlı döneminin Müslüman-Arap uygarlığı, çok uzun zaman önce kayboldu. Daha 9. yüzyıldan itibaren İslâm uygarlığı, –Kuzey Afrika'daki Berberilerin rolünü bir yana bıraksak bile– Müslüman-Arap uygarlığından ziyade, Müslüman-İran ya da Müslüman-Türk uygarlığına dönüşmüştü. Hindu diniyle İslâm arasında ilginç bir sentezin merkezi ve uygulayıcısı olduğunu öne süren Moğol İmparatorluğu son büyük uygarlık oldu.

Son yıllarda Müslüman ülkeler arasında sayısız savaş yaşandı. Sadece Bengalli Müslümanların Pakistan'dan ayrılma savaşlarını, İran-Irak savaşını, kendileri de Müslüman olmalarına rağmen çok kez ayrılmak için ayaklanan Kürt topluluklarını hatırlamak yeterli. Daha eski tarihte, Osmanlı İmparatorluğu ile İran monarşisi arasındaki savaşın, bu bölgedeki Müslüman toplulukları harap etmesi ve Rusya'nın Orta Asya ve Kafkaslar'da genişlemesine yol açması nasıl unutulur? Aynı şekilde Afrika'da birçok Müslüman ülkede vahşi iç savaşlar yaşandı. Bütün bu çatışmalara Arap ülkeleri arasındakileri de ekleyebiliriz. Irak'ın Kuveyt işgali, Suriye'nin Lübnan üzerindeki hegemonyası, Fas ve Cezayir arasındaki sahra konusunda yaşanan sürtüşme, Yemen'deki çatışma, Sudan iç savaşı... ve nihayet ciddi bir askerî güç olan Türkiye NATO üyesi iken, Pakistan, Mısır, Fas, Tunus,

Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar ve Bahreyn, Batı'nın merkezi olan ABD'nin kayıtsız şartsız siyasi ve askerî müttefikleri değiller mi?

Öte yandan günümüzde Müslüman âlemde paralel değilse de birbiriyle yarışan iki devletler-arası dayanışma örgütü var: 1969'da kurulan İslâm Konferansı Örgütü ve 1945'te kurulan Arap Devletleri Birliği. İkincisi yozlaşmış bir örgüt. Üye devletler arasında savunma, güvenlik, serbest dolaşım, kültür ve iletişim alanında sayısız antlaşma yapılmasına rağmen, etkin bir dayanışma sağlanamadı. İslâm Konferansı'na gelince, bu örgüt Soğuk Savaş sırasında Arap Birliği'ne rakip olarak kuruldu; çünkü o tarihlerde Birlik, Washington yerine Moskova'ya ve Bağlantısızlar Hareketi'ne yakın, radikal milliyetçi Arap devletlerinin elindeydi. Konferansın temel direği, Suudi Arabistan ve onun petrol zenginliği idi. Bu ülkenin ve Arap Yarımadası'nın diğer petrol zengini komşularının cömert katkılarıyla ortaya çıkan İslâm Kalkınma Bankası'nın malî kaynakları ile Konferans, sömürgeciliğe karşı savaş dönemini belirleyen milliyetçi ve sosyalist eğilimli radikalizme karşı mücadele edebilmek için üçüncü dünya ülkelerinde yaygınlaştırılan "yeniden İslâmîleşme"nin önemli organı oldu. Bununla birlikte, İslâm Konferansı, Müslüman ülkeler arasındaki çatışmalara ve kendi bünyesindeki iç savaşlara asla engel olamadı.

Şüphesiz Batı da kendi içinde çatışmalar yaşadı. Ancak bu çatışmalar İkinci Dünya Savaşı'nın vahşetinden sonra yatıştı. Buna rağmen bünyesindeki devletlerin aralarında daimi mutabakat sağlayamadığı Batı, daha önce de gördüğümüz üzere, uluslararası ilişkilerde hem savunmada hem saldırgan olabilen, tuhaf karakterli bir ittifak olarak duruyor. Tektaraflılık (*unilateralizm*) ile çok taraflılık arasında hararetlenen tartışma, iki dünya savaşı sırasında ABD ile Avrupalı liberal demokrasiler arasında gelişen güçlü psiko-

lojik dayanışmayı sona erdirmese bile, kamuoylarında derin çatlaklara açıyor. Üstelik Orta Avrupa'nın Sovyet baskısından kurtulmuş eski demokrasileri, İngiltere sarsılmaz müttefikleri olarak yanı başlarında dururken, kendilerini ABD'ye de çok daha yakın hissediyorlar.

Buna karşılık Müslüman ülkeleri, NATO veya AB gibi, bir uygarlık bloku ya da uygarlıklar ittifakı gibi görmek bu bağlamda oldukça zor. Sadece uluslararası diye tanımlanan terörizm ile onun yol açtığı sahte, kendini tekrarlayan ve takıntılı yorumlar, uygarlıklar savaşına görüntüde inandırıcılık sağlıyor. Fakat savaş oyunu tek oyuncuyla oynanmaz. Askerî olarak NATO'nun içine yerleşmiş Batı'nın karşısında Müslüman denilen karmakarışık bir devlet grubu var ki, çoğu da bırakın Batı'yla savaşmayı, ona dalkavukluk yapıyor ve yine çoğu sadık askerî müttefik olarak Amerikan ordularına üs olarak kullanmak üzere topraklarını sunuyor.

Kaldı ki Batı bugün, Batılı olmayan sayısız ülkenin özellikle de Müslüman ve Arap ülkelerin kamuoyunda, birçok ülkeye askerî birliklerini gönderen İsrail'in işgal altındaki topraklara insan yerleştirerek yayılmasına duyarsız kalan, saldırgan bir blok olarak görünüyor. Ortadoğu'da uluslararası hukukun keyfî uygulanması, çifte standart, insan haklarının büyük ve küçük devletler arasındaki siyasi ilişkilere göre değerlendirilmesi, Batı'nın yükseltmeye çalıştığı demokratik değerlerin, bölge kamuoyunda saygınlık kaybetmesi ile sonuçlanıyor.

Bu arada Batı'da bizi, dünya dengesi açısından bugünkü tehlike yüklü ve sağlıksız durumdan çıkaracak kozmopolitizme veya bir uygarlıklar ittifakına geçirecek yaratıcı enerji mevcut görünmüyor. Uygarlıklar savaşı tezine bugüne dek bir devlet tarafından verilen ender cevaplardan biri, eski İran Başkanı Muhammed Hatemi'nin BM 53. genel kuruluna sunduğu öneriydi. 21 Eylül 1998 tarihli "Uygar-

lıklar Diyaloğu"[16] adlı önerisi o tarihten beri, uygarlıklar savaşının tutsağı olmuş dünyamızın Huntingtoncı bakışına panzehir olarak, uluslararası tartışmalarda defalarca değinilen bir tema oldu. Ancak bu temanın benimsenmesi, dünyanın gerçekten uygarlıklar-arası bir savaş tehlikesine açık olduğu zımni kabulune vardırıldı ve bu da Samuel Huntington'ın onca tartışma götürür tanısını doğrulamaktan başka bir şey değildi.

Daha yakın tarihlerde İspanya Başbakanı Jose Luis Zapatero BM'nin 21 Eylül 2004 tarihli 59. genel kurulunda bir "uygarlıklar ittifakı" kurmayı önerdi. "Terörizmin hiçbir haklılığı yoktur /.../ Fakat kökleri bilinebilir ve bilinmelidir. Akıllıca mücadele edebilmek için nasıl çıktığını, nasıl geliştiğini akıllıca düşünmeliyiz ve düşünebiliriz /.../ Güvenlik ve barış sadece Birleşmiş Milletler'in gücüyle, uluslararası meşruiyetin gücüyle, insan haklarının gücüyle, demokrasinin gücüyle, kanunlara uyan insanların gücüyle, eşitlikle, kadın-erkek eşitliğiyle, doğum yerinden bağımsız şans eşitliğiyle sağlanabilir. Bir dini veya inancı dayatmak isteyenlere veya yönlendirenlere karşı koymanın gücüyle, eğitimin ve kültürün gücüyle sağlanır. Çünkü kültür her zaman barıştır. Ötekini saygıyla algılayalım. Ve nihayet barış, halklararası diyaloğun gücüyle sağlanır.

"Bunun için, çeşitli kültürlerle kurulmuş ve zenginleşmiş bir ülkenin temsilcisi olarak bu genel kurula Batı dünyası ile Müslüman ve Arap dünya arasında bir uygarlıklar ittifa-

16 BM 2001 yılını "uygarlıklar-arası diyalog yılı" olarak ilan etmesine rağmen, İran İslâm Cumhuriyeti adına konuşan Başkan Hatemi söylevinde şöyle dedi: "Ulusal ve uluslararası düzeyde uygarlığın güçlenmesi, farklı bakışlar, farklı tercihler ve farklı yaklaşımlar sergileyen uygarlıklar ve toplumlar arasındaki diyalogla gerçekleşir. Bir yeni milenyumun ve yüzyılın şafağındaki insanlık eğer tüm çabasını diyalog kurmaya hasrederse, düşmanlık ve çatışmanın yerine söz ve anlayışı koyarsa, gelecek nesiller için paha biçilmez bir miras bırakmış olacaktır." Metnin tümü için www.salamiran.org/events/UN General Assembly/speech/Khatami_un.htm

kı önerisinde bulunmak istiyorum. Bir duvar yıkıldı. Şimdi kin ve anlayışsızlığın bir ikinci duvar örmesini önlemeliyiz. Organizasyonun başındaki görevini desteklediğimiz genel sekretere bu girişimi iyiye götürecek üst düzey bir grup oluşturulmasını öneriyoruz."[17]

2004 Martı'nda sözümona "uygarlıklar savaşı"nın kanlı sonuçlarını, Madrid'deki korkunç saldırılar ile kendi toprağında öldürücü biçimde yaşamış bir ülkenin yüksek düzeyde siyasi otoritesinin hümanist protesto çığlığıdır bu. Bugün bilgelik, bu örneği izleyerek, infilak etmeye hazır şu uluslararası durumu yatıştırmaya uygun, yeni bir mantığı benimsemek üzere mevcut paradigmadan çıkmamızı gerektiriyor.

17 Jose Luis Zapatero'nun konuşmasının özeti, 6-7 Haziran 2005 tarihinde, Madrid Complutense Üniversitesi'nde düzenlenen "Uygarlıkların ittifakı: Uluslararası güvenlik ve kozmopolit demokrasi" konulu seminerden sonra dağıtıldı.

SONUÇ

ULUSLARARASI LAİK BİR ANTLAŞMAYA VARILACAK MI?

Uluslararası atmosferdeki gerginliğin çözülmesi kolay ve hızlı olmayacak. Yükselen yeni muhafazakârlık sadece George W. Bush ve ekibinin eseri değil; dünyaya on yıllardır yayılan, medyanın ve ünlü entelektüellerin sürekli besledikleri bir ideoloji. Mamafih Batı dünyasında olduğu gibi dünyanın diğer bölgelerinde de kamuoyunun büyük kesimi bu nüfuza direniyor. Alternatif küreselleşmeci hareketin dışında, Avrupa ve ABD'de Irak savaşına karşı düzenlenen gösterileri,[1] bu savaşa şiddetle karşı çıkan Papa II. Jean-Paul'ün tutumunu, 2005 Eylülü'nde Irak savaşı nedeniyle özür beklediklerini duyuran Anglikan kilisesi papaz-

1 Irak işgalinden sonra, 2003 Ekimi'nde Avrupa Komisyonu'nun on beş üye ülke arasmda gerçekleştirdiği kamuoyu araştırmasının sonucunda, seçkin düşünürün derin üzüntüsünü ve İsrail devleti de dâhil olmak üzere pek çok muhafazakâr kurum ve şahsiyetin, itirazlarını hatırlayalım. Bu araştırmaya göre katılanların % 53'ü için ABD, dünya barışı için bir tehditti. Irak'tan (%52), Iran'dan ve Kuzey Kore'den daha tehlikeliydi. Ankete katılanların %59'u için (özellikle 6 Kasım 2003 tarihli *Le Monde*'un başyazısına bakın) İsrail, barışı tehdit ediyordu. Bu ankete ilişkin rapora AB'nin web sitesinden ulaşılabilir: *Iraq and Peace in the World, <htpp:// europa.eu.int/comm/external_relations/Iraq/doc/fl151_iraq_full_report.pdf>.*

larını,[2] Filistinlilerin haklarını hayatları pahasına savunan[3] Avrupalı ve Amerikalı yurttaşların sayısının giderek arttığını ve hatta büyük medya tarafından körüklenen sığ dünya bakışını eleştiren internetteki birçok adresin sayısız makale, inceleme ve belgeler aracılığıyla genellikle büyük medyada bulamayacağımız (bulsak dahi çeşitli komplo teorileri sayıklamalarıyla beslenmiş durumda olan)[4] sıkı haberler vermelerini örnek olarak hatırlayabiliriz.

Değişim ufkunun tamamen karanlık olduğu söylenemez, ama içinde yaşadığımız ağır ideolojik eğilimin alt edilmesi ve dünya işlerinde yeniden laik düzene geri dönüş epey zaman ve çaba gerektirecek. Bu sonuç bölümünde; hiçbir kültürel, uygarlıksal kısacası dinsel efsaneleştirmeye girmeden, dünyadaki jeopolitik sorunların dramatikliğini ortadan kaldırmaya katkıda bulunmak amacıyla, var olan entelektüel gündem ve tutumu değiştirmeye yarayacak düşünce sahaları açmaya çalışacağız.

---

2 Church of England's House of Bishops, *Countering Terrorism. Power, Violenece and Democracy Post 9/11*, 19 Eylül 2005.

3 Özellikle Rachel Corrie vakası. Uluslararası Dayanışma Hareketi'nin yirmi dört yaşındaki bu üyesi, 16 Mart 2003 tarihinde İsrail ordusunun bastırdığı bir gösteri esnasında, bir İsrail tankı tarafından çiğnenerek Gazze şeridinde (tahminen kasti) öldürüldü; ayrıca aynı hareketin üyesi 23 yaşındaki fotoğrafçı genç bir İngiliz aktivist olan Thomas Hurndall, 11 Nisan 2003 tarihinde İsrail ordusu tarafından yaralandı ve 13 Ocak 2004 tarihinde aldığı yaralar nedeniyle yaşamını yitirdi.

4 Özellikle, her yerde 20. yüzyıl başında Rus siyasi polisi tarafından uydurulan o can sıkıcı *Sion Bilgeleri Protokolü* türünde komplolar gören antisemit akımların desteklediği teoriler. Bu durum, internet ağının "bozguncu" bilgilere ne kadar açık olduğunu ve bizim internet bilgilerine karşı ne kadar uyanık olmamız gerektiğini açıkca gösteriyor. "Komplo teorisi"ne yenik düşmekle itham etmek, fikir çürütmenin kolay yolu oldu. Uluslararası siyasette ve hatta yerel siyasi oyunlarda, dezenformasyonun ne denli önemli bir yer tuttuğunu küçümseyemeyiz. Farklı devlet yararları ve uluslararası jeopolitik rekabet, doğaları gereği, siyasi sonuca ulaşmayı hedefleyen eylem planları üzerine oturtuluyor ancak söz konusu devletler kamuoyuna fark ettirmemek için bu manevraları gizli tutmuyor mu?

Dinin araçlaştırılmasına ve uygarlık milliyetçiliği üretimine direnmek

Bu değişimin mümkün olabilmesi için siyasi ve jeopolitik paradigmayı değiştirmemiz, dolayısıyla da İslâm'da olduğu kadar Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da dinin araçlaştırılmasından ve ona eşlik eden yoğun uygarlık milliyetçiliği üretiminden kurtulmak, çıkmak zorunludur. Bunun için de çeşitli siyasal söylemlerde, özellikle de ABD ve BM kullanılmakta olan sözcükleri değiştirmek gerekecektir.

"Uluslararası terörizm" ifadesi tahribata neden olmakta; terörizmin farklı biçimlerinin karmaşıklığını açıklamadığı gibi, içine her şeyin tıkılabildiği "İslâmî terörizm" kavramına çok fazla referans vermektedir. Böylece hâkim sisteme karşı olan güçlerin tümüne ayrım yapmaksızın atfedilen dünün "komünist bozgunculuk" tanımlamasını bilinçli ya da bilinçsizce anımsatan bir ifade haline geliyor. 2004 Martı'ndaki Madrid ve 2005 Temmuzu'ndaki Londra saldırısını bir yana bırakırsak, 11 Eylül 2001 saldırısından bu yana en büyük İslâmî terör eylemleri Müslüman ülkelerde gerçekleşti (Fas, Suudi Arabistan, Yemen, Ürdün, Endonezya, Irak, Pakistan, Mısır). Bu eylemler uluslararası olmaktan ziyade ulusal eylemler değil miydi?

Yaşadığımız haksızlık ve istikrarsızlık döneminin bu tür tedhiş eylemlerinin doğmasına elverişli olduğu kesin, ama dünya tarihinde böyle dönemler hep yaşandı. Avrupa'daki din savaşları en gereksiz ve en vahşi şiddeti tanımlamıyor mu? Gerçek sorunların üstünden atlamak ve "efsanevi" Bin Ladin de dâhil olmak üzere asla yakalanamayan gruplara karşı Batılı bir "Haçlı Seferi" toparlamak ister gibi görünen BM ve ABD retoriğinden daha ileri düzeyde düşünme zamanı gelmedi mi? Terörist tedhişe uygun zemin yaratan jeopolitik koşullara cesaretle bakmanın tam zamanı değil midir?

Kendine demokrat diyen ülke yönetimleri ve onların aşırı medyatikleşmiş entelektüelleri, entelektüel terörün her çeşidini kullanarak, bu olgular üzerindeki önemli tartışmaları daha uzun zaman bastırmaya devam edecekler mi?

Aynı durum (Müslüman ülkeler dâhil olmak üzere) gereğinden çok kullanılan[5] "İslâm" kelimesi için de geçerli. İslâm ne bir yerdir, ne bir ulustur; oysa çok saçma bir şekilde, git gide özgül bir alana yerleşmiş bir ulusal ya da etnik din gibi kullanılıyor. İslâm aynen Hıristiyanlık veya Budizm gibi, evrensel nitelikte bir dindir. Ne yazık ki, daha asırlar önce İslâmî uygarlığı yaratan büyük merkezlerin uğradığı tarihi çöküş nedeniyle artık bir uygarlıktır diyemiyoruz (kaldı ki artık Hıristiyanlık için de uygarlıktır diyemiyoruz). Dahası bir kültür olduğunu da söyleyemeyiz; çünkü İslâm dininin geçerli olduğu ülkelerde çok çeşitli diller konuşuluyor. Demek ki İslâm sadece bir dindir; Soğuk Savaş döneminde uluslararası çatışmalarda bir hayli kullanılmış; günümüzde bizzat Müslüman ülkelerde, kurulu düzene karşı muhalefete meşruiyet kazandırmak için sıkça kullanılan bir dindir (üstelik, Batı ülkelerindeki Müslüman topluluklarda, marjinal ve zor yaşam koşullarının yarattığı boşluğu dolduran İslâm, hem toplumsal hem kimliksel bir rol üstlenir).

Öte yandan "uluslararası" terörizmin nedenlerini Kuran'da veya *şeriatta* aramak tamamen gerçek üstüdür. Bu laf salatası, bizim, tümüyle dindışı olan gerçek sorunların bilincine varmamızı engeller: Askerî işgaller, Filistin'deki Yahudi yerleşimciliği, derin toplumsal dışlamalar, petrol getirisine dayalı ekonomilerde gelirin tümüyle sapkın, akıldışı

---

5 Pakistan'ın nükleer silahlanması konusunda medyanın bolca "İslâmî atom bombası" tanımlamasını kullandığını hatırlatalım. Batı ya da Rusya için "Hıristiyan bomba"dan, İsrail için "Yahudi bomba"dan, Hindistan için "Hindu bomba" veya "Brahman bomba"dan söz etmek aklımıza gelir miydi?

dağılımı, dinle siyaseti birbirine karıştıran (üstelik de dinî-siyasi reaksiyona neden olan) otoriter rejimler ve nihayet son yıllarda dinî terminolojiye dibine kadar batmış Batı söyleminin ağırlığını gözden kaçırmamalıyız... Günümüzde Batılı medya çarkının gücü ve aşıladığı kitle konformizmi, dinî duygularımızı ne kadar ayaklandırırsa ayaklandırsın, İslâm üstüne yapılan gereksiz tartışmalara ara vermekte ısrarcı olmalıyız. Teolojileri tartışmayı onları uygulayan halklara bırakmalıyız, keza yaşamlarında dinle ilgisi olmayan alanlara dinlerini nasıl uygulayacaklarını ve nasıl yasallaştıracakları da onların tasarrufundadır. Bu tür tartışmalara katılmak ne Hıristiyanların ne de Yahudilerin işidir. Tam aksine, Batı'da bunca insanın İslâm ve İslâmî örgütler ağı konusunda kendini uzman ilan etmesi, Müslümanların rencide olmalarına neden olup, bölgede egemen olan ulusal, dinî ve siyasi karışıklık üstüne her türlü iç tartışmayı felç etmekte, Müslümanların hareket kabiliyetlerini kaybetmelerine neden olmaktadır.

Buna mukabil hem Hıristiyanlığın hem de Yahudiliğin, İslâm'ın da tektanrılı bir din olduğunu ve diğer iki tektanrılı din kadar saygıyı hak ettiğini anlamaları gerek. Ayrıca, her zaman birbirini yanlış anlayan, yanlış tanıyan ve ilahî gerçeklik üstünde birbiriyle didişen bu üç İbrahimî din arasında gerçek bir teolojik tartışmayı başlatmak için, dinlerin diyaloğunu, düşüncesiz biçimde, siyasi ve antropolojik münakaşalara karıştırmaya artık bir son vermenin zamanı gelmedi mi?[6]

---

6 Bu konuda Louis Massignon'un İslâm-Hıristiyan diyalogunun izinde ilerleyen Maruni rahip Yuakim Mübarek'in aydınlatıcı yazılarına başvurulabilir. Mübarek, ayrıca artık kutsal topraklarda devlet formunda yerleşmiş ama Filistinliler ve komşu Arap toplumlarıyla çatışma halindeki Yahudiliği de içeren üçlü bir diyalog da talep etmişti. Georges Corm tarafından derlenip sunulan *Youakim Moubarac, un homme d'exception* La Librairie orientale, Beyrut, 2004; ve Youakim Moubarac: *Le Cahier de l'Age d'Homme*, Geneve, 2005.

İslâm fundamentalizminin çeşitli biçimlerinin yoğun baskısı altındaki Arap medyası,[7] kendi içindeki aşırı basitleştirme ve yalan haberle aktif biçimde mücadele etmek zorundadır.[8] Nitekim, Batı'ya has militan ateizmle gayet kabaca kaynaştırdıkları ve hatta İslâm karşıtı bir savaş makinesi saydıkları laikliğe yönelik eleştirilerinde durum budur. Bütün bunlara paralel olarak Arap ve Müslüman ülkelerin medyalarında olduğu kadar, Doğu ve Batı'daki akademik İslâm araştırmaları dünyasında da İslâm uygarlığının belleğini tam olarak yeniden kurmak için yapılacak çok iş var. İslâm; dinî ve etnik çoğulculuğu uygulayabilmiş, İran ve Hindistan'da, hatta İspanya, Mısır, Suriye, Irak ve Lübnan'da farklı uygarlık ve kültürlere uyum sağlayabilmiş, Zerdüştlük, Hinduizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi diğer dinlerle temas kurabilmiş bir medeniyet; bizzat kendi içinde başlangıçtan farklı tarikat ve mezheplerin istisnai çoğulculuğunu kabul etmiş; Fransız Devrimi ve Napolyon'un Mısır seferinden beri geniş bir dinsel reform hareketi[9] başlatmış ve

---

7 Bu durum, cinsellikten aile sorunlarına, sağlık ve psişik problemlerden uluslararası önemli siyasi meselelere kadar akla gelebilecek her konuda sayısız dinî yayın ve mülakatla kendini gösteriyor. Örnek olarak, şeyh Yusuf El-Karadavi'nin "Şeriat ve Hayat" isimli El-Cezire uydusundan yaptığı yayını gösterebiliriz. Yine çok sayıda yayın, çeşitli Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslüman toplulukların hayat şartlarının giderek kötüleşmesini anlatır. Çünkü onların çevreleri yeterince "Müslüman" değildir ve Avrupa ülkeleri "İslâm adetlerine" düşmandır (türban, ramazan vb.).

8 Fransız devlet okullarındaki türban yasağını Arap medyasının ele alış biçimi, çoğunun uyguladığı dezenformasyona çarpıcı bir örnek oldu: Şubat 2004 tarihli yasa, tüm Fransız topraklarında türbanın yasaklandığı şeklinde duyuruldu. Alman tedbirin kapsamı ve niteliği hiç belirtilmedi hatta Fransa'da Stasi Komisyonu çerçevesinde, bu konuda yürütülen geniş tartışmalara hiç değinilmedi.

9 Enver Abdel Malek (Enver Abdül Malik), *La Pensee politique arabe contemporaine*, Seuil, Paris, 1965 (dinî ve siyasi düşüncenin yenilenmesine katkıda bulunan büyük yazarların önemli metinlerinin derlemesi); Albert Hourani, *Arabic Tought in the Liberal Age 1798-1939*, Oxford University Press, Londra, 1967 (Arap dünyasında son yıllarda çok sayıda kaliteli eser çıkmasına rağ-

bu yönelimi Soğuk Savaş bağlamında tetiklenen "İslâmî uyanış" ile kesintiye uğratılmış bir uygarlıktır.

İslâm bu kapalı ve hoşgörüsüz din imajını kendisi de devam ettirmemeli. Bu imaj, sırf modern fundamental hareketlerin hazmı güç literatürüne odaklanmanın sonucunda oluşmuş ise de; bundan daha birkaç onyıl önce, Müslüman toplumların entelektüel sahnesinde reformcu ekoller hâkimdi. Yüz yetmiş beş sene önce Mısırlı Şeyh Rafet-El Tahtavi 1824 yılındaki[10] Paris seyahatinde, hem Hıristiyan hem Müslümanların katıldığı müstesna bir ortamda Arap yenilikçilik hareketini başlattı. Bu reformcu hareket 1970'li yıllardan itibaren Suudi Arabistan ve Pakistan Müslümanlarının fundamentalist dalgasıyla ışığını kaybetti. Hümanist değerleri benimsemiş ve Aydınlanma felsefesinin temel metinlerini okumuş (çoğunun çevirisini yapmış) bu büyük reformcuların tüm eserleri kitapçı raflarından indirilirken yerlerini fundamentalist yazarların kitapları aldı. Genç Arap nesillerinin, dünyayı uygarlıklar savaşı dışında görmelerini sağlayacak tarihi ve kültürel kökler böylece koparıldı.

Antisemit çıkarımların yükselmesini, "Yahudi-Hıristiyan uygarlık"a ya da "yeni Haçlılar"a karşı gayet sert eleştirilen bu bağlamda açıklayabiliriz. Ancak bu tür eleştirilere karşı bir girişimin etkili olabilmesi için onlara paralel olarak Avrupa ve ABD'de birilerinin giderek açıkça talep ettiği, oluşturduğu İslâmofobik kuşatma ile mücadele edilmeli; Arap

---

men, bir Avrupa dilinden reformist hareket bilgimizi yenileyecek ve gündeme getirecek pek az eser geliyor). Abdou Filali-Ansari, *Reformer l'Islam? Une introduction aux debats comtemporains*, La Découverte, Paris, 2002; Nazik Saba Yared, *Secularizm and the Arab World* Saqi Boks, Londra, 2002.

10 Maxime Rodinson veya Jacques Berque gibi kaybettiğimiz ünlü şarkiyatçıların aksine, İslâmî hareketler üzerine bolca yazmış olan güncel İslâm uzmanından çok azı İslâm reformuyla ilgilendi. Çelişkiye bakın ki, yeni muhafazakârlık korosundan biri Rafet El-Tahtavi üstüne bir eser yazdı: Guy Sorman, *Les Enfants de Rifaa: musulmans et modernes*, Fayard, Paris, 2003.

dünyası ve İslâm üstüne akademik araştırmalar başlamalı, gün ışığına çıkarılmalı; bunlar günümüzün karmaşık yapısına oturtulmalı; 19. ve 20. yüzyılın yakın tarihli reformcu İslâmiyet döneminin dramatik kırılmasının çok boyutlu nedenleri anlaşılmaya çalışılmalıdır.

Yahudilik cephesinde de aynı şekilde, İsrail devletini körü körüne savunan ve İsrail devletini savunmakla Yahudiliği savunmayı birbirine karıştıran yeni muhafazakârların ortama egemen olması, aslında Yahudi düşüncesini nitelendiren çoğulcu görüşün kendini ifade etmesini önlemiştir.[11] Artık bu çoğulculuğa sık rastlanmıyor ve farklı görüşler ya sessizce geçiştiriliyor ya da 'kendinden nefret eden Yahudiler' *(self-hating jews)* olarak karalanıyor. Hele ki bu farklı görüşler güçlü kişiliklerden, örneğin ABD yönetiminin uyguladığı devlet terörüne bıkmadan karşı çıkan ünlü Amerikan dilbilimci Noam Chomsky'den[12] veya İsrail devletinin Filistinlilere karşı uygulamalarına köklü eleştirilerde bulunan, insan ve yurttaşlık hakları İsrail grup başkanı, Varşova gettosundan ve ölüm kampından kurtulmuş olan, 2001 yılında ölen Kudüs İbrani Üniversitesi kimya profesörü İsrael Shahak'dan[13] geliyorsa.

Ashında Yahudilikte olduğu kadar İslâm'da da egemen kılınan yeni fundamentalist ve muhafazakâr konformizm, bir yandan medyanın okşayıcı tutumu diğer yandan da bu iki dini, kültürel, uygarlıksal ve dinî olanı temsil eden bir bü-

---

11 Pascal Boniface, *Est-il permis de critiquer Israel?*, Robert Laffont, Paris, 2003

12 Noam Chomsky, *Kader üçgeni. Birleşik devletler, İsrail ve Filistinliler Deterring Democracy*, Hill and Wang, New York, 1992.

13 Israel Shahak, *Jewish Fondamentalism in Israel*, Pluto Press, Londra, 1999. Antisiyonist hahamlardan oluşan önemli bir topluluktan da söz edilmelidir. Filistinlilerin haklarının iade edilmesi için çalışan Neturel Karta (şehir muhafızı), Yahudilerin Filistin'e devletle ve şiddetle geri dönmesini reddetmek için Ortodoks Yahudi ahlaka çağrıda bulunuyorlar, doktrinlerinin açılımını (www.nkusa.org) web sitelerinde bulabilirsiniz; bu konuda güzel bir eser, Ruth Blau, *Les Gardiens de la Cite. Histoire d'une guerre sainte*, Flammarion, Paris, 1978.

tünlük olarak sunan ve onlara özcü ve tarih dışı bir imaj veren akademik araştırmalar tarafından destekleniyor ve egemen hale getiriliyor. Bu da, Yahudi ya da Müslüman, entelektüel görünümlü, aşırı saldırgan, kapalı bir yeni milliyetçiliğin doğmasına cesaret veriyor.

Uygarlığa dayalı milliyetçilik akımı, İtalyan Silvio Berlusconi benzeri bazı Avrupalı hükümet başkanlarının açıklamalarında olduğu gibi ara sıra ifrata kaçıyor: 26 Eylül 2001 yılındaki Berlin gezisinde, New York ve Washington saldırılarının hemen ertesinde Berlusconi, "bir kısmı 1400 yıl geride" dediği İslâm dünyası hakkında tamamen olumsuz bir değerlendirme yapmakta bir beis görmüyor ve Batı medeniyetinin tartışmasız üstünlüğünü vurguluyor. Öte yandan 2003 Ekim'inde Kuala Lumpur'da düzenlenen İslâm Konferansı Örgütü zirvesinde, Malezya Eski Başbakanı Mahatir bin Muhammed Müslüman kamuoyunun duygularını yansıttığı uzun konuşmasında Müslümanların tümünü düşman gören Batılı ülkelerin saldırganlığına karşı Müslümanların birlik olamamasından şikâyet etti. İslâm uygarlığının bilim ve bilgi üstüne kurulduğu dönemlerdeki ihtişamını hatırlatarak, İslâm âlemindeki çöküşü kınadı. Tüm Batılıların Müslümanlara düşman olmadığını ve tüm Yahudilerin İsrailliilerin yaptıklarını onaylamadığını kabul etmekle Batı'ya karşı ithamlarının birazcık farklı olduğunu iddia edip, Müslümanlara "düşünen" Yahudi halkını örnek gösterdi. Yahudiler diğerleriyle eşit koşullarda olabilmenin keyfini sürmek amacıyla, sosyalizmi, komünizmi, insan haklarını ve demokrasiyi kullanarak kendilerini başarıyla savunmuşlardı. Sonuç olarak Müslümanlar "Yahudileri yenmek için sadece kolları ile hareket etmemeli, zekâlarını da kullanmalıdırlar".[14] Bu

14 İslâm Konferansı Örgütü'nün 10. zirvesi nedeniyle Malezya Hükümeti tarafından hazırlanan web sayfasında bu nutkun tüm metnini bulabilirsiniz (www.bernama.com/oicsummit/). Malezya başbakanı, Asya ülkelerini 1997 yı-

konuşmalar ister Batı ister İslâm kaynaklı olsun, dinle milliyetçiliğin her zaman çok tehlikeli olan ayna oyunlarıdır ve buna karşı yegâne savunma laik ve dindışı bir dünya görüşünü savunmaktır.

Ayrıca Batı kavramını artık olur olmaz her yerde kullanmak akıl işi değildir. Bu kavram Batı mega-kimliğinin modern uygarlıksal milliyetçiliğine zemin hizmeti görüyor. ABD'nin (açıkça terörizm ve İslâm diye sunulan) dış tehlikelere karşı savunduğunu iddia ettiği de bu kimliktir. Her ne kadar ekonomik birliğini gerçekleştirip, ardından siyasi birliği için uğraşan Avrupa'dan ve onun hümanist uygarlığından söz ederken Batı deyimi normal görünüyorsa da; dinî köklerini (Doğu kilisesi ile Batı kilisesi arasındaki fark), ırkçı teorileri meşrulaştırmasını (ari ve sami ırk ayrımı), sömürgeciliği hakhlaştırmasını (diğer halkları boyunduruk altına almak ve fetihleri onaylamak için icat edilen üstün Avrupa uygarlığı) ya da yakın tarihte ama artık geride kalmış olan totaliter Sovyet sistemine karşı demokratik sistem anlamını hatırladığımızda, Batı kavramı aslında bir o kadar da modası geçmiş bir deyimdir.

Eğer gerçekten çok kutuplu bir dünya arayışında isek, entelektüel düzeyde NATO gibi askerî kurumlarda Batı mega-kimliğinin benimsenmesi, istenebilecek şey değildir. 2005 yılından beri Avrupa Birliği yurttaşlarının ve parlamentolarının oylarına sunulan yeni Avrupa anayasası hazırlanırken, AB'nin dış politikasında anlaşma ve işbirliklerine "NATO bünyesinde imzalanmış antlaşmalara uygun olma" (md.1-41.7) önkoşulunun konulması ile gidişat bu yönde olmayacak, birliğin geleceği kararacaktı. Eğer anlaşma böyle kabul edilmiş olsaydı –2005 ilkbaharında Hollanda ve

---

lında sarsan mali kriz sırasında, Malezya parasına karşı spekülasyon yapmakla suçladığı Amerikan milyoneri Georges Soros'a karşı antisemit nitelikte müthiş açıklamalar yaptı.

Fransa'daki red oylarıyla bu olasılık az görünüyor–, Amerikan gücünün yayılmasına bağlı olarak bölünen dünya jeopolitiğinin zıvanadan çıkışını durdurmak için, birçok Avrupalı'nın temenni ettiğinin aksine, Avrupa'nın uzlaştırıcı ve ılımlaştırıcı rol üstlenmesi engellenmiş olacaktı.

Uluslararası hukuk, kozmopolitlik ve çokkültürülük

Uluslararası hukuk, kelimenin tam anlamında yeniden cumhuriyetçi hukuk haline getirilmelidir. Uluslararası hukuk ister korusun, ister cezalandırsın, herkes için aynı olmalıdır. Ne farklı hukuk rejimleri ne de bazı devletlerin (İsrail gibi) uluslararası hukuku tam uygulamaması kabul edilebilir. Hiçbir şey asırların deneyiminin ürünü olan uluslararası modern hukuk kurallarını saptırmaktan daha fazla düşüremez demokrasinin itibarını. İnsan haklarını farklı ölçütlerle uygulamak açıkça anti-demokratik güçleri ve otoriter rejimleri güçlendirir. Bu rejimler, demokratik güçlerin bu hakları seçici şekilde kullanmalarını keyifle eleştiriyorlar.

Demokratik değerleri ve insan haklarına saygıyı dünya çapında pekiştirmenin en iyi yolu, bu ilkeleri her şeyden önce uluslararası işlerde kullanmak değil midir? Bazı Batılı ülkelerin, siyasi otoriterliğe ve az gelişmişliğe boyun eğen ülkelere verdiği demokratik ahlak dersleri ancak demokrasi ve liberalizm karşıtı yerel güçlerin işine yarar. Çünkü önemli bir ekonomik sözleşme ya da askeri üs tahsisi, söz konusu ülke kamuoylarında, bu ahlak derslerinin hükmünü anında siliveriyor.

Öte yandan NATO gibi bir kurumu hâlâ korumanın yerinde olup olmadığını sorgularken, aynı soruyu uluslararası düzende varolan, din temelindeki devlet gruplaşmaları için de sormalıyız. Örneğin kendine "İslâmcı" diyen çok çeşitli devletler-arası örgütlere kaynaklık eden İslâm Konferansı

Örgütü.[15] Bu örgütün Soğuk Savaş ortamında doğduğunu ve farklı kanallardan Pakistan ve Suudi Arabistan türü İslâm fundamentalizmini yaymaya hizmet ettiğini gördük. Böyle bir örgüt, gidişatı ve işlevi üzerine bir kez daha düşünüp, aşamalı olarak yenilenmek durumunda değil midir? Müslüman toplumların dışa yansıttıkları tüm işaretleri homojenleştirmeyi ve Müslüman halkların tüm ulusal ve etnik özgüllüklerini silmeyi hedefleyen bir "İslâmlaştırma" nereye kadar gidebilir?

Dinin araçlaştırılmasına son vermenin ve barışçı bir dünyanın önünü açmanın bir diğer yolu Kantçı *kozmopolitizm* kavramına geri dönmektir. Aydınlanma döneminin hümanist felsefesinden hoşlanmayan yeni felsefeciler bu kavramı çöpe attılar. Bilindiği gibi çokkültürlülük, tarihleri ve dünya görüşleri itibarıyla belli toplumlara özgü bir sistemdir. Etnik kökenin ve dinî özgüllüğün temel rol üstlendiği bu sistem günümüz ABD'sinde, bir zamanların Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda mevcuttu. Avrupa'da durum bu değildir, yurttaşların etnik ve dinî kökenlerinin kamusal alanlarda ön plana çıkmadığı gibi siyasi mücadelelerde de dile getirilmediği Fransız Devrimi'nin ve ulusun iradeci kavranışının belirlediği başka bir gelenektir.

Rafine Avrupa kültürü kozmopolitizmi, yani dünyanın çeşitliliğini bilmeyi, anlamayı ve bu çeşitliliğe ulusal sınırların dışında da saygı duymayı böylelikle geliştirdi. Fransız kültürünü ve onun Avrupa'daki ışıltısını en iyi bilenlerden

15 Uluslararası İslâm Adalet Mahkemesi, İslâm Teknik Üniversitesi, İslâm Dayanışma Fonu, Uluslararası İslâm Basın Ajansı, İslâmî Kalkınma Bankası, İslâmî Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü, İslâm Ticaret ve Sanayi Odası, İslâm Serbest Mübadele Bölgesi. Doğal olarak bunların tıpatıp benzeri "Hıristiyan" örgütlenmeler de var. Yüz iki ülkede faaliyet gösteren Hıristiyan Ticaret Odası gibi ya da Full Gospel Businessmen Fellowship International gibi... Bunlar resmî kuruluş olmamakla birlikte, üyeleri arası yardımlaşma sağlamanın ötesinde dinî inanç yayma faaliyetleri de gösterirler (bkz.www.icccrg.net). Keza Yahudilik gerektiren benzer örgütler de mevcut.

biri, tarihçi Louis Reau'nun yazdığı gibi "dünya yurttaşı"[16] anlamına gelen Yunanca kökenli bu kelime gerçekte, bilginlere has bir fikir, daha doğrusu bir idealdir. Onlar insanı, aynı haklara sahip, aynı ilerlemeye muktedir tek bir tür olarak ele alırlar: Irk ve ulus farklılıkları önemli değildir. Seçkin halk, üstün ırk yoktur. Gerçek felsefenin ideali, her ulusun insanı olmaktır. Tüm halkların tiranlara karşı kardeşlik ve dayanışma umutlarıyla beslenen Fransız Devrimi savaşçılarına, bu ideoloji önderlik etmiştir."[17] Bu kültürün sömürgeciliğe ve emperyalizme engel olamadığı kesin; ancak, 16. yüzyılda İspanyol Dominiken rahip Bartolome de Las Casas'dan[18] beri, ileride sömürgecilik karşıtı hareketi hızlandırmaya katkıda bulunacak olan anti-sömürgeci geleneği de yine bu ideoloji besledi.

Avrupa kıtasına gelen göçmenlerin toplum kurallarına ve değerlerine saygı göstermeye mecbur oldukları göz önüne alınırsa, Avrupa'da kozmopolitizmin çokkültürlülükten daha üstün tutulan bir değer olduğu anlaşılır (çokkültürlülüğü tercih edenler Kanada ya da ABD'ye gidiyor). Öte yandan Avrupa da kendi yönünden, Ortadoğu ve Akdeniz çevresindeki ilişkilerinde, ahlak hocalığı yapmaktan ve insan haklarını saptırma oyunlarına girmekten geri kalmadı. Yeterince Batı yanlısı olmayan rejimleri insan hakları ihlaliyle kınarken, Batı çıkarlarına tamamen uyum gösteren ve demokratik olmayan rejimlere göz yumabildi. Deneyler dışardan yapılan seçici baskıların ters etki yaptığını, demokrasi yolundaki evrimi geciktirdiğini ve mevcut iktidarın katılaş-

16 *Kozmopolitizm (cosmopolitisme)* kelimesi Fransızca'dan İngilizce'ye *cosmopolitan* olarak geçti. Almanlar ise *Weltburg* olarak çevirdiler.

17 Louis Reau, *L'Europe française au siecle des Lumieres*, s. 288.

18 Barolome Delas Casas, *Tres breve relation de la destruction des Indes 1552*, La Découverte/Poche, Paris, 1996; çok yararlı bir diğer derleme Marcel Merle, *L'Anticolonialisme europeen de Las Casas a Marx*.

masına neden olduğunu gösteriyor. Kurucu ilkelerini başkalarıyla ilişkilerinde olduğu kadar bizzat kendisi için de aynı kesinlikle uygulayan Avrupa kurumlarınınki, en iyi ahlak hocalığı olacaktır.

Ayrıca, tek uygarlık projesiymiş gibi görünen Amerikan küreselleşmesine karşı Avrupa'dan beklenen alternatif de budur. George Steiner bunu çok güzel ifade ediyor: "Güney ve Ortabatı Amerika'nın veya İslâm'ın öldürücü fundamentalizmine maruz kalan günümüz dünyasında, Batı Avrupa laik bir hümanizmi ilan etme ve geliştirme ayrıcalığına sahip olabilir. Eğer bu mirasla, onu zayıflatmaksızın yüzleşerek kendini o mirasın karanlık yönünden arındırabilirse, Montaigne'in, Erasmus'un, Voltaire'in, Emmanuel Kant'ın Avrupası bir kez daha öncülük yapabilir."[19] Steiner "kitlesel piyasanın despotizmini", "ticarileşmiş büyük sanatçılığın çöküşünü", "önündeki her şeyi silip süpüren ve katlanarak hız kazanan Anglo-Amerikan ilerleme ile bu ilerlemenin beraberinde getirdiği her şeyi yutan şu *esperanto*'nun dünya imajını ve değerlerini tek biçime sokmasını" şiddetle eleştirdikten sonra şunları söylüyor: "Ola ki, zamanında sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa, bir gün de, şu anda fark edilmesi güç olan bir yol bularak karşı-sanayi devrimini gerçekleştirebilsin."[20]

Cumhuriyetçi soluklanma için alan

İspanyol başbakanı gibi birileri, bir zamanlar Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler Örgütü'nün oluşmasına rehberlik eden hümanist ve evrenselci düşünceyi yeniden canlandırmak için "uygarlıklar ittifakı" ya da dinler ve kültürlerarası diyalog öneriyorsa, ciddi biçimde bir uygarlıklar savaşı

19 George Steiner, *Une certaine idee de L'Europe*, s. 56.

20 *A.g.e.*, s. 57-58.

tehlikesi var demektir. Peki o halde, bu savaşın teorisyenlerine ve kendilerini bu teorinin retoriğine kaptıran hükümetlere karşı daha doğrudan bir muhalefet gerekmiyor mu?

Bozguncu ve nihilist olan terörist tedhişin alt edilmesi tabii ki gerekli. Ancak, Amerikan ordusunun ve onun NATO'daki müttefiki olan devletlerin askerî şeflerinin bizi inandırmak istedikleri gibi bir "savaş" hiç gerekli değil (NATO, 1950'li yıllarda Fransız askerî teorisyenlerin, Hindiçini ve Cezayir'deki milliyetçi ayaklanmaları, bastırmak için oluşturdukları ve sonra komünist devrimlere uyarlanan isyana karşı, büyük ölçüde "modern savaş" şemalarının esiridir.)[21] Çünkü bugün karşıda "düşman" diye esas olarak, her zaman her yerde teröristleri gibi hayatını feda etmeye hazır, genç nihilistler de var.[22] Belirli tarihî dönemlerde ortaya çıkan benzerleri gibi, onların bu kanlı eylemleri de nedenleri çeşitli ve karmaşık olan bir rahatsızlığı ifade ediyor. Bu nedenler genelde iç ve dış etkenlerin, yani toplumsal çözülme ve çürüme durumunun veya siyasi sistemdeki tıkanmanın üzerine binen uluslararası jeopolitik gelişmelerin bir bileşimidir.

Bin Ladin'e sığınma hakkı tanıyan ve başlangıçta ABD ile onun başlıca iki Müslüman müttefiği Suudi Arabistan ve Pakistan tarafından desteklenen ve cesaretlendirilen Afganistan'daki Taliban yönetimini bir yana koyarsak; bugün Müslüman olsun veya olmasın hiçbir devlet, tüm ülkelerde, hatta Batı ülkelerinden ziyade Müslüman ülkelerde kör bir şiddeti saçan terörist hücreleri desteklemiyor. Bu bağlamda uygarlıklar savaşı kavramına yer yoktur. İşte bu nedenledir

21 Marie-Monique Robin, *Escadrons de la mort. L'ecole française.*

22 Mary Evans, *For jihadist, read anarchist", The Economist*, 18 Ağustos 2005. İngilizlerin haftalık muhafazakâr dergisinde çıkan bu makalede yazar, bugünün "mücahitleri" ile dünün Rus Anarşistleri arasında oldukça belgelendirilmiş bir paralellik kuruyor ve 19. yüzyılda Avrupa ve ABD'deki şiddet eylemlerine atıfta bulunuyor.

ki, uluslararası jeopolitik sahnenin kimlik ve dine başvuru oyunlarından temizlenip, kelimenin en güçlü anlamıyla cumhuriyetçi bir alan haline getirilmesi işin esasıdır.

Aşırı sol terörle mücadele döneminde, bu hareketlerin meşruiyetlerini Marksizm'e dayandıran metinler hiç dikkate alındı mı? Öyleyse bugün, İslâm sancağı altında toparlanan teröristlerin Kuran'dan ayetlerle süsledikleri metinlerini niye bu kadar ciddiye almak gerekiyor? Terörist şiddete karşı mücadelede önemli olan, dinî ideolojik tefsirlerin analizi değildir. Önemli olan, onun dile getirmeye çalıştığı toplumsal ve siyasi bozukluktur. Ayrıca bu olayların mekân ve sosyo-politik çerçeveye bağlı olarak çok çeşitli özellikler gösterdiğini de sık sık unutuyoruz. Riyad'daki bir saldırı, Tel-Aviv'dekinden veya İsrail yerleşimcilerine düzenlenenden çok farklıdır. Bu da Irak'taki polis şefine yapılan suikastten, o da Madrid veya Londra'daki kör saldırılardan farklıdır. Bu iyi niyetli tespitleri reddetmek, NATO ile ne olduğu belirsiz El-Kaide örgütü arasındaki askerî savaş teorisyenlerinin oyununa düşmek ve tüm insanlığı sıkıntıya sokan mevcut *statüko*'ya destek vermektir.

Sadece cumhuriyetçi düşüncenin dünyada yeniden doğmasıyla, modernitenin bu bitmez tükenmez krizine son verilebilir. Daha önce birkaç kez sözünü ettiğimiz gibi, postmodern Batı felsefesi, Leo Strauss'un bir yorumcusunun "ilerici himayecilik" (*providentialisme progressiste*)[23] diye adlandırdığı şeyin aleyhindedir ve kendisini demokrasının ve uygarlığın korunması bahanesiyle Birleşik Devletler tarafından teşvik edilen kudurgan bir militarizm ile gevşek bir çokkültürlülük arasındaki bozuk bir seçime hapseder. Oysa modernite Müslüman ya da Avrupalı olmayan toplumlar da

23 Olivier Seyden, "Post-skriptumde 2004 Strauss et le conservatism politique" Leo Strauss'un La Cite'et e'homme adlı kitabının "Sunum"una ek. s. 57.

dâhil, olmak üzere herkes için evrenselleştirici ve hümanist değerler birliğini üretme kapasitesini yitirmiş değildir.

Dünya jeopolitiğinin raydan çıkmasına ve nice bedeller uğruna kazandığımız özgürlüklerimizin üç tektanrılı dinin rezilce araçlaştırılması yoluyla tehdit edilmesine son vermek için, kozmopolitizmin ve dünyaya açık olmanın büyük geleneklerini birbirine bağlayan Aydınlanma çağının asla çekiştirici olmayan eleştiri tarzını gün ışığına çıkarmanın önemi, buradan gelir. Avrupa, özellikle de zengin ve çalkantılı tarihiyle, asırlardır içinde yaşadığımız karmaşık dünyanın geleceğini barışa ulaştıracak kilit kavram olan cumhuriyetçilik kavramını geliştiren Fransa, hâlâ bu düşüncenin sağlam temeli üzerinde düşünmekten vazgeçmemelidir.[24]

Cumhuriyetçi düşünce tarihçisi Claude Nicolet, hem siyaset felsefesi planında hem de kamusal yönetime en uygun biçimler bahsinde, cumhuriyetçi geleneğin evrensel ve istisnai potansiyelini hatırlatıyor. "Farklılıkları fazlasıyla işlemek için, insan soyunun sadece mekânda değil, zamanda da birliğe ihtiyacı olduğu ve aynı zamanda uzun süreçlerin önemi de unutuluyor. Bana, en azından bunu öğreten, benimsediğim Fransız cumhuriyetçilerinin bilgeliğidir."[25] Nicolet "içselleştirilmiş laiklik," dediğimiz şeyi hatırlatıyor ve bunun dogmaları reddetmekle başlamak" zorunda olduğunu ve "kamu yaşamında geçerli olabilmesi için önce herkesin yüreğinde ve beyninde kök salmış (olması gereken) bir cumhuriyetin gerçek yolunun bu olduğunu söylüyor."[26]

---

24 Claude Nicolet, *L'Idee republicaine en France*, Gallimard, Paris, 2004.

25 *A.g.e.*, s. 7.

26 *A.g.e.*, s. 518; yazar acı bir ifadeyle şunları ekliyor: "Oysa ben bunları yazarken usdışı kapımıza dayandı. 'Dinsel' güçlü bir şekilde geri döndü ve biliyoruz ki dünya çapında evrenselleşti. Devletin ve toplumun laikleşmesine asla gevşeyip boyun eğmemiş geleneksel kiliselerimizi etkilemekle kalmadı İslâm'ı, Yahudiliği, hatta artık kendinden emin, ateşli, talepkâr kimlik narsizmi profili veren diğer dinleri de etkiledi." s. 518-519.

Uluslararası ahlakın çöküşüne ve kimliksel coşkuların tehlikeli karışımına son verebilmek için bugün uluslararası düzeyde bir "laik antlaşma"ya[27] yönelmek zorundayız. Ülkeler arasında özellikle de en zayıf ve yoksun ülkeler üzerinde boyun eğdiriciliği engelleyen bir güç dengesi anlaşması veya herkesçe kabul edilmiş bir politik düzenin yönlendiricisi olan felsefi söylem tarafından artık belirlenemeyen, düzenlenemeyen veya ılımlılaştırılamayan bir güç jeopolitiğine tercüme edilen bir karışımdır bu. Devlet ile dinin kurumsallaşmasını bilgece birbirinden ayırabilmiş ve insanlığın gelişmesine öncü olmuş ülkelerin iç düzeninde geçerli olan uluslararası düzen için de aynen bu geçerlidir. Ve bu uluslararası düzen birkaç yıldan beri, artan şiddete doğru yozlaşan sınırsız hırsların tırmanışıyla ve kuluçkada bekleyen dünya çapında iç savaşlarla, öfke uyandırıcı bir izlenim veriyor.

Devleti iyileştirmek yurttaşlığın kaynağı

Zihinlerimizi berrak tutmamız gerek, çünkü bu kitapta da gördüğümüz gibi "uluslararası topluluk"u keyiflerince yönettiklerini varsayan devlet güçleri ve özel güçler, tüm ikiyüzlü söylemlerine rağmen bu açılıma karşı sebatla direniyorlar. Uygulamada (ve teoride), dünya yönetiminin bir "kaos imparatorluğu"na dönüşmesi için gerekli her şeyi, iç savaşları ve devletlerin parçalanmasını, siyasi egemenliği tanımayı, bölünmeleri, etnikleşmenin ve cemaatleşmenin tırmanmasını, mezhep ayrılıklarını, dine başvuruyu ve dinin araçlaştırılmasını teşvik ediyorlar.[28] Mevcut iktidarları

27 Bu güzel tabiri Jean Bauberot'dan alıntı yaptım. *Vers un nouveau pacte laique*, Seuil, Paris, 1990.

28 Alain Joxe, *Kaos İmparatorluğu. Soğuk Savaş sonrası Amerikan Egemenliği Karşısında Cumhuriyetler*, İletişim Yayınları, Nisan 2003; İstanbul.

liberalleşmeye yönelmekten veya halkları karışıklık ve dış müdahale korkusuyla iktidarları devirmeyi denemekten alıkoyan o kadar çok etken var ki, bu bağlamda tüm kıtalara konuşlanmış orduları ve abartılı felsefi, siyasi, dinî söylemiyle terörizmi besleyen ABD'nin, terörizme karşı savaşı kazanabileceğine ve insanlık adına adeta tekelleşmiş bir yönetim gücünü pekiştirebileceğine inanmak tümüyle akıldışıdır.

İnsanlığın geleceği açısından ürkütücü olan bu tehlikeli sapmanın aksine aklımız bize, uluslararası düzende, bizzat Amerikan anayasacılarının anlayışına, onların din ve devlet kurumlarının ayrılması gerektiğine dair güçlü inançlarına dönmemizi emrediyor; aynen Fransa'ya büyüklüğünü sağlayan cumhuriyetçilerin üretken zihniyetine dönmemizi emretmesi gibi. Kurtulmamız gereken bir felsefi ve metafizik kendini beğenmişliğin bize unutturduğu cumhuriyetçilik anlayışı "Batılı" denilen havzanın dışında dünyanın en kalabalık iki ülkesinde –otorite rejimiyle özgürlük ve siyasal çoğulculuk hâlâ frenleniyor olsa da– Çin ve Hindistan'da bile kendi deha ve deneyleriyle toplumlarma uyarlandı.

(Her siyasi sistem gibi) kendisini tehdit eden otoriter sapmalara karşı gerekli uyanıklığı gösterdiği sürece, özgürlüğün koşulu olarak yurtseverliği ve yurttaş bilincini telkin eden cumhuriyetçi anlayış, cemaatçiliği, fanatizmi ve dinî tekelciliği aşmak için en iyi yoldur. Her yönden çekiştirilen ve dağılması mümkün olmadığı takdirde her türlü baskı grubunun kendine hizmet ettirmek için çabaladığı Devletin yurttaşlığın kaynağı ve sivil toplumun temeli olarak hayati işlevi, yeniden sağlıklı hale getirilmelidir. Ekonomik küreselleşme ve onun sağladığı yararlara ilişkin teoriler her yerde, politika ve medya dünyası ile ilişkili ekonomik baskı grupları lehine devlet fonksiyonlarının parçalanması, dağıtılması ideolojisini meşrulaştırmaya hizmet etmektedir.

OECD, Birleşmiş Milletler Örgütü, Avrupa Birliği ve Dünya Bankası gibi günümüzün uluslararası büyük bürokrasisinin, sivil toplumun önemi, "şeffaflık" ve "yönetişim"in gerekliliği üstüne attıkları tüm güzel nutuklar, modern yurttaşlık kavramını yaratan devrimci Fransa'nın üretip dünyaya mal ettiği ve İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin birkaç maddesinin gücüne erişemeyecektir. Leo Strauss ya da François Furet (ve onların takipçileri) gibi yeni gelenekselciler ne derlerse desinler, bu yurttaşlık kavramı, Antik Yunan'ın getirdiği yurttaşlık kavramından çok daha zengin, yenilikçi ve bütünleştiricidir. Antik Yunan'da yurttaşlık, bir kentte yerleşik soyun üyelerine aitti. Yeni gelenler (başka şehir kökenliler –metekler– ve bir yurttaş ile kölenin çocukları –periekler–) bu yurttaşlık haklarından yararlanamazlardı; kölelerin sözünü bile etmiyoruz. Bu yüzden yüzyılımızın başlangıcını şekillendiren yeni gelenekselcilik, cumhuriyetçi ruhun ürettiği temel kavramların yerini doldurmak için tutarlıktan yoksun bu yeni terminolojileri icat etmek istiyor. Eğer bizi uygarlıklar, kültürler ve dinler arası savaş durumuna getirmeseydi bu girişime güler geçerdik. Aslında vahiy dinlerinin birbirleriyle ve kendi içlerinde (asırlar boyu görülmedik dehşetle) sürdürdükleri savaşları bize unutturmak ve "ilerici" zihniyetin gereği olarak bugün ilahi yasaya veya Grek yurttaşlığına geri dönüşün arzu edilir olduğuna bizi inandırmak istiyor.

Eğer bu denli vahim bir zamanda olmasaydık bütün bunlar kötü bir kurgu olabilirdi. Bu nedenledir ki, dünyanın her yerindeki cumhuriyetçiler savunmada kalmaktan vazgeçmelidirler. Avrupalı, Amerikalı, Çinli, Hintli, Mısırlı, Hıristiyan, Yahudi, Müslüman, Budist, Konfüçyusçu, Hindu, Şii, Sünni, Katolik, Protestan, Taocu, ne olurlarsa olsunlar, ulusal veya uluslararası cumhuriyetçi kamu alanları kurmanın gerekliliğine inanan herkes, anayasa talebiyle harekete geçmeli.

Bu anlayış içinde, birçok İslâm ülkesinde yerel siyaset arenasından dışlanan İslâmcı partiler, programlarında demokratik çoğulculuğu kabul ettikleri ve uygulamalarında her tür şiddeti reddettikleri sürece siyaset arenasına kabul edilmeliler. Her şeyin ötesinde, 16. ve 17. yüzyılın Avrupası'nda çoğulculuğun kabul edilmesinde ve özgürlüğün yükselmesinde dinci aşırı uçlar, dolaylı da olsa katkıda bulundular. Üstelik bunca eleştirilen ve sevilmeyen Türkiye, cumhuriyetçi kuruluşların dayanıklılığı sayesinde, bugün İslâmî değerleri talep eden bir siyasi partinin seçimlerde tam çoğunluk sağlamasına ve barış içinde hükümeti yönetmesine izin verdi. Müslüman toplumlarda laik cumhuriyetçi zihniyetin gelişmesiyle, dinî değerler taşıyan partilerin siyasi düzene uyum sağlayabilmesi arasında bağlantı kurma zamanıdır. Laiklik ve laik düşünürlere karşı şiddetle mücadele etmiş rejimlerin yönettiği Müslüman toplumlar da, daha önceden ifade edildiği üzre, laikliğe yer vermeli ve laiklik yanlısı düşünürlere eziyet etmeyi durdurmalıdırlar.

Tüm ülkelerde, demokratik yenilenmenin teşviki konusunda medyanın rolü çok önemlidir. Bu ise, düzenleyici ve ahlakî yerel mekanizmalar icat etmeyi gerektiriyor, çünkü hepimizin zaten bildiği ve alıştığı üzre, günümüzde, birkaç ender istisna dışında, hâkim medya, ekonomik, etnik veya dinî baskı gruplarının uzantısı gibi. Bir demokrasi, adına layık olabilmek için farklı görüşlere eşit söz hakkı tanımalı ve etnik, dinî özgüllükleri sözde yeni siyasi-felsefenin sloganlarıyla karıştırmamalıdır. Yeni küreselleşme rejiminden nemalanan finans gruplarına göbekten bağlı, bir felaketin veya bir yöneticinin popülerliğine dair son araştırmanın sonuçlarının tetiklediği heyecandan öte bir ufku olmayan bu berbat medyatik-siyasi oyun demokrasi olamaz.

Demokrasi ne kendini beğenmiş ve içe kapalı bir alandır ne de sürekli savaş seferberliğidir. Modern cumhuriyetçi

zihniyetin, ondan önce hümanizmin, ardından Aydınlanma çağının peşinden koştuğu tutkulu ve mantıklı bir kamu yararından *(res publica)* başka bir şey olamaz. Ancak cumhuriyetçi bir platformda, esasen hepsi dinden bağımsız olan gerçek dünya sorunlarını konuşabilir ve ancak bu platformda özel alana ilişkin dinî inanç, etnik köken, kişisel "bellek mekânları" gibi insanoğlunun varoluş sorunlarını ortaya koyabiliriz.

Lakin günümüzün küreselleşmiş ve birbirine bağımlı hale gelmiş dünyasında kamu yararını araştırmak; modern felsefede ve onun Avrupa kültürünün kapalı dünyasındaki İtalyan, Alman, veya Anglosakson versiyonlarıyla Nietzsche'den Leo Strauss'a dek yapılmış eleştirisinde kamu yararını araştırmakla aynı şey olamaz.

Bir "yeniden kurulan" dünya mı?

Artık havalandırma sahalarını açmanın, idolleştirilen Grek modelinden, kutsal kitabın dinî ya da seküler kalıbından çıkmanın veya Nietzsche'nin, Heiddegger'in ve Leo Strauss'un sapkın paradigmalarından kurtulmanın zamanıdır. Modernliğin veya karşı-modernliğin bu steril paradigmaları, gelenekselcilerle ilericiler arasındaki karşıtlıkları biraz olsun çözmeksizin, en çılgın güç tasarımlarının kurgulanmasına katkıda bulundular ve din savaşlarından itibaren neredeyse süreklilik kazanan şiddeti kudurganlaştırdılar.

Ekonomik küreselleşme, dünyada bilhassa Asya ve Afrika'da milyarlarca çiftçinin sosyo-ekonomik ortamını tahrip etmeyi bitirdi ve bugün, önüne en ileri Avrupa ülkelerinin sosyo-ekonomik istikrarını koyuyor. Bu koşullarda fundamentalist, gelenekselci ve nihilist masallar, kökeni geçmiş asırların korkunç şiddetinde yatan bin yıllık endişeleri yaymak için uygun ortam buluyor ve böylece bunların günü-

müzde tekrarlanmasına davetiye çıkarıyor. Çeşitli terörizmlerin yeniden canlanması ve bunların neden olduğu jeopolitik ve ideolojik saptırmalar, bu genel parçalanma bağlamının ifadelerinden başka bir şey değildir ve bu da Amerikan gücünün karşı konulmaz yayılmasını ve onun güçlü bir düzenin elebaşılığını yapan ideologlarının gayretkeşliğini teşvik ediyor.

Bu masallardan kurtulmamız için "kendi benzerimizi görmek", Jürgen Habermas'ın deyimiyle "iletişimsel akıl"a başvurmak gerek. Yani "nesnelerin bilgisi paradigmasının yerine, konuşabilen ve davranabilen özneler arasındaki uzlaşmayı geçirmek"[29] gerek. Ne var ki; "bazen egemen bazen tâbi, tüm söylemlerin başından sonuna tek değişmez değeri olan aşkın/tarihsel "iktidar"ın, önünde sonunda eskinin dirimselci (*vitalist*) filozoflarının "hayat" dediği şeyin eşdeğerinden başka bir şey olmadığını açıklıyor Habermas. Ve şöyle devam ediyor: "Dolayısıyla nihayet güvenilir bir çözüm tasarlamak için, metafizik barınaktan yoksun olduğumuzu –hiçbir duygusallığa kapılmadan– artık peşinen kabullenmemiz yetmiyor; ayrıca aşkın bakışla ampirik bakış; radikal özdüşünüm ile düşünerek kavranılamayan çok uzak geçmiş; bizzat kendini üreten bir türün üretimi ile her üretime önsel olan temel arasındaki verimli salınımları da anlamamız ve bu ikiye ayırma oyununun bir tükeniş belirtisi olduğunu bilmemiz gerekiyor. Ve bu tükenen, bilinç felsefesinin paradigmasıdır. Eğer böyleyse, anlayışlar-arası paradigmaya geçtiğimizde tükenme belirtilerinin de gerçekten yok olması gerekir."[30]

Ancak önümüzdeki acil görev, hem ulusal hem uluslararası siyasi sistemlere hükmeden bu kendini beğenmiş ikiyüz-

29 Jürgen Habermas, *Le Discours philosophique de la modernite*, s. 350.

30 *A.g.e.*, s. 350-351.

lülüğe son vermek, uluslararası tutumun gerçek normlarını uzlaşma ile bulmak ve ayrıca devletlerin itibar ve işlevini onarmaktır. Dizginsiz serbest mübadele ve sosyal, ekonomik veya mali dengesizlikleri düzeltici her tür müdahaleye ulusal veya uluslararası alandan düşmanlık, felaketin başa gelmesi için birebirdir. Dünyanın entelektüel ve ekonomik gündemini özel olarak birkaç Amerikalı ve Avrupalı medyatik entelektüelin veya –toplantıları her yıl aynı karşı küreselci gösterileri ve güvenlik güçlerinin benzer seferberliğini tahrik eden ve esasta hiçbir şeyi değiştirmeyen– G8, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun üst düzey görevlilerinin ve politikalarının belirlemesine devam edilemez. Her sene yapılıyor ama öze ilişkin hiçbir şey değişmiyor.

Brezilya, Hindistan, Çin, Meksika ve diğer birçok ülke görmezden gelinemez; Filistin'in kaderi bu müzmin dram olmamalı; Irak'taki Amerikan ve İngiliz işgalciler çekilmeli ve eğer bellek mekânları listesini tamamlamak istiyorsak, sömürgecilik, kölelik ve sömürgelikten kurtuluş savaşları ile ilgili bütün acılar içinde acilen bellek mekânları oluşturulmalıdır.[31]

Bütün bunlar dünyanın endişe verici gidişatını yeniden sorgulamamızı açıkça gündeme getirecektir. Hiçbir şey tarafından durdurulamaz gibi görünen ağır bir yönelim karşısında olduğumuza göre, bu sorgulamayı yarına bırakamayız. Hiç değilse dünyanın acılarını ve bizi çevreleyen manzarayı dürüstçe tanımlamak gerekiyor ki, biz de bu kitapta bunu yapmaya çalıştık. Dünyanın bugünkü durumunu de-

31 2001 yılında, Güney Afrika Durban'daki ırkçılık üstüne toplanan Dünya Konferansı'nda (Amerikalı ve İsrailli delegelerin bunu ve Filistinlilerin taleplerini protesto amacıyla çekildikleri toplantı) reddedilen buydu. Daha da dikkat çekici olanı, 23 Şubat 2005 yılında Fransa'da kabul edilen yasadır. "Ulusu yurda geri dönen Fransızların ulusal katkısını tanıma" adlı yasa, 4. maddesinde okul programlarında "deniz-aşırı ülkelerde, bilhassa Kuzey Afrika'da, Fransız varlığının olumlu rolünün kabul edilmesi"ni istiyor.

ğiştirmeye çalışmak, şu anda galip gelen yeni muhafazakârlığın felsefi paradigmalarından ve entelektüel gündeminden kurtulmayı öngörüyor. Çünkü bunlar, çok yönlü krizin yol açtığı, özellikle tektanrılı toplumları etkileyen sosyal ve kültürel parçalanmalara kılıf uydurup meşruiyet kazandırıyorlar. Hannah Arendt'in bu terime yüklediği anlamıyla dünyanın "yeniden kurulması" uzun soluklu bir çabadır. Bu süreçte sayısız altüst oluşlar; toplumsal, siyasi, askerî istikrarsızlıklar vuku bulabilir.

Böyle bir yeniden kurulma, hem Batı'da hem Doğu'da gelenekselci ve ilerici düşüncelerin uzlaşmasını gerektirir. Bu diyalog modernizm karşıtı ve postmodernist gelenekselcileri, eski devrim öncesi modellerin takıntısından, sapkın paradigmalardan ve otoriter güç arzusundan çıkartacaktır. Bu diyalog, her zaman ilerleme, hümanizm ve dünya barışı için evrensel değerler ve kurallar telkin eden cumhuriyetçileri entelektüel terörün çeşitli teknikleriyle sürekli suçlamayacaktır. Verimli olabilmek için bu diyalog Batılı siyasetçi ve düşünürlerin tekelinden çıkmalı, Avrupa'nın kültür ve sanayi rüzgarlarından etkilendiklerinden beri kendileri de krizde olan Batı dışı büyük düşünme sistemlerine tamamen açılmalıdır. Ancak böyle bir diyalogla bugüne kadar çözümsüz kalan Batılı antisemitizm sorununda, İsrail devletinin ve devletsiz Filistinlilerin statüsü sorununda, Amerikancı ve İslâmcı dinî fundamentalizm sorunlarında akli ve uzlaşmacı çözümler sağlanabilir.

Dörtyüz yıldan beri zorluğu süren "Batı" ile "Doğu" arasındaki buluşma/karşılaşmanın vuku bulduğu, artık küreselleşmiş bir dünyada, meşruiyet krizi de yeniden yapılanma ihtiyacı da küreseldir. Çünkü kriz sadece toplumların iç düzenini kemirmekle kalmıyor, emperyal Amerika'nın giderek daha fazla askerî güç yerleştirmesi üzerinde duran uluslararası düzeni de kemiriyor. Öyle ki; paradoksal bi-

çimde bu yayılmacılığa açık ya da örtük direnişler, daha fazla küreselleşmeyi ve Amerikan müdahalesini ve de BM'nin ABD'ye entelektüel ve siyasi olarak boyun eğişini teşvik ediyor.

Dünyanın bu kısır döngüden çıkması yakın gözükmüyor. Ama hiç değilse bu durumun kirlenmiş bedelinin bilincine varmaya çalışabiliriz. Ancak böyle bir bilinçle uygarlıklar savaşı tezini ve onu yankılandıran terörizmi doğruladığı iddia edilen tahrip edici ekonomik küreselleşmeye karşı durabiliriz.

Abdel Malek, Anouar, *La Pensée politique arabe contemporaine*, Seuil, Paris, 1976.

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Metis, İstanbul, 2007.

Anderson, Perry, *La Pensée tiède – Un regard critique sur la culture française*, Seuil, Paris, 2005.

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem – A Report on the Banality of Evil*, The Viking Press, New York, 1963.

— *Sur l'antisémitisme*, Calmann-Lévy, Paris, 1951.

— *La Crise de la culture*, Gallimard, 1972.

— *On Revolution*, The Viking Press, New York, 1963.

Antonius, George, *The Arab Awakening*, Capricorn Books, New York, 1965.

Augustin (Saint), *La Cité de Dieu*, 3 cilt, Seuil, Paris, 1994.

Baer, Robert, *Görmedim, Duymadım, Bilmiyorum: Bir CIA Ajanının Anıları*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2006.

— *Sleeping with the Devil – How Washington Sold our Soul for Saud Crude*, Crown Publishers, New York, 2003.

Baubérot, Jean, *Vers un nouveau pacte laïque*, Seuil, Paris, 1990.

Baubérot, Jean ve Séverine Mathieu, *Religion, modernité et culture au Royaume-Uni et en France 1800-1914*, Seuil, Paris, 2002.

Baylin, Bernard, *The Ideological Origins of the American Revolution*, The Belknap Press of the Harvard University Press, 1992.

Besançon, Alain, *Les Origines intellectuelles du léninisme*, Calmann-Lévy, Paris, 1977.

Blau, Ruth, *Les Gardiens de la Cité – Histoire d'une guerre sainte*, Flammarion, Paris, 1978.

Blondin, Denis, *Les Deux Espèces humaines – Autopsie du racisme ordinaire*, L'Harmattan, Paris, 1975.

Blumenberg, Hans, *La Légitimité des Temps modernes*, Gallimard, Paris, 1999.

Boff, Leonardo, *Qu'est-ce que la théologie de la libération ?*, Cerf, Paris, 1987.

Bonald, Louis de, *Théorie du pouvoir politique et religieux démontrée par le raisonnement et par l'Histoire*, 10/18, Paris, 1965.

Boniface, Pascal, *Est-il permis de critiquer Israël ?*, Robert Laffont, Paris, 2003.

Brague, Rémi, *La Loi de Dieu – Histoire philosophique d'une alliance*, Gallimard, Paris, 2005.

Brelich, Angelo, *Histoire des religions*, Gallimard, 3 cilt, Paris, 1970.

Cahuet, André, *La Question d'Orient dans l'histoire contemporaine, 1821-1905*, Dujarric et Cie, Paris, 1905.

Carter, Jimmy, *The Blood of Abraham – Insights to the Middle East*, Houghtin Mifflin Company, Boston, 1985.

Chaunu, Pierre, *Le Temps des réformes*, Fayard, Paris, 1975.

Chelini, Jean, *Histoire religieuse de l'Occident médiéval*, Hachette, Paris, 1991.

Cherfils, Christian, *Bonaparte et l'islam d'après les documents français et arabes*, A. Pedone éditeur, Paris, 1914.

Chomsky, Noam, *Demokratik İdeallerin Çöküşü*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1997.

Citron, Suzanne, *Le Mythe national – L'histoire de France en question*, Éditions ouvrières, Paris, 1987.

Clarke, Richard A., *Against AU Ennemies – Inside America's War on Terror*, Free Press, New York, 2004.

Cooley, John K., *Unholy Wars – Afghanistan, American and International Terrorism*, Puto Press, Londra, 2000.

Corm, Georges, *Histoire du pluralisme religieux dans le Bassin méditerranéen*, Paul Geuthner, Paris, 1998.

— *Le Proche-Orient éclaté 1956-2005*, Gallimard, Paris, 2005.

— *Youakim Moubarac – Un homme d'exception*, La Librairie orientale, Beyrut, 2004.

Courtois, Stéphane, *Komünizmin Kara Kitabı*, Doğan Kıtapçılık, İstanbul, 2000.

Crapanzano, Vincent, *Liberalism in America – From the Pulpit to the Bench*, The New Press, New York, 2000.

Crouzet, Denis, *Les Guerriers de Dieu – La violence au temps des troubles de religion. Vers 1525-1610*, 2 cilt, Champ Vallon, Seyssel, 1990.

Delumeau, Jean, *Naissance et affirmation de la Réforme*, PUF, Paris, 1965.

Diekhoff, Alain, *L'Invention d'une nation – Israël et la modernité politique*, Gallimard, Paris, 1993.

Dosse, François, *L'Histoire en miettes – Des "Annales" à la "nouvelle histoire"*, La Découverte, Paris, 1987.

—, *La Marche des idées, Histoire des intellectuels, histoire intellectuelle*, La Découverte, Paris, 2003.

Durand, Gilbert, *Introduction à la mytho-dologie – Mythes et sociétés*, Albin Michel Paris, 1996.

Eliade, Mircea, *La Nostalgie des origines*, Gallimard, Paris, 1971.

Evola, Julien, *Orient et Occident*, Arche, Milano, 1982.

Fattal, Antoine, *Le Statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Imprimerie catholique, Beyrut, 1958.

Filali-Ansari, Abdou, *Réformer l'Islam ? Une introduction aux débats contemporains*, La Découverte, Paris, 2002.

Finkelstein, Norman, *L'Industrie de l'Holocauste – Réflexions sur l'exploitation de la souffrance des Juifs*, La Fabrique, Paris, 2001.

Flasch, Kurt, *Introduction à la philosophie médiévale*, Flammarion, Paris, 1992.

Flori, Jean, *La Première Croisade – L'Occident chrétien contre l'Islam (aux origines des idéologies occidentales)*, Complexe, Bruxelles, 1992.

Foucault, Michel, *Philosophie – Anthropologie*, Gallimard, Paris, 2004.

Fukuyama, Francis, *Tarihin Sonu ve Son Insan*, Simavi Yayınları, Istanbul, 1992.

Furet, François ve Ernst Nolte, *Fascisme et communisme*, Plon, Paris, 1998.

Furet, François, *Fransız Devrimini Yorumlamak*, Istanbul, 1989.

—, *Le Passé d'une illusion, Essai sur l'idée communiste au XX siècle*, Laffont Paris 1995.

Fustel de Coulanges, Numa-Denys, *La Cité antique*, Librairie L. Hachette et Cie, Paris, 1866.

Galloux, Michel, *Finance islamique et pouvoir politique – Le cas de l'Égypte* PUF Paris, 1997.

Garrisson, Janine, *L'Édit de Nantes et sa révocation*, Seuil, Paris, 1985.

Gayraud, Jean-François ve David Sénat, *Le Terrorisme*, PUF, Paris, 2002.

Geifman, Anna, *Thou Shall Kill – Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917*, Princeton University Press, Princeton, 1993.

Gellner, Ernst, *Nations et nationalisme*, Payot, Paris, 1989.

Ghandour, Abdel-Rahraan, *Jihad humanitaire – Enquête sur les ONG islamiques*, Flammarion, Paris, 2002.

Girardet, Raoul, *L'Idée coloniale en France*, La Table ronde, Paris, 1972.

Gueniffey, Patrick, *La Politique de la Terreur – Essai sur la violence révolutionnaire 1789-1794*, Gallimard, Paris, 2000.

Guenon, René, Modern Dünyanın Bunalımı, Ağaç Yayıncılık, Istanbul, 1991.

— *Introduction générale à l'étude des doctrines hindoues*, Guy Trédaniel, Paris, 1997.

Habermas, Jürgen, *Le Discours philosophique de la modernité*, Gallimard, Paris, 1988.

Hardy, Deborah, *Land and Freedom – The Origins of Russian terrorism, 1876-1879* Greenwood Press, New York, 1987.

Hartog, François, *Régimes d'historicité – Présentisme et expérience du temps*, Seuil, Paris, 2004.

Hegel, Friedrich, *La Raison dans l'Histoire*, 10/18, Paris, 1955.

— *Leçons sur l'histoire de la philosophie*, 2 cilt, Gallimard, Paris, 1954.

Henry, Clement M. ve Rodney Wilson (yay.), *The Politics of Islamic Finance*,

Edinburgh University Press, Edinburgh, 2004.

Hernandez, Miguel Cruz, *Histoire de la pensée en terre d'Islam*, Desjonquères, Paris, 2005.

Herzl, Theodor, *L'État des Juifs*, La Découverte, Paris, (1896) 2003.

Hilberg, Raul, *La Destruction des Juifs d'Europe*, Fayard, Paris, 1988

— *La Politique de la mémoire*, Gallimard, Paris, 1996.

Hill, Christopher, *The World Turned Upside Down – Radical Ideas during the English Revolution*, Penguin Books, Londra, 1974.

Hobsbawm, Eric, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, "Program, Mit, Gerçeklik"*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.

— *Tuhaf Zamanlar*, İletişim, İstanbul, 2006.

Howard, Michel, *La Guerre dans l'histoire de l'Occident*, Fayard, Paris, 1998.

Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Oxford University Press, 1967.

Huntington, Samuel, *Medeniyetler Çatışması*, Okuyan Us Yayın, İstanbul, 2002.

Ismaïl, Adel, *Histoire du Liban du XVII siècle à nos jours*, cilt 4, *Redressement et déclin du féodalisme libanais (1840-1861)*, Beyrut, 1958.

Johannet, René, *Le Principe des nationalités*, Nouvelle Librairie nationale, Paris, 1923.

Jouanna, Ariette, Jacqueline Boucher, Dominique Biloghi, Guy Lethiec, *Histoire et Dictionnaire des guerres de religion*, Robert Laffont, Paris, 1998.

Joxe, Alain, *Kaos İmparatorluğu*, İletişim, İstanbul, 2003.

Kagan, Robert, *La Puissance et la Faiblesse – Les États-Unis et l'Europe dans le nouvel ordre mondial*, Plon, Paris, 2003.

Kant, Emmanuel, *Opuscules sur l'histoire*, Flammarion, Paris, 1990.

Kaplan, Robert D., *La Stratégie du guerrier – De l'éthique païenne à l'art de gouverner*, Bayard, Paris, 2003.

Kepel, Gilles, *Les Banlieues de l'Islam – Naissance d'une religion en France*, Seuil, Paris, 1987.

— *Tanrı'nın İntikamı*, İletişim, İstanbul, 1992.

Kolarz, Walker, *La Russie et ses colonies*, Fasquelle, Paris, 1954.

Koselleck, Reinhart, *Le Futur passé – Contribution à la sémantique des temps historiques*, Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, Paris, 1990.

Lacan, Jacques, *Le Triomphe de la religion*, Seuil, Paris, 2005.

Laoust, Henri, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1999.

— *Pluralismes dans l'islam, Revue d'études islamiques*, Hors série n° 15, Geuthner, Paris, 1983.

Las Casas, Bartolomé de, *Très brève relation de la destruction des Indes (1552)*, La Découverte/Poches, Paris, 1996.

Laurens, Henry, *Le Royaume impossible – La France et la genèse du monde arabe*, Armand Colin, Paris, 1990.

Le Goff Jacques. *Histoire et Mémoire*, PUF, Paris, 1968.

— *L'Europe est-elle née au Moyen Âge ?*, Seuil, Paris, 2003.

Lea, Henry Charles, *Histoire de l'Inquisition au Moyen Âge*, Robert Laffont, Paris, 2004.

Lecler, Joseph, *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, Albin Michel, Paris, 1994.

Lecourt, Dominique, *L'Amérique entre la Bible et Darwin*, PUF, Paris, 1988.

Legendre, Pierre, *Ce que l'Occident ne voit pas de l'Occident*, Mille et une nuits Paris, 2004.

Léger, François, *Les Influences occidentales dans la révolution de l'Orient – Inde-Malaisie-Chine, 1850-1950*, 2 cilt, Plon, Paris, 1955.

Lieven, Anatol, *Le Nouveau Nationalisme américain*, J.-C. Lattes, Paris, 2004.

Luther, Martin, *Les Grands Écrits réformateurs*, Flammarion, Paris, 1992.

Martin, Vanessa, *Islam and Modernism – The Iranian Revolution of 1906*, I.B. Tauris, Londres, 1989.

Mayer, Arno, *La "Solution finale" dans l'histoire*, La Découverte, Paris, 1990.

Merle, Marcel (yay.), *L'Anticolonialisme européen de Las Casas à Marx*, Armand Colin, Paris, 1969.

Michelet, Jules, *Histoire de la Révolution française*, 2 cilt, Robert Laffont, Paris, 1979.

Miquel, Pierre, *Les Guerres de religion*, Fayard, Paris, 1980.

Molnar, Thomas, *La Contre-Révolution*, 10/18, Paris, 1972.

Moreau, Jean-Paul, *Disputes et conflits du christianisme – Dans l'Empire romain et l'Occident médiéval*, L'Harmattan, Paris, 2005.

Nemo, Philippe, *Qu'est-ce que l'Occident?*, PUF, Paris, 2004.

Nicolet, Claude, *L'Idée républicaine en France (1789-1924)*, Gallimard, Paris, 1994.

Nipperdey, Thomas, *Réflexions sur l'histoire allemande*, Gallimard, Paris, 1992.

Nolte, Ernst, *Les Mouvements fascistes, l'Europe de 1919 à 1945*, Calmann-Lévy, Paris, 1991.

— *La Guerre civile européenne 1917-1945. National-socialisme et bolchevisme*, Syrtes, Paris, 2000.

— *Les Fondements historiques du national-socialisme*, Le Rocher, Monaco, 2004.

Norris, Pippa ve Ronald Inglehart, *Sacred and Secular – Religion and Politics Worldwide*, Cambridge University Press, 2004.

Olender, Maurice, *Cennetin Dilleri*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

Pannikar, Kavalam Madhava, *L'Asie et la domination occidentale*, Seuil, Paris, 1956.

Parigi, Stéphanie, *Des Banques islamiques – Argent et religion*, Ramsay, Paris, 1989.

Parker, Geoffrey, *La Guerre de Trente Ans*, Aubier, Paris, 1987.

Pirenne, Jacques, *Les Grands Courants de l'histoire universelle*, cilt 2, *De l'expansion musulmane aux traités de West-phalie*, La Baconnière, Neuchâtel, 1959.

Popper, Karl, *Açık Toplum ve Düşmanları*, Remzi Kitabevi, Istanbul, 2000.

Poussou, Jean-Pierre, *Cromwell, la révolution d'Angleterre et la guerre civile*, PUF, Paris, 1993.

Quinet, Edgar, *Le Christianisme et la Révolution française*, Fayard, Paris, 1984.

Rabkin, Yakov M., *Au nom de la Torah – Une histoire de l'opposition juive au sionisme*, Presses de l'Université Laval, Québec, 2004.

Réau, Louis, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Albin Michel, Paris, 1951.

Renan, Ernest, *Qu'est-ce qu'une nation*, Presses Pocket, Paris, 1992.

Ricœur, R Paul, *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Paris, 2000.

Robin, Marie-Monique, *Escadrons de la mort, l'école française*, La Découverte, Paris, 2004.

Rostow, Walter, *Les Étapes de la croissance économique*, Seuil, Paris, 1961.

Roucaute, Yves, *Le néoconservatisme est un humanisme*, PUF, Paris, 2005.

Rouvillois, Frédéric, *L'Invention du progrès – Aux origines de la pensée totalitaire (1680-1730)*, Kimé, Paris, 1996.

Roy, Olivier, *L'Islam mondialisé*, Seuil, Paris, 2004.

Rubenstein, Richard E., *Le Jour où Jésus devint Dieu – L' "affaire Arius" ou la grande querelle sur la divinité du Christ au dernier siècle de l'Empire romain*, La Découverte, Paris, 2001.

Ruthven, Malise, *Fundamentalism. The Search for Meaning*, Oxford University Press, 2004.

Sallmann, Jean-Michel, *Géopolitique du XVI siècle – 1490-1618*, Seuil, Paris, 2003.

Santamaria, Yves ve Brigitte Wache, *Du printemps des peuples à la Société des Nations. Nations, nationalités et nationalismes en Europe, 1850-1920*, La Découverte, Paris, 1996.

Schama, Simon, *Citizens: A Chronicle of the Trench Revolution*, Knopf, New York, 1989.

Shahak, Israel ve Norton Mezvinsky, *Jewish Fundamentalism in Israel*, Pluto Press, Londra, 1999.

Sieffert, Denis, *Israël-Palestine, une passion française*, La Découverte, Paris, 2004.

Sigaud, Pierre-Marie, *René Guénon*, Les Dossiers H, L'Âge d'Homme, Lausanne, 1984.

Skocpol, Tedda, *État et révolutions sociales – La révolution en France, en Russie et en Chine*, Fayard, Paris, 1985.

Slavin, Morris, *The Left and the French Revolution*, Humanities Press, New Jersey, 1995.

Soie, Robert, *Le Défi terroriste. Leçonsitaliennes à l'usage de l'Europe*, Seuil, Paris, 1979.

Sorman, Guy, *Les Enfants de Rifaa: musulmans et modernes*, Fayard, Paris, 2003.

Steiner, George, *Une certaine idée de l'Europe*, Actes Sud, Arles, 2005.

Stone, Lawrence, *The Causes of the English Revolution 1529-1642*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1972.

Stonor, Saunders Frances, *Qui mène la danse ? La CIA et la guerre froide intellectuelle*, Denoël, Paris, 2003.

Straka, Gerald M. (yay.), *The Revolution of 1688 and the Birth of the English Political Nation*, D.C. Heath and Company, Lexington, 1973.

Strauss, Leo, *Droit naturel et Histoire*, Flammarion, Paris, 1986.

— *Nihilisme et politique*, Rivages, Paris, 2001.

— *The City and Man*, The University of Chicago Press, Chicago, 1964.

Tanguay, Daniel, *Leo Strauss, Une biographie intellectuelle*, Le Livre de poche, Paris, 2003.

Testas, Guy et Jean, *L'Inquisition*, PUF, Paris, 1966.

Thiesse, Anne-Marie, *La Création des identités nationales – Europe, XVIII-XX siècle*, Seuil, Paris, 1999.

Vankley, Dale, *Les Origines religieuses de la Révolution française, 1560-1791*, Seuil, Paris, 2002.

Walter, Gérard, *La Révolution anglaise – L'exécution de Charles F et l'ascension de Cromwell*, Marabout, Paris, 1982.

Warde, Ibrahim, *Islamic Finance in the Global Economy*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2000.

Weil, Georges, *L'Europe du XIX siècle et l'idée de nationalité*, Albin Michel, Paris, 1938.

Weizman, Chaïm, *Naissance d'Israël*, Gallimard, Paris, 1957.

Wentz, Richard E., *American Religious Traditions – The Shaping of Religion in the United States*, Fortress Press, Minneapolis, 2003.

Winock, Michel (yay.), *Histoire de l'extrême droite en France*, Seuil, Paris, 1994.

Yared, Nazik Saba, *Secularism and the Arab World*, Saqi Books, Londra, 2002.

Ye'or, Bat, *Chrétientés d'Orient entre jihâd et dhimmitude: VII-XX siècle*, Cerf, Paris, 1991.

Zeghal, Malika, *Les Islamistes marocains – Le défi à la monarchie*, La Découverte, Paris, 2005.

Zertal, Idith, *La Nation et la Mort – La Shoah dans le discours et la politique d'Israël*, La Découverte, Paris, 2004.

20. yüzyılın sonlarından bu yana dünya jeopolitiğine nüfuz eden "dinin geri dönüşü"nün, postmodern dünyanın altüst oluşlarını anlamada başlıca anahtar haline geleceği konuşuluyor. Georges Corm, bu uyarıcı ve bilgi yüklü kitabında işte bu amentüyü sorguluyor. Bu dünya sunumunun felsefi ve politik çıkış noktalarını, bunların kaynağında yer alan ve bilhassa Amerikan yeni muhafazakârlığının etkinliğinden beslenen postmodern karşıdevrimci düşünceyi analiz ediyor.

Yazar, hayli geniş bir tarihsel belge birikimini kullanarak; dinin politik alanı istila etmesinin, Aydınlanma ile silinmiş dinî kimliklerin yeniden canlanması olmadığını gösteriyor. Hannah Arendt'in analizlerini devam ettirerek, ekonomik ve mali küreselleşmenin etkileriyle sarsılan yaşlı demokrasilerin meşruiyet krizini tanımlıyor.

Bu kriz, aynı zamanda, üç tektanrılı dini, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'ı etkilemekte; dinî aşırılıkları üretmektedir. Ve nihayet, Georges Corm'a göre, modern şiddetin arkeolojisi, Fransız Devrimi'nde ve onun "terör"ünde değil; Engizisyon'da ve Avrupa'daki din savaşlarının uzun yüzyılında aranmalıdır.

Dolayısıyla yanıbaşımızda cereyan eden şey, "dinin geri dönüşü"nden ziyade; son derece din dışı politik ve ekonomik çıkarların hizmetinde bir "dine başvuru"dur. Bu durumda, dinî köktencilikleri ve Batılı yeni muhafazakâr elitlerin bizi sürüklediği bu tehlikeli girdaba karşı durmak sadece, Aydınlanma mirasının yeniden saygınlığına kavuşturulması ve cumhuriyetçi ilkelerin uluslararası ölçekte uygulamaya konulması ile mümkündür.

ISBN-13: 978-975-05-0567-6
9789750505676